

T. C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI

KUZEY-BATI (KIPÇAK) ANABİLİM DALI

**KIRGIZ TÜRKÇESİ İLE ALTAY TÜRKÇESİNİN
TARİHSEL-KARŞILAŞTIRMALI ŞEKİL BİLGİSİ
(İSİM)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nazgul KADYROVA

ANKARA – 2016

T. C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI

KUZEY-BATI (KIPÇAK) ANABİLİM DALI

**KIRGIZ TÜRKÇESİ İLE ALTAY TÜRKÇESİNİN
TARİHSEL-KARŞILAŞTIRMALI ŞEKİL BİLGİSİ
(İSİM)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nazgul KADYROVA

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. GÜLZURA CUMAKUNOVA

ANKARA – 2016

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSİTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
KUZEY-BATI (KIPÇAK) ANABİLİM DALI

KIRGIZ TÜRKÇESİ İLE ALTAY TÜRKÇESİNİN
TARİHSEL-KARŞILAŞTIRMALI ŞEKİL BİLGİSİ

(İSİM)

Yüksek Lisans Tezi

Nazgul KADYROVA

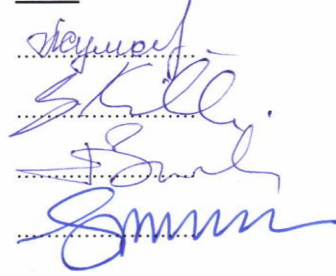
Tez Danışmanı:

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Gulzara Cumakun
Doç. Dr. Gilsim Killi Yılmaz
Doç. Dr. Fyrip Basanılı
Doç. Dr. Figen Günerdik

Tez Sınavı Tarihi 30. 06. 2016

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplayıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.

Tez Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Nazgul KADYROVA

İmzası

.....

ÖN SÖZ

Türkolojinin çoğu tasnif çalışmalarında iki farklı grupta gösterilmesine rağmen, dil özellikleri itibariyle birçok ortak unsurlara sahip olan Altay Türkçesi ile Kırgız Türkçesinin bu ortak yönleri, sadece dilleri ile sınırlı kalmayıp, Altaylılar ile Kırgızların ortak geçmişine, beraber paylaştıkları sosyo-kültürel yapılarına, boy ve soy adlandırmalarına, damga işaretlerine, halk edebiyatındaki masallarından kahramanlık destanlarına, onomastik adlandırmalarından inanç sistemlerine kadar uzanan birçok etkenlerle kendini göstermektedir. Bunun açıklaması, geçmişte bu iki halkın uzun süreli aynı coğrafi alanı paylaştıkları, karşılaştıkları dış faktörlerden aynı şekilde etkilendikleri, bu tür etkileşimlerin dillerinde de benzer izler bırakması ile açıklanabilir. Ayrıca, yaşam tarzlarında, gelenek-göreneklerinde ve inanç sistemlerinde (Şamanlığın belirgin örnekleri) şecereye, boy ve soy ayrımlarına çok önem veren Altaylılar ile Kırgızların boy adlarındaki paralellikler (Munduz, Kıpçak, Tölös vb. gibi iri boylardan da açıkça görünen), araştırmacıları onların etno-genetik bağlarına doğru götürmektedir. Bütün bu özellikler göz önünde bulundurulunca Kırgızca ile Altaycanın güney ağızlarının dil özelliklerinin Türkoloji tasniflerinde “Kırgız-Kıpçak Grubu” olarak aynı alt grupta değerlendirilmesinin ciddî nedenleri olduğu aşîkardır.

“Kırgız Türkçesi ile Altay TürkçesininTarihsel-Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi (İsim)” adlı bu çalışmamızda, Kırgızca ile Altaycanın, özellikle de güney ağızları isimlerinin art zamanlı (diyakronik) ve eş zamanlı (senkronik) karşılaştırmalı

incelenmesi, sözü edilen iki lehçe arasındaki sınıfsal benzerlik ve farklılıkların tespiti amaçlanmıştır. Konumuz itibariyle bu dillerdeki İsmi morfolojik özellikleri, bu kelime türü ile doğrudan bağlantılı olan sesbilgisi, kelime yapım sistemi, söz dizimsel yapısı ve söz varlığı çerçevesi kapsamında karşılaştırılmalı değerlendirilmeye alınmıştır. Karşılaştırma esasında tespit edilen benzerlikler ve farklılıklar tezin sonucunda gösterilmiş, ileride bu iki dilin genel yapısının karşılaştırmasına yönelik çalışmalarımız için yol gösterici nitelikteki veriler elde etmemize olanak sağlamıştır.

Tez, üç ana bölüm üzerine kurulmuş olup, Birinci bölümünde Kırgız Türkleri ile Altay Türklerinin tarihleri hakkında kısaca bilgiler verilmiş, İkinci bölümde iki lehçenin önce kendi ağızları arasındaki, sonra ikisi arasındaki paralellikler tespit edilmiştir. Burada Kırgızca'yı şu an mensubu olduğu Kuzey-Batı (Kıpçak) grubundan ayıran, sadece Altayca ile ortak yönlerini oluşturan nedenler ve tahminli evreleri üzerinde durulmuştur. Altaycanın isimlerin de, hem sesbilgisi, kelime yapım sistemi hem sözvarlığı yönünden Kırgızcaya benzeyen, fakat kuzey ağızlarından ayırt eden özellikleri belirlenmiştir. Üçüncü bölümde ise iki lehçe isimlerinin temel kategorileri, kelime yapım sisteminin tümü: fono-morfolojik, sözdizimsel ve semantik açılarından karşılaştırılmıştır. İlk iki bölümde farklı dilbilimcilerin konuya bakış açılarının değerlendirilmesi, onların tasniflerindeki farklılıklar ışığında verilmiştir. Araştırmacıların çok yönlü görüşleri dikkate alınmakla beraber tezimizi, bu konuyu derinlemesine inceleyen ve Türkolojinin önemli kaynaklarından sayılan ünlü leksikolog Prof. Dr. Bolot Yunusaliyev'in "Kırgız Diyalektolojisi (1971)" adlı çalışmasındaki görüşleri benimsediğimizi, verilerimizi bu görüş üzerine oturtmaya çalıştığımızı burada belirtmeliyiz.

İncelemede tespit edilen benzerlikler ve farklılıklar her konunun geçtiği maddede değerlendirilmiştir ve ayrıca tezin sonuç bölümünde de topluca ortaya koyulmuştur.

Tezin hazırlanmasında Çağdaş Türk lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünde verdikleri dersleri ile benim teorik temelimin oluşturulmasında büyük katkıları olan, bilgi ve tecrübelerini esirgemeyen bütün hocalarıma şükranlarımı arz ediyorum. Bu çalışmaya beni teşvik eden, destek ve yardımlarını esirgemeyen Sayın Danışmanım, değerli Hocam Prof. Dr. Gülzura CUMAKUNOVA'ya teşekkürü borç biliyorum.

Nazgül KADYROVA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	XIII
COĞRAFİK HARİTALAR.....	XVI
1. KIRGIZİSTAN HARİTASI.....	XVI
2. DAĞLIK ALTAY HARİTASI.....	XVII
ALFABELER.....	XVIII
1.Kırgız Türkçesi Alfabeti.....	XVIII
2.Altay Türkçesi Alfabeti.....	XIX
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

1. KIRGIZ TÜRKLERİ İLE ALTAY TÜRKLERİNİN KISACA TARİHİ.....	10
1.1. Tarihte Kırgız Türkleri.....	10
1.1.1.“Kırgız” Etnoniminin Kökeni Üzerine.....	21
1.2. Tarihte Altay Türkleri.....	23
1.2.1. Altayların Etnik Yapısı Üzerine.....	29

1.2.1.1. Güney Altaylılar.....	31
1.2.1.2. Kuzey Altaylılar.....	35
1.2.2. Altay Cumhuriyeti'nde Dil Politikası.....	37
1.3. Kırgız Türkleri ile Altay Türklerinin Temas Noktaları.....	40
1.3.1. Kırgız ve Altay Türklerinin Tarihsel Ortak Coğrafik Alanları.....	40
1.3.2. Kırgız ve Altay Türklerinin Etnik Yapısındaki Benzerlikler	44
1.3.3. Kırgız ve Altay Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısındaki Benzerlikler	48
1.3.3.1. Dinî İnançlar	49
1.3.3.2. Yemek Kültürü.....	52
1.3.3.3. Giyim Kuşam Adlarındaki Benzerlikler	54

II.BÖLÜM

2. Türk Lehçeleri Tasniflerinde Kırgız Türkçesi ve Altay Türkçesi	56
2.1. Türkoloji araştırmalarında Kırgız Türkçesinin Özellikleri	69
2.1.1. Kırgızcanın En Eski Devri	69
2.1.2. Ortaçağ Kırgız Dili	75
2.1.3. Çağdaş Kırgız Dili	77
2.1.2. Kırgız Dili Araştırmalarının Tarihi Üzerine	83

2.1.2.1. Kırgız Türkçesinin Edebi Dili ve Ağızları	90
2.2. Türkoloji araştırmalarında Altay Türkçesinin Özellikleri.....	102
2.2.1.1.Orta Türkçe Dönemi.....	107
2.2.1.2. Yeni Altay Dönemi.....	111
2.2.1.3. Çağdaş Altay Türkçesi	112
2.3. Altay Ağız Araştırmalarının Tarihi Üzerine.....	113
2.3.1. Altay Türkçesi ve Ağızları	121
III.BÖLÜM	132
KELİME TÜRÜ OLARAK “İSİM” KAVRAMI.....	132
3.1. İsimlerin sesbilgisi özelliklerine göre karşılaştırılması	139
3.1.1. Ünlüler	140
3.1.2. Uzun Ünlüler	142
3.1.2.1. Birincil Uzun Ünlüler	142
3.1.2.2. İkincil Uzun Ünlüler	143
3.1.2.3. Dudak Ünlü Uyumu	146
3.1.2.4. Büyük ve Küçük Ünlü Uyumu	148
3.1.2.5. Ünlü Uyumunun Bozulduğu Durumlar	150
3.1.2.6.Dudak Uyumunun Bozulduğu Durumlar	153
3.1.2.7. Ünlü Düşmesi Olayı	155

3.1.2.8.Ünlü Türemesi.....	156
3.1.2.9. Eski Türkçe Kelimelerin Kırgızca ve Altaycada Benzerlikleri..	158
3.1.2.10.Uzun Ünlülerde Görülen Değişim	160
3.2.Ünsüzler.....	162
3.2.1.Kırgıcada ve Altaycada Ünsüz Fonemlerin Değişimi	162
3.2.2.Metatez Olayı.....	183
3.2.ŞEKİL BİLGİSİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMA	185
3.2.1. İsimlerin Kelime Yapım Sistemi Üzerine Karşılaştırılması.....	185
3.2.1.1.İsimden İsim Yapım Ekleri	187
3.2.1.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri	205
3.2.1.3. İsmın Sentaks (Söz Dizimsel) Yolları.....	212
3.2.2. İSİM ÇEKİMLERİ.....	216
3.2.2.1.İSMİN SAYI KATEGORİSİ	216
3.2.2.2. İSMİN İYELİK KATEGORİSİ.....	221
3.2.2.3. İSMİN ŞAHIS KATEGORİSİ.....	228
3.2.2.4. İSMİN HAL KATEGORİSİ.....	229
3.2.2.4.1.Yalın Hali.....	232
3.2.2.4.1.İlgi Hali.....	232
3.2.2.4.2.Yönelme Hali.....	234
3.2.2.4.3.Belirtme Hali	235

3.2.2.4.4.Bulunma Hali.....	236
3.2.2.4.5.Çıkma Hali.....	236
3.2.2.4.6. Vasıta Hali.....	238
3.2.2.4.7. Eşitlik Hali	239
3.2.2.5. İSMİN SORU KATEGORİSİ	242
3.3. SÖZVARLIĞI.....	244
3.3.1.Türkçe Kelimelerde Altayca ile Kırgızcanın Benzerlik ve Farklılıkları	245
3.3.1.2. Günlük Kullanılan Eşya Terimlerindeki Benzerlik ve Farklılıklar.....	245
3.3.1.2. Akrabalık Terimelerindeki Benzerlik ve Farklılıklar.....	250
3.3.1.3. Kırgızistan'ın ve Sayan-Altay'ın Tarihi Yer Adlarındaki Benzerlikler.....	251
3.3.1.4. Zaman Zarflarındaki Benzerlikler.....	253
3.3.2.Kırgızca ve Altaycada Alıntı Kelimeler.....	254
3.3.2.1. Arapça ve Farsçadan Türkçeye Geçmiş Kelimeler.....	254
3.3.2.2. Türkçeye Moğolcadan Geçmiş Kelimeler	256
SONUÇ.....	263
KAYNAKÇA.....	275

ALTAY TÜRKÇESİ METİNLERİNDEN ÖRNEKLER.....	287
KIRGIZ TÜRKÇESİ METİNLER.....	291
ALTAY VE KIRGIZ TÜRKÇESİ METİNLERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMALARI.....	295
KIRGIZ TÜRKÇESİ METİNLERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMALARI.....	298
ÖZET.....	302
ABSTRACT.....	303

KISALTMALAR

1. Kelime Kısaltmaları

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
Alt.	: Altay Türkçesi
Ar	: Arapça
Bkz	: bakınız
C.	: cilt
Çev.	: çeviren
ET	: Eski Türkçe
Hak	: Hakas Türkçesi
Kaz	: Kazak Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
krş.	: karşılaştı
KM	: Kumandı Ağzı
KT	: Kül Tegin Yazıtı
Moğ:	: Moğolca
nez.	: nezaket şekli
OT	: Orta Türkçe
S	: sayı
s.	: sayfa
ş.	: şahıs
Tat	: Tatar Türkçesi
TL	: Teleüt Ağzı

Tuv	: Tuva Türkçesi
TT.	: Türkiye Türkçesi
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğeri
vs.	: ve saire
Şor	: Şorca

2. Eser Adları Kısaltmaları

- AARS** : Verbitskiy, V., *Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka*, Kazan', 1887.
- AKAT** : Azırkı kırıgız adabiy tili, Bişkek, 2009.
- ATS** : *Altayca – Türkçe Sözlük*, Ankara, 1999.
- DLT** : *Divanü Lûgat-it-Türk I-II-III-IV*, Ankara, 2006.
- KRS** : Yudahin, K.K., *Kirgizsko-russkiy slovar'*, Moskva, 1965.
- KTDS** : Mukambetov, C. *Kırıgız tili diyalektologiyalık sözdüğü*, Bişkek, 2009
- PSGTYa**: *İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov*, Fonetika, Moskva, 1955.
- İPSGTYa**: *İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov*, Morfologiya, Moskva, 1956.
- İPSGTYa**: *İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov*, Sintaksis, Moskva, 1961.
- İPSGTYa**: *İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov*, Leksika, Moskva, 1955.

3. İşaretler

- + : isim köküne veya tabanına gelen ek.
- : fiil köküne veya tabanına gelen ek.
- ~ : benzerlik, yaklaşıklık işareti.
- < : bu şekle gider.
- > : bu şekilden gelir.
- ġ* : ET’de kalın g fonemi.
- ķ* : ET’de kalın k fonemi.
- d'* : Altayca *d/c* arası bir fonem.
- A* : a/e ünlü değişimi.
- I* : ı/i ünlü değişimi.
- O* : o/ö ünlü değişimi.
- U* : u/ü ünlü değişimi.
- B* : b/p ünsüz değişimi.
- D* : d/t ünsüz değişimi.
- L* : l/d/t ünsüz değişimi.

KIRGIZİSTAN HARİTASI

1. Tablo

DAĞLIK ALTAY HARİTASI

2. tablo

ALFABELER

Kırgız Türkçesi Alfabeti

3. tablo

Киргизский алфавит (Кыргыз алфавити)		
Аа	Лл	Фф*
Бб	Мм	Хх
Вв	Нн	Цц*
Гг	Ңң	Чч
Дд	Оо	Шш
Ее	Өө	Щщ*
Ёё	Пп	Ъъ*
Жж	Рр	Ыы
Зз	Сс	Ьь*
Ии	Тт	Ээ
Йй	Уу	Юю
Кк	Үү	Яя
Знаком * отмечены буквы, использующиеся только в заимствованных словах.		

Altay Türkçesi Alfabeti

4. Tablo

А а	Б б	В в	Г г	Д д	Ј ј	Е е	Ё ё	Ж ж	З з
а	бе	ве	ге	де	гье	е	ё	же	зе
a	b	v	g	d	ɟ, d', ʝ	e	ë, jo	ž	z
[ɑ~a]	[b]	[v]	[g~ɣ]	[d]	[ɟ~ɟʰ]	[je; e~ɛ]	[jo; jo]	[ʒ]	[z]
И и	І і	Й й	К к	Л л	М м	Н н	Нг нг	О о	Ө ө
и	і	кыскаби	ка	ел	ем	ен	енг	о	ө
i	ı	j, -ı	k	l	m	n	ñ, ñ, ng	o	o
[i~ɪ]	[ɪ~ı]	[j, -ı]	[k, q]	[l]	[m]	[n]	[ŋ]	[ɔ~o]	[ø~œ]
П п	Р р	С с	Т т	У у	Ў ў	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч
пе	ер	ес	те	у	ў	еф	ха	це	че
p	r	s	t	u	y	f	x, ħ, ħ	c	č
[p]	[r]	[s]	[t]	[u~ʊ]	[y~ʏ]	[f]	[χ~x]	[ts]	[tʃ~ç]
Ш ш	Щ щ	Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я		
ша	ща	ье	ы		э	ю	я		
š	šč	ʹ	y, ı	ʹ	é, e-	ju	ja		
[ʃ]	[ʃʃ]	[ʔ]	[ɯ~ɨ]	[j]	[e~ɛ]	[ju; ju]	[ja; ja]		

GİRİŞ

Günümüze kadar yapılmış akademik çalışmalarda Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesi arasında tespit edilen dil benzerlikleri birçok bilim adamının¹ dikkatini çekmiştir. Bu konuya değinen araştırmacılar arasında özellikle Kırgız ve Altay kaynaklara ilk erişen araştırmacı W.W. Radloff ve daha sonra Altay ağızları ile ilgili çalışmaların öncüsü olan N.A. Baskakov'un önemli yerleri bulunmaktadır. W.W. Radloff, içlerinde Kırgızlar ve Altaylıların da bulunduğu birçok Sibiry ve Orta Asya Türk kavimlerinden dil, tarih, etnografya malzemelerini toplayarak önkaynak oluşturmuşlardır. N.A. Baskakov, Türk lehçelerinin tasnifiyle ilgili olarak yaptığı çalışmasında adı geçen her iki lehçeyi aynı grupta değerlendirmiş ve "Kırgız-Kıpçak Grubu" adını vermiştir.

Tezin amacı. Dikkatinize sunulmakta olan tez çalışmamız, konu üzerine yapılmış önceki çalışmaları ve onlarda belirtilen tasnifsel özellikleri de göz önünde bulundurarak isim üzerine yapılmış ilk kapsamlı tarihsel-karşılaştırmalı inceleme niteliğini taşımaktadır. Konu olarak ismin seçilmesi, tek bir kelime türünün ses, şekil özelliklerini, kelime yapım sistemini ve söz varlığı fonu gibi dil alanlarının tamamını bir araya getirerek, onların ekstra lengüistik etkenleri de ışığında Kırgız ve Altay dilleri ilişkileri üzerine sürüp gelen görüşlere yeni bir boyut kazandırılmak olmuştur.

¹ A.N. Samoyloviç, V.A. Bogoroditskiy, Karl H. Menges, N.A. Baskakov, J.Benzing, N. Poppe, C. Schöniğ gibi önde gelen Türkologların tasniflerinde adı geçen iki lehçenin birbirine en yakın olduğu fikrini söylemişlerdir. Bu konuda ayrıntılı olarak tezin ikinci bölümün Türk Tasnifleri alt-bölümüne bakınız.

Konu üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda, önceki çalışmalarda Altay Türkçesi ve Kırgız Türkçesindeki isim kategorisi üzerinde hususi bir araştırmanın yapılmadığı ortaya çıkarılmıştır. Genel Türk dilleri üzerine yapılmış tasniflerden de görüleceği üzere, tasniflerin çoğunda bu iki dilin aynı grupta bakılması fikrini destekleyenlerin ağırlıklı olduğu kadar, ayrı görüşleri savunanların sayıları da az değildir. Bu tür görüş farklılıklarının başlıca nedeni, konuya daha derin bakış açıları getiren Prof. Dr. B.M. Yunusaliyev'in haklı olarak belirttiği gibi birkaç faktöre dayandırılır: "1. 'Kırgız dilinin oluşum süreci uzun bir zaman içinde gerçekleşmiştir'; 2. Kırgızlar yakın ve uzaktan akraba topluluklar ile değişik zamanlarda değişik temaslarda bulunmuşlardır'; 3. Kırgızcanın oluşum süreci hep aynı topraklar üzerinde geçmemiştir"².

Tezimizin amacı, bu iki lehçenin isimleri üzerine kapsamlı tarihsel - karşılaştırmalı araştırma yaparak aralarındaki benzerlikler ile farklılıkların nedenlerini ortaya çıkarmak ve Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesinin tarihi gelişmesinin daha önceki araştırmalarla ortaya konulmuş tasnifsel özelliklerini netleştirmek ve yeni veriler ile katkı sağlamaktır.

Tezin yapısı. Tez, giriş bölümünden: üç esas bölümden ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Çalışmamızın Birinci bölümünde, Kırgız Türkleri ile Altay Türklerinin dillerindeki ortak katmanı meydana getiren tarihî temas noktaları, etnik yapılarının benzerlikleri, sosyo-kültürel hayatları tarihi könjoktürde değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde, Kırgız ve Altay Türkçesinin araştırma tarihi incelenmektedir. Bu bölümde Türkoloji araştırmaları tarihinde Kırgız ve Altay Türkçesinin özellikleri,

²Bkz. Yunusaliyev, B.M.(1971), Kırgız diyalektologiyası. Frunze:Mektep, s. 56-57.

onların yazı dili ve diyalektleri, iki lehçenin dilbiliminde “İsim” araştırmaları değerlendirilmiştir.

Konunun esas bölümü olan üçüncü bölümünde, Kırgız ve Altay Türkçesinde isimler beş ayrı alt bölüme ayrılmaktadır: İsimlerin sesbilgisi özelliklerine göre karşılaştırılması; İsimlerin şekilsel özelliklerine göre karşılaştırılması; İsimlerin kelime yapım sistemi üzerine karşılaştırılması; İsimlerin sözdizimsel yapısı üzerine karşılaştırılması; İsimlerin söz varlığı üzerine karşılaştırılması konuları tarihî süreç içerisinde incelenmiştir.

Sonuç bölümünde, iki lehçenin inceleme sonucunda elde edilen benzerlikleri ve farklılıkları özetlenmiştir.

Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Çalışmaları Üzerine

Türk dillerinin karşılaştırmalı (comparative) araştırmalarının ilk örneği 11. yüzyılın ünlü Türk bilgini Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lügâti-t-Türk* adlı eseridir. *Dîvânü Lügâti-t-Türk*'ü 11. yüzyılda yaşamış olan Türkçe konuşan halklardan toplanmış bilgilerin (tarihi, edebiyatı, felsefesi, dil özellikleri) zengin hazinesi diyebiliriz. Eserde Oğuz, Kıpçak, Argu gibi Türk lehçelerinden örnekler verilerek karşılaştırmalar yapılmış, bir takım ses ölçütleri belirlenerek dönemin diyalektlerinin karşılaştırıldığını öğrenmekteyiz. Eserde, “*Yağma, Toxsı (Tukhs), Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay Çomul ve Oğuzlar, birbirlerine uygun olarak, /ð/ (Dâl; dh) harfini her zaman /ɣ/ (Yâ; y)ye çevirirler ve hiçbir zaman /ð/li söylemezler. “Kayın ağacı”na bunlardan başkası “kadhinğ”, bunlar “kayınğ” derler*” (Atalay, 2006-I: 32) ve “*Rum ülkesine en yakın olan boy Beçenek'tir; sonra Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgırt, Basmıl, Kay (Kayı), Yabaku, Tatar, Kırgız (Kırgız) gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındırlar*” (Atalay, 2006-I: 28). Ayrıca “*Çomul boyunun kendilerinden bulunduğu çöl halkı ayrı bir dile sahiptir, Türkçeyi iyi bilirler. Kay, Yabaku, Tatar, Basmıl boyları da böyledir. Her boyun ayrı bir ağzı vardır; bununla beraber Türkçeyi de iyi konuşurlar. Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Toxsı (Tukhs), Yağma, Çiğil, Oğlak, Çaruk boylarının öz Türkçe olarak yalnız bir dilleri vardır. Yemeklerle Başgırtların dilleri bunlara yakındır... Dillerin en yenisi Oğuzların; en doğrusu da Toxsı ile Yağmaların dilidir*” şeklinde Türk boylarının yerlerini ve ağızlarını tanımlamıştır (Atalay, 2006-I: 30).

Daha sonraki Türk lehçelerinin karşılaştırmalı araştırma çalışmaları 19. yüzyıldan başlayarak hız kazanmıştır. Aslında, W.W. Radloff'a kadar araştırma malzemelerinin azlığından karşılaştırmalı araştırmalar son derece sınırlı sayıda yapılmış ve en çok bilinen dil örneklerinin karşılaştırılması ile yetinilmiştir (Kononov, 2009:124). Türk lehçeleri gramerinin değişik örneklerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesine dair ilk çalışmalar, aslında İ.İ. Giganov (1801) ve M.A. Kazım Bey'in (1839, 1846) eserleriyle birlikte "*Grammatika altayskogo yazıkı*" (Altay Dilinin Grameri; 1861) eseri sayılır. O dönemdeki Hint-Avrupa dilleri araştırmalarının başarılı zemininde Türk lehçelerinin karşılaştırmalı olarak araştırılması, O.N. Böhtlingk'in 1851 yılında neşredilen "*Über die Sprache der Jakuten*" (Yakutçanın Grameri) ile başlamıştır (Kononov, 2009: 125).

W.W. Radloff'un araştırmaları ile genel olarak Türkoloji'de karşılaştırmalı şekil bilgisi yeni bir nitelik kazanmıştır. Buna, W.W. Radloff'un genel Türk sözlüğünü hazırlaması, yaşayan birçok Türk lehçeleriyle birlikte Göktürk, Uygur ve Arap alfabeleri ile yazılmış temel eserlerin çoğunu fonetik ve gramer açısından araştırması, en önemlisi de Türkolojide, karşılaştırmalı-tarihî metodu kullanması destek olmuştur (Kononov, 2009:125). Türk lehçelerinden, özellikle de geniş olarak araştırmış olduğu Sibiry Türklerinin ağızlarından topladığı zengin kaynaklardan yararlanarak yaptığı araştırma, daha sonraki araştırmacılara yol açmıştır. Onun, *Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov, issledovaniye po istoričeskoy fonetike* (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi: Tarihî Ses Bilgisi Araştırması) (Radloff, 1882) adlı eseri Türk lehçelerinin ses bilgisi açısından karşılaştırılarak araştırılan önemli çalışmalarından biridir. Tarihî ses bilgisi araştırmalarına, V.A. Bogoroditskiy (1927, 1933, 1934), G. Şafar (1927, 1930), K. Foy (1900), K. Grönbech (1902), H.

Pedersen (1903), G. Jarring (1933), A. Bombaci (1952), G.İ. Ramstedt (1957), N. Poppe (1960) gibi önemli bilim adamlarının Türk lehçeleri üzerine yaptıkları tarihî-karşılaştırmalı çalışmaları ile ivme kazandırılmıştır (Baskakov, 1988: 5-6).

Bugüne kadar yapılmış karşılaştırmalı ya da tarihî-karşılaştırmalı çalışmalara bakıldığında, tüm sistemi kapsayan çalışmalarla birlikte tek konu üzerine yoğunlaşan ve ayrıntılı çalışmaları da görmekteyiz.

V.A. Bogoroditskiy'in *Vvedeniye v tatarskoye yazıkoznaniye* (Tatar Dilbilimine Giriş; Kazan, 1934) adlı kitabı Türk dillerinin tarihî şekil bilgisinin isim halleri, şahıs zamirleri ve fiil çekimleri üzerine genel bilgi kapsayan çalışmadır (Tenişev, 1988: 3).

K. Grönbech'in 1936'da yazılmış *Der türkische Sprachbau* (Türkçenin Yapısı) adlı eseri Türk dili araştırmacılarının sıklıkla başvurduğu bir eserdir. Eserde Eski Türkçeden günümüz Türk lehçelerine kadar Genel Türk dilinin tarihî gelişimi ele alınmıştır. K.Grönbech bu çalışmasının giriş bölümünde; eski ve yeni Türk dillerinin temellerine gidip, bunların neyi ifade edip, neyi ifade etmediklerini göstererek Türkçenin yapısını ortaya çıkarmak istediğini belirtmektedir. Eser, beş bölümden oluşmaktadır; 1. Kelime Sınıfları; 2. Çokluk; 3. Ad Grupları; 4. Fiil Cümlesi; 5. Yükleme Hali. Her konu altında eski Türkçe kaynaklarından sırayla örnekler verilerek çağdaş Türk lehçe ve ağızlarına kadar gelmekte ve sonunda konu açıklaması yapılmaktadır (Grönbech, 2011).

Daha ayrıntılı karşılaştırmalı araştırma çalışmaları 1950'lere dayanmaktadır. Bu dönemlerde N.K. Dmitriyev (1955) ve onların öğrencileri olan F.G. İshakov (1955), C. Kiyekbayev (1955, 1956) ve ayrıca F. Kyazimov (1954) ve G.P.

Mel'nikov'un (1962, 1963, 1970) eserleri dikkate değer. N.K. Dmitriyev'in editörlüğünde yapılmış olan *Issledovaniya po sravnitel'noy grammatiki tyurkskih yazıkov* (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri) adlı dört ciltli eser, "*Fonetika* (1955)" (Ses bilgisi), "*Morfologiya* (1956)" (Şekil bilgisi), "*Sintaksis* (1961)" (Söz dizimi) ve "*Leksika* (1962)" (Söz varlığı) bölümleriyle ilk çalışmalara göre daha fazla kaynaklar kullanılarak ve toparlayıcı bilgiler içermesi ile önemlidir.

M. Räsänen'in 1949'da yayınlanmış olan "*Materialı po istoričeskoy fonetike tyurkskogo yazıka*" (Türk Dilinin Tarihi Üzerine Ses Bilgisi Malzemeler) adlı eseri ile 1957'de yayımlanmış olan "*Materialen zur Morphologie der tütkischen Sprachen*" (Türk Dilinin Şekil Bilgisi Üzerine Malzemeler) eserlerinde tam olarak karşılaştırmalı yöntemler kullanılsa da Türk dillerinin ses bilgisi ve şekil bilgisinden epeyce örnekler sunulmuştur.

Karşılaştırmalı-tarihî araştırmanın örnek bir sentezi olarak sayılabilecek eser A.M. Şçerbak'ın "*Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov*" (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi) (1963, 1964, 1970) adlı eseridir. Bu çalışmanın devamı olan "*Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov: İmya*" (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Araştırmaları: İsim) (1977) ve "*Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov: Glagol*" (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Araştırmaları: Fiil) (1981) adlı iki eseri Türk lehçelerinin karşılaştırma yöntemiyle yapılmış önemli kaynaklardan sayılmaktadır.

N.A. Baskakov'un 1975'te "*İstoriko-tipologiçeskaya harakteristika strukturi tyurkskih yazıkov* (1975)" (Türk Dilleri Yapısının Tarihî Tipolojik Karakteristiği) adlı eseri Türk dillerinin söz dizimi üzerine yapılmış tarihî-karşılaştırmalı bir çalışmadır. Yazarın daha sonra 1979'da yayımladığı "*İstoriko-tipologiçeskaya*

morfologiya tyurkskih yazıkov (1979)” (Türk Dillerinin Tarihî Tipolojik Şekil Bilgisi) ve 1988’de yayımladığı “*İstoriko-tipologičeskaya fonetika tyurkskih yazıkov*” (Türk Dillerinin Tarihî Tipolojik Ses Bilgisi) eserlerinde Türk dillerinin ses bilgisi ve şekil bilgisinin tarihî gelişmelerinin sentezi yapılmıştır (Baskakov, 1988: 3).

Türk dillerinin karşılaştırmalı araştırmalarında ortaya çıkan karşılaştırmalı yöntemin bazı eksiklikleri üzerinde de durulmuştur. Türk dillerinin tarihi araştırılması yönteminin sorunları, 19-22 Ekim 1959 yılında Aşhabat’ta özel konulu bir toplantıda masaya yatırılmıştır (Kononov, 2009: 310). 13-15 Haziran 1967 tarihinde Moskova’da gerçekleştirilen diğer bir sempozyum ise karşılaştırmalı-tarihî gramer sorunlarına adanmıştır (Kononov, 2009: 310; Sevortyan, 1967: 1-35).

Şekil bilgisi alanında karşılaştırmalı çalışmalar olarak K.G. Menges’in “*The Turkic Languages and Peoples* (1968)” (Türk Dilleri ve Konuşurları), A.N. Kononov’un “*Pokazateli sobiratel’nosti-mnojestvennosti v tyurkskih yazıkah: Sravnitel’no-istoričeskiy etyud* (1969)” (Türk Dillerinde Topluluk ve Çoğulluk Göstergeleri: Tarihî-Karşılaştırmalı Etüt) L.S. Levitskaya’nın “*İstoričeskaya morfologiya çuvaşskogo yazıka*” (Çuvaş Dilinin Tarihi Şekil bilgisi) (1976), N.Z. Gadjiyeva ile B.A. Serebrennikov’un “*Sravnitel’no-istoričeskaya grammatika tyurksih yazıkov*” (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri) (1979), N.A. Baskakov’un “*İstoriko-tipologičeskaya morfologiya tyurkskih yazıkov*” (Türk Dillerinin Tarihi Tipolojik Şekil Bilgisi) (1979), A.N. Kononov’un “*Grammatika tyurkskih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv.*” (7-9. yy Türk Runik Anıtlarının Grameri) (1980) v.s. çalışmalar Türkolojiye yeni genellemeler ve çözümler getirmiştir (Tenişev, 1988: 3).

Türk Dillerinin karşılaştırmalı-tarihî yöntem ile araştırılmasında E.R. Tenişev'in de katkısı büyüktür. 1986'da E.R. Tenişev'in editörlüğünde “*Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov: Sintaksis*” (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri: Söz Dizimi) (1986) adlı eser yayımlanmıştır, 1988'de de E.R. Tevişev ve meslektaşları N.A. Baskakov, N.Z. Gadjiyeva, B.A. Serebrennikov, A.N. Kononov, A.A. Yuldaşev'in birlikte hazırladıkları “*Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov: Morfologiya*” (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri: Şekil Bilgisi) (1988) adlı bahsi geçen eserin ikinci bölümü yayımlanmıştır. Yine, E.R. Tenişev ve A.B. Dıbo'un 1997'de “*Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov: Leksika*” (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri: Söz Varlığı) (1997) olarak aynı eserin üçüncü bölümü yayımlanmıştır. 2002 yılında onun editörlüğünde “*Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov (Regional'niye rekonstruksii)*” (2002) (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri (Bölgesel Rekonstrüksiyon)) ve 2006'da yine onun A.V. Dıbo ile birlikte “*Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov. Pratyurkskiy yazık-osnova*”(Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri: Prototürkçe Temelinde) (2006) adlı eseri yayımlanmıştır. E.R. Tenişev ve meslektaşlarının bu çalışmaları, önceki karşılaştırmalı araştırmalara nazaran daha ayrıntılı ve teorik esaslı bilgiler içermeleri nedeniyle hala da Türk dilbilimcilerinin sıklıkla başvurduğu Türkolojinin önemli kaynaklarıdır.

Yöntem:

Bu çalışma lehçeler arası diyahronik (art zamanlı), senkronik (eş zamanlı) ve (karşılaştırmalı) bir araştırmadır. Bu çalışmada temel olarak morfolojik öğelerin

gelişimini izleyebilmek, morfolojik sistemdeki değişimlerin analizini yapabilmek amacıyla art zamanlı, bugünkü gelişimini izleyebilmek için eş zamanlı ve iki lehçeni karşılaştırmak için karşılaştırmalı yöntem ile birlikte kullanılmıştır. Bu çalışma ile Kırgız Türkçesi ve Altay Türkçesinin birbirine olan yakınlıkları tespit edilmeye çalışılmıştır.

I. BÖLÜM

1. KIRGIZ TÜRKLERİ İLE ALTAY TÜRKLERİNİN KISACA TARİHİ

1.1. TARİHTE KIRGIZ TÜRKLERİ

Türk boyları arasında, Orta Asya'nın değişik bölgelerinde yaşamış en eski boylardan biri olan Kırgızlar hakkındaki ilk bilgiler, eski Çin kaynaklarında geçmektedir. Çin tarihçisi Sıma Syan'ın ünlü “Şi-Szi” adlı eserinde ilk kez Kırgızlardan bahsedilmektedir. Bu bilgiye göre, M.Ö. 209-201 yılları Hun İmparatoru Maodun, Kuzeydeki Gegun (Kırgız) Hanlığını fethederek kendi imparatorluğuna dâhil etmiştir. Kırgızlar hakkında başka bir Çin tarihçisi Ban Gu'nun “Syan Han Şu” adlı eserinde M.Ö. 1. yüzyıllarda Gyangu'nların (Kırgızların) Doğu Türkistan'da (Turfan'da) yaşadıklarından bahsedilmiş ve Hun İmparatoru tarafından fethedildiğinden söz edilmektedir (Barthol'd, 1996: 177-179). M.Ö.ki dönemlere ait Kırgızlarla ilgili diğer bir bilgi Hun hükümdarı Chih-Chih ile bağlantılıdır. Bu bilgiye göre, Chih-Chih'in askerleri Chien-k'un'ları (Kırgızları) işgal ederler (Onat, Orsoy, Ercilasun, 2004: 58).

Tarihçiler bu ilk bilgilerden yola çıkarak Kırgızların ilk yurdunu tespit etmeye çalışmışlardır. V.V. Barthol'd Kırgızların eski yurtlarının Moğolistan'daki Kırgız Nor Gölü çevresinde olduğunu tahmin etmektedir (Barthol'd, 1997:18). Bundan farklı görüşleri ortaya atan alimlerden H.Y. Biçurin, H.A. Aristov, A.H. Bernştam, arkeolog Yu.S. Hudyakov, Sinolog L.A. Borovkova, Kırgızların eski dönemden beri günümüz Doğu Türkistan'daki Boro Horo dağ silsilesi üzerinde yaşadıklarını ileri sürmüşlerdir (Borovkova, 1989: 61-62; Kıldıroğlu, 2006: 135).

Bazı bilim adamları (Abramzon, 1963; Karayev, 2008) ise Kırgızların Minusin bölgesine daha sonradan gelip yerleştikleri hakkında fikrinde birleşiyorlar. Kırgızlar, M.S. 3. yüzyılda “He-ku/Kegu” adıyla Tele boy birliklerinin arasında görülüyorlar. Onların yaşadıkları yer, “Batıda İu’dan kuzeyde Yansi (Karaşar), Bayşan tarafına kadar” ve “Yansi’den batıya Ak Dağlara kadar” diye verilir (Suprunenko, 1974: 239; İsakov, 2014: 11).

Kırgız tarihçisi B. Soltonoyev, “Kırgızların en eski yerleşim sahaları Yenisey nehri, Altay-Sayan, Tanrı Dağları, Pamir, Koton (Hotan) Dağları’nın arasında yer alan alanlar ve nehrin çevreleri” şeklinde açıklamaktadır (Soltonoyev, 1993: 5).

Kuzey Çin’de teşekkül etmeye başlayan Tabgaç sülalesiyle yakın ilişkilerde bulunan Kırgızlar, daha sonra onların hakimiyetine girerler. Hatta, 4. yüzyılda Tabgaç Hanedanlığı’nın teşkilinde de yer aldıkları söylenmektedir (İsakov, 2014: 11).

Kırgız tarihinin milattan sonraki beş yüzyıl içinde nasıl geliştiği hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Kırgızlar hakkında daha sonraki bilgiler Göktürkler dönemine aittir. Bu tarihî bilgileri Orhun-Yenisey yazıtlarından öğrenmekteyiz. Bu yazıtlar, özellikle 6-7. yüzyıllardaki Kırgızlar hakkında oldukça değerli bilgiler içermektedir. Türk hükümdarlarının bu anıtlarında Kırgızlar Çinliler ve Türgeşlerin yanı sıra Türk Devleti’nin en güçlü düşmanı olarak tasvir edilir. Kul Tigin anıtında: *y(a)bğuğ ş(a)d(ı)ğ (a)nta b(e)rm(i)ş b(i)r(i)ye t(a)bğ(a)ç bod(u)n y(a)ğı (e)rm(i)ş yır(ı)ya b(a)z k(a)g(a)n tokuz oğ(u)z bod(u)n y(a)ğı (e)rm(i)ş kırk(ı)z kuurık(a)n ot(u)z t(a)t(a)r kut(a)n t(a)t(a)bı koop y(a)ğı (e)rm(i)ş* (Yabgu’yu (ve) Şad’ı o vakit (onlara) vermiş. Güneyde Çin halkı düşman imiş, kuzeyde Bağımlı Hakan, Dokuz

Oğuz halkı, düşman imiş, Kırgızlar, Kurikanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar (ve) Tatabılar hep düşman imiş) denmektedir (KT D-14) (Tekin, 2014: 28).

6. yüzyılın 554-555 yıllarında Doğu Türk Kağanlığı tarafından fethedilen Yenisey Kırgızları, Kağanlığın Çin'in Tan İmparatorluğu tarafından yıkıldığı döneme kadar Türklere bağımlı kalmışlardır. Türk ordusu Kırgızların ürettikleri ve haraç olarak ödedikleri keskin ve sağlam silahlar ile donatılıyordu. “Kırgız” adının batı kaynaklarında zikredilmesi de işte bu dönemde gerçekleşmiştir. İstemi Yabgu 569 yılında Bizans elçisi Zemarkhos’a Herhis (Kırgız) halkından bir esir kızı hediye etmiştir (Butanayev, Hudyakov, 2000: 66).

Türk Devleti yıkılınca (630) Kırgız Kağanlığı bağımsız devlet olarak (647) güçlenmişti. Türklerin düşmanı olan Tan Hanedanı ile ilişkilerini sağlamlaştırmış, karşılıklı elçiler göndermeye başlamışlar. Kırgızların sözde Tan Hanedanı'na bağlılıkları onları komşu devletlerin saldırılarından korumuş, ekonomik ve kültürel etkileşim sağlamıştı (Butanayev, Hudyakov, 2000: 66-67).

679 yılında kurulan İkinci Türk Kağanlığı eski sınırlarını tekrar yerine getirmek, eskiden iktidarları altında olan halkları tekrar iktidarı altına almak için çabalıyordu. Türklerin bu planlarına engel olacak üç önemli düşmanı bulunuyordu: Çinliler, Kırgızlar ve On Oklar (Türgeşler). Türklerin bilge kumandanı Tonyukuk da bu durumu: “Tabgaç Kağanı bizim düşmanımız. On ok (Türgeş) Kağanı düşmanımız. Fakat onlardan da güçlü düşmanımız Kırgız Kağanıdır” diye değerlendirerek Kırgızlara özel vurgu yapmıştır (Sıdıkov, Konkobayev, 2001: 91).

681’de Çin’e karşı isyan Türklerin zaferi ile sonuçlanır ve Kutlug İltiş Han İkinci Türk Kağanlığını yeniden diriltmiş olur. Büyük Türk konfederasyonu kurulur. Oğuzları kendine bağlayan Göktürkler Ötüken ormanına yerleşirler. 10 yıl içinde

büyük zaferler kazanan ve halkını refaha kavuşturan İltiş Kağan 691’de vefat eder. Onun yerine kardeşi Kapağan Kağan (691-716) geçer. 694 yılında Çin’e, 696-697 yılları aralığında Hıtalara karşı sefer düzenleyen Kapagan Kağan devlet sınırlarını kısa bir süre içinde Mançurya’dan Sırderya’ya kadar genişletir. Kapagan Kağan kendi hükümdarlığı sırasında Çin İmparatorluğun’da gerçekleşen devrimden istifade ederek Tan Hanedanı’nı barış anlaşmasını imzalamaya zorlar. İsyanı kalkan Uygular bastırılır. O sıralarda Doğu Türk Kağanlığı’nın en tehlikeli düşmanı Kırgız Kağanlığı idi (Barthol’d, 1963: 5).

7. yüzyılın sonunda Kırgız Kağanlığı’nı Barsbeg Aco (Kırgızlar hükümdarlarına verilen ad) yönetiyordu. Barsbeg Aco Kırgızların M.Ö. 99’dan itibaren bilinen Li Lin iktidar soyundan geliyordu. Ülkesinin mevcut siyasi ve askeri kuvvetinden cesaret alan Barsbeg, kendini Merkezî Asya’nın yöneticisi anlamına gelen Inançu Alp Bilge Kağan olarak ilan etmişti. Bu unvanı onaylamaları için 703 yılında Doğu Türk Kağanı Kapagan Kağan başta olan Merkezî Asya yöneticilerini karargâhına çağırmişti. Kapagan Kağan’ın Barsbeg’in kağanlığını kabul ettiği, hatta ona eş olarak kendinden önceki İltiş Kağan’ın kızını verdiği Bilge Kağan anıtındaki yazılardan anlaşılıyor. Anıtta: ...*b(a)rs b(e)g (e)rti k(a)ğ(a)n (a)t bunta biz birt(i)m(i)z siñ(i)l(i)m kuunç(u)yuğ birt(i)m(i)z...* (Bars (bir) bey idi. Hakan unvanını burada (ona) biz verdik. (Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik) denmektedir (KT D-20) (Tekin, 2014: 28-29).

Kırgızları yenmek için Kapagan Kağan çok sinsi bir taktik geliştirir. 709’da Kırgızların ortağı olan Çik ve Az topluluklarını işgal eder ve onların topraklarına (şimdiki Tuva) sahip olur. Bu ona Sayan dağları arkasında yaşayan Kırgızlara saldırmak için uygun muharebe zemini yaratmasına imkan sağlar.

Orhun yazıtlarının önemli kısmını oluşturan bu tarihi sefer tahtın veliahtı Moğilyan, kardeşi Kültegin ve akıllı komandan Tonyukuk tarafından yönetiliyordu. 711’de Türkler Kırgızların ülkesine girmek için Tuva’dan Minusin’e açılan yolu öğrenerek, Kırgızları uykuda basarlar. Kırgızlar yenilir. Türkler Kırgız devletini yok etmezler, ancak başlarına Kırgız kökenli kendi adamlarından koyarlar. Kül Tegin anıtında bu olay ayrıntılı yazılmaktadır: ... *kül tig(i)n [(a)ltı ot(u)z]* (KT D-34) *y(a)şıña kırk(i)z t(a)pa sül(e)d(i)m(i)z süñüg b(a)t(i)mı k(a)r(i)ğ sök(ü)p(e)n kögm(e)n yış(i)ğ toga yorıp kırk(i)z bod(u)n(u)ğ uda b(a)sd(i)m(i)z k(a)ğ(a)nin birle soña yışda süñ(ü)şd(ü)m(i)z...* (KT D-35); ...*kırk(i)z k(a)ğ(a)nin öl(ü)rt(ü)m(i)z ilin (a)lt(i)m(i)z...* (KT D-36) (...Kül Tigin yirmi altı yaşında (iken) Kırgızlara doğru sefer ettik. Mızrak batımı karı söküp Köğmen dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda (iken) bastık. Hakanları ile Songa dağında savaştık... Kırgız Hakanını öldürdük, ülkesini aldık) (Tekin, 2014: 32-35; Barthol’d, 1963: 6-7). Kültegin, Bilge Kağan anıtlarında Kırgızların bulundukları coğrafya, asker yapısı ve hükümdarları, iki devlet arasındaki münasebetlerden sıkça söz edilir. Kırgız Devleti böylece İkinci Türk Kağanlığının yıkıldığı 744 yılı kadar onlara bağımlı duruma düşer.

758 yılında Kırgızlar Göktürklerin yerine geçen Uygurların hâkimiyetine girerler. Siyasi olayların hep içinde yer alan Kırgızlar, 751 yılında Çiler, Oğuzlar ve Karluklarla birlikte Uygur Kağanlığı’na karşı isyan başlatırlar. 839 yılının sonunda Uygur Kağanının öldürülmesiyle, Türk Devletinin başına Kırgızlar geçer. Ötüken’deki Uygur hakimiyetine son veren Kırgızlar, Köğmen ve Songa-Yış’ın kuzey bölgelerinde (bugünkü Hakasların yurdunda) yaşıyorlardı (Barthol’d, 1963: 487)

Kırgızların, Hunlar ve Göktürkler gibi büyük bir “İmparatorluk” kurmasalar da, Ötüken’de kendi hususiyetlerine uygun büyük bir “devlet” kurdukları kabul edilebilir.

Tarihi kaynaklara göre, 10. yüzyılda günümüz Moğolistan topraklarına Kitanların gelmesiyle daha önceleri bütünlük içinde olan Kırgız halkı ikiye ayrılmak zorunda kalır. Kırgızların bir kısmı Kışım boylarına hükmederek Sayan Altay bölgesinde kalırken, diğer kısmı Doğu Türkistan’da Doğu Tyan-Şan Dağlarının kuzey tarafında yaşamaya başlarlar (Butanayev, Hudyakov, 2000: 5).

V.V. Barthol’d ve onun fikrini destekleyen bazı bilim adamları, Kırgızların Orta Yenisey bölgesine dönmelerinin 10. yüzyılın sonlarında siyasi nedenlerden dolayı gerçekleştiğini iddia ederler (Barthol’d, 1968: 103). Kırgızların eski vatanına göç etmelerinin dış sebeplerinden biri Kitan, Kay ve Nayman boylarının onlara yaptıkları baskılardır. Aynı yüzyılın başlarında Kitanların harekete geçmesi nedeniyle Kırgız Kağanı payitahtını Tuva bozkırına taşımak zorunda kalmıştır³.

12. yüzyılın sonunda İrtiş ve Yenisey arasındaki bölgede yaşayan nüfusun kabile birlikleri olan Kırgız, Alaçın, Kıpçak ve Oyrat kavimlerinin yanı sıra bu kavimlere akraba ve daha önce Tokuz Oğuz siyasi birliği içinde bulunan Türkçe konuşan kavimler ve Moğolca konuşan kavim birlikleri yaşıyorlardı. Bu dönemle ilgili en değerli bilgileri Reşideddin vermiştir. Reşideddin, Urasut, Telengut, ve Kuştemileri “Orman kavimleri” olarak nitelendirmektedir. Çünkü bunlar Kırgızların ve Kem Kemciutların (Yeniseylilerin) ülkesindeki ormanlarda yaşıyorlar. Kem Kemciut ülkesi Kırgızların topraklarının güney-batı kısmını oluşturmuştur (Kıldıroğlu, 2006: 156).

³İstoriya Tuva, c.I, Novosibirs 2001, s.133.

13-15. yüzyıllar arası Kırgız tarihi, daha önceki dönemlere kıyasla tarihi kaynakların daha fazla olduğu, ama siyasi olarak Yenisey Kırgızlarının egemenliğini yitirdiği bir dönemdir. Cengiz Han döneminde, 1199'da, Cengiz Han Naymanların hanı Buyruk'u yenerek Kırgız bölgesinin de hakimi oldu. Cengiz Han bilindiği üzere ölmeden önce dört oğlu arasında sahip olduğu toprakları paylaştırmıştı. Büyük oğlu Cuci'ye kuzey-batı, yani Kıpçak topraklarını, Çagatay'a Türkistan'ı, Ögedey'e Doğu ülkelerini, küçük oğlu Tuluy'a da merkezi, yani baba ocağını vermişti. Buna göre Yenisey bölgesi Kırgızları Tuluy'a, Tanrı Dağ bölgesi Kırgızları Çagatay hakimiyeti altına girmiş oldu. (Butanayev, Butanayeva, 2007: 135)

Kırgızların bugünkü yurtlarına ne zaman geldiklerine dair farklı görüşler beyan edilir. Bazı tarihçilere göre Kırgızlar, Tanrı Dağlarına 16-17. yüzyıllarda geldiği tahmin ediliyorsa, bazıları daha önceden de, yani 10. yüzyılda Kırgızların büyük kısmının Yenisey'de yaşadığı dönemde, bir kısmının Tanrı Dağlarında yaşadıklarını iddia etmektedirler.

Bu konu üzerine görüş bildiren tarihçi ve etnograf N.A. Aristov, Kırgızların ataları daha M.Ö. 2. yüzyılda Usunlardan ayrılarak Tanrı Dağlarına yerleştikleri kanısındadır. (Batmanov, 1947: 47)

W.W. Radloff, Kırgızlar hakkındaki bilgilere, Sibirya'da ve Türkistan'da yaptığı incelemelere dayanarak, Kırgızların Minusin bölgesinden Tanrı Dağlarına 10. yüzyılda veya 13. yüzyılın ortalarında Moğol istilasının zamanında gelmiş olabileceğini düşündüğünü belirtir. (Batmanov, 1947: 47)

V.V. Barthol'd, Kırgızların Tanrı Dağlarına farklı dönemlerde göç ettiklerini iddia eder. V.V. Barthol'd, Kırgızların ilk gelenleri 9. yüzyılda Doğu Türkistan'a kaçan Uygurları takip ederek geldiklerini, ikinci dalgasının Kitanların ve Moğolların

batıya hareketi zamanında gelmiş olabileceklerini, toplu göçlerinin ise 15. yüzyıldan sonra gerçekleştiğini belirtmektedir (Barthol'd, 1963: 513-514).

İslam kaynakları, Kırgızların önemli bir kısmının Yenisey'de kaldığını, diğer kısmının Orta Tanrı Dağları'na yerleştiğini bildirir. Böylece Kırgızlar, İrtiş havzasındaki Kimaklara, batıda Orta Tanrı Dağları'daki Yağma ve Karluklara komşu olmuşlar; güneyde ise Küça, Erk ve Behçül şehirlerine, bazıları Kaşgar, bazıları da Isık-Köl ve Çüy bölgelerine yerleştiği sanılmaktadır (Togan, 1981: 143).

Tarihi kaynaklarda, Kırgızların bugünkü yurtları olan Tanrı Dağları'na Moğol istilasından sonra göç ettikleri görüşleri daha ağır basmaktadır.

Kırgızlar, 1700 senesinde kurulan Hokand Hanlığı'nın hakimiyetini gönüllü olarak kabul etmişlerdir. Kısa bir süre sonra nüfusça çoğunluk sağlayan Kırgız Türkleri Hokand Hanlığı'nın idaresinde söz sahibi durumuna gelmişlerdir. Kırgızların önderliğindeki Hokand Hanlığı'nın itibarı, 18. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Türkistan Türklerinin güçlenmesinden rahatsız olan Çin Devleti, 1757 yılında Doğu Türkistan'ı, sonra da İli havzası ile Hokand Hanlığı'nı mağlup etmiştir (Saray, 1996: 201-202).

19. yüzyılın ilk yarısında Buhara Emiri Haydar Şah ile Hokand Hanı Ömer Han arasındaki rekabet büyümüştür. Ayrıca, Hokand idarecileri arasında da rekabet ve iç karışıklık kızılmaktaydı. 1840'lı yıllarda Hokand Hanlığı'nı oluşturan Özbek, Kırgız, Kıpçak ve Kazak Türkleri birbirleriyle sürekli mücadele içinde olmuşlardır. Hokand Hanlığı'ndaki bu iç kargaşadan faydalanan Ruslar, 1852 yılından itibaren Türkistan devletlerini tek tek ele geçirmeye başlarlar (Saray, 1996: 216).

19. yüzyılda Rusya, Türkistan'ın içlerine doğru genişlemesini sürdürmüş Orenburg hattı boyunca kaleler inşa ederken ilk Rus kaşifleri de Tanrı Dağları'na

ulaşmıştır. Don Kazaklarından oluşan silahlı bir grupla birlikte, 1856'da Issık Köl'e ulaşan Piyotr Semyonov, bu bölgenin ilk haritasını çizdiren kişi olmuştur (Erdem, 2005: 85).

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Hokand Hanlığı idaresinde bulunan Kırgızlar, 1859 yılından itibaren Rus istilâlarına maruz kalmıştır ve yavaş yavaş Rusların egemenliği altına girmeye başlarlar. Bu yüzyılın sonlarına doğru bu işgal tamamlanmıştır. 1876 yılında Ruslarla işbirliği yapan Hokand Hanı Nasreddinbek'e karşı Kırgız ve Özbekler ayaklanmışlardır. Nasreddinbek Han'ı Hokand'dan sürerek kendi aralarında Pulat Han'ı han seçerler. Bu isyan Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılır ve 19 Şubat 1876 yılında Hokand Hanlığı tamamen yok edilerek, Rusya'ya bağlı Fergana oblastı (ili) tesis edilir. Pulat Han Margalan şehrinde halk önünde idam edilir. Yine, 1898 yılında Andican'da büyük bir isyan çıkmıştır ve Ruslar epeyce uğraşarak bu isyanı da bastırırlar. (Maldıbayev, 1999: 104-108)

Ruslara karşı diğer büyük isyan 1916. yıl isyanıdır. Kırgızlar, Rus denetimi altına girince, Çar, buralara yerleştirdiği Rus ve Don Kazaklarını vergi ve askerlikten muaf tutmuştur. Her göçmene verimli tahıl arazilerinden 25 dönüm tarla vermiş. 15 yıllık sübvansiyon uygulamıştır. Rusların buralara göçü, özellikle 1905 Rus ihtilalinin ardından Stolipin'in tarım reformunun (1906-1917) yürürlüğe girdiği sırada artmıştır. Bu reformdan sonra fakir Kırgız köylüleri topraklarını sattıktan sonra toptan göç etmişlerdir. Topraklara el konulmuş olması, Kırgız otlaklarının sayısının oldukça düşmesine sebep olmuş ve göçebelerin esas geçim kaynağı olan sığır sayısında belirgin bir azalma olmuş, bu durum ise Kırgız Türklerinin yaşam standardında ciddi bir düşüşe neden olmuş ve Ruslara karşı nefret büyümüştür (Abdırahmanov, 1991: 375).

Ruslar, işgal ettikleri Kırgızistan'ın verimli topraklarını Kırgızların ellerinden almakla yetinmemiş, ağır vergi yükü de getirmiştir. Rus yönetimi, Kırgızlardan “haraç” ve “tanap” adıyla iki çeşit vergi talep ediyorlardı. Ekilen topraklarda yetiştirilen ürünün %10'u “haraç” adı altında alınıyordu. “Tanap” adı altında ise bağ ve bahçelerde yetişen meyve ve sebze ürünlerinin %10'nu ile 20 si arasındaki kısmı alınıyordu. Hayvancılıkla uğraşan Kırgızlardan çadır, yani hane başına 1.5 ile 4 rublelik vergi alınırdı. Yıllar geçtikçe Kırgızlardan alınan bu vergiler daha da arttırılarak, sonunda Kırgız halkı perişan duruma düşürülmüştür (Saray, 1996: 72).

1914 senesinde başlayan Birinci Dünya Savaşı ve söz konusu savaşa Rusya'nın da dahil olması, zaten ezilmekte ve zorlanmakta olan Rusya'daki bütün toplum ve halkların başına büyük zorluklar ve sıkıntılar getirmiştir. Ancak, 25 Haziran 1916 tarihinde Rus Çarı'nın (Çar II. Nikolay) “Türkistan halklarının asker yaşındaki (19-43 yaş arası) tüm erkeklerini cephe ve cephe gerisi işler için askeriye alınması” yönünde yayımladığı ferman, her türlü zulme ve aşağılanmaya maruz kalan ve verimli topraklarını Ruslara kaptıran halkı tamamen çileden çıkarmıştır. Rusların, yerli halkı zorunlu askerliğe tabi tutulmaları ile ilgili bu kanunu, Kırgızlarda isyanın başlamasına neden olmuştur (Osmonov, 2016: 10). 6 Ağustos 1916 tarihinde isyanı başlatan Kırgızlar, Rus yerleşim merkezlerine saldırmış fakat korkunç bir misilleme ile karşı karşıya kalmıştır. Tecrübeli ve kalabalık Rus orduları Kırgızların köylerini yakıp yıkmışlardır. Bazı kaynaklara göre, bu isyanda, 2500 civarında Rus askeri, buna karşılık, 83.000 Kırgız halkı şehit olmuştur (Erdem, 2005: 87).

1916-1917. yıllar Kırgızlar için tarihlerinin en kötü dönemi olmuştur. Rusların soykırım yapmasına dayanamayan Kırgızlar 1916 yılında kontrolsüz bir

şekilde tarihte “Ürkün” adıyla anılacak Çin’e hicret etmeleridir (Osmonov, 2016: 10-13).

Bu kanlı isyan, Kırgız edebiyatında bariz bir iz bırakmıştır. Ünlü şair Aalı Tokombayev’in *Kanduu cıldar* (Kanlı Yıllar)adlı manzum romanında 1916 yılındaki tarihi soykırım 8 kişilik ailesinin tamamını kaybedip tek dönebilmiş yazar tarafından tüm gerçekleriyle yansıtılmıştır. İçeriğinden ve anlatım tarzından dolayı şiddetli eleştirilere maruz kalan Kırgız edebiyatının bu tek manzum romanı, 1950’de yasaklanmış; 1962’de *Tañ Aldında* (Şafaktan Önce) adıyla “uygunlaştırılmış” vaziyette tekrar yayımlanmıştır (Artıkbaev, 1982: 269).

Kırgızlar vatanlarına 1917 Ekim Devriminden sonra dönmeye başlamışlardır. O dönemde Çin’e gidip dönemeyen Kırgızlar şimdi Çin’in Kızıl-Su bölgesinde yaşamaktadırlar.

Ekim Devrimi’nden sonra Türkistan, 1918 yılında “Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” adı altında birleştirilmiştir. Şimdiki Kırgızistan topraklarında, 1924’de *Kırgız Özerk Bölgesi* oluşturulmuştur. Kırgızlar tarafından kurulan bu özerk cumhuriyet, 1 Şubat 1926’da Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne dönüştürülmüş, 5 Aralık 1936’da Kırgızistan SSCB’ye katılmıştır⁴.

Kırgızlar, diğer Orta Asya Türkleri gibi 70 sene Sovyetler Birliği içerisinde yaşadılar. Kırgızistan, M. Gorbaçov yönetimi ve “Açıklık ve Yeniden Yapılanma” (Glasnost-Perestroika) süreci ile Sovyetler Birliği içinde başlatılan demokratikleşme çabalarının en belirgin görüldüğü bir Orta Asya cumhuriyetidir.

⁴Bkz. “İstoriçeskiy Oçerk, Kirgizskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika”, **Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya**, Tom 23, Vtoroe İzdanie, Moskva 1953, s. 75- 83.

Kırgızistan, 15 Aralık 1990 tarihinde egemenliğini, 31 Ağustos 1991 tarihinde de bağımsızlığını ilân etmiştir. Kırgız Cumhuriyeti Anayasası 5 Mayıs 1993 tarihinde Parlamento’da oy birliğiyle kabul edilmiş, yine aynı tarihte Yüksek Şura Genel Kurul Toplantısı’nda alınan kararla, ülkenin resmî adı Kırgız Cumhuriyeti olmuştur.

Günümüzde 198.500 km² yüzölçümüne sahip Kırgızistan’ın nüfusu 6 milyon (28 Kasım 2015) olup, nüfusun çoğunluğunu Kırgızlar (%67), ondan sonra Özbekler, Ruslar ve diğer halklar oluşturmaktadır.

Kırgızistan’da resmi dil Kırgızca ve Rusçadır. Kırgız yazısı Kiril alfabesi esaslı 36⁵ harften oluşuyor.

1.1.1.“Kırgız” Etnoniminin Kökeni Üzerine

Kırgız isminin kökeni çok eski dönemlere dayanmaktadır. Kırgızlar hakkında ilk yazılı belgeler ilk olarak M.Ö. yazılan Çin tarihçisi Sımaçyen (186-145) tarafından yazılan tarihnamede geçer. Sımaçyen’in bu tarihmanesinde “*Ge-kun*” dediği Kırgızların, Hunların Kuzey tarafındaki *Hünyü*, *Çüyşye*, *Dinlin*, *Şinliy* tayfaları ile komşu yaşadıklarını belirtmiştir (Cumakunova, 2013: 47).

M.S. ilk bin yıllık içerisinde yazılan Çin kaynaklarında Kırgızlar *Gyangün*, *Gegün*, *Tsigu*, *Ciyegü*, *Şagas*, *Cılıs* gibi isimlerle geçer.

6-11. yy’da yazılan Türk yazıtlarında *Kırkız*, *Kırkıs*; Kaşgarlı Mahmut’ta *Kırgız*; bininci yılın sonuna doğru yazıya geçirilen Yunanca eserlerde *Herkis*, *Hirhis*;

⁵Bkz. 3. Tablo

Arap, Fars eserlerinde *Hırhız*, *Hırhır* olarak geçen *Kırgız* isminden ve Kırgızlardan Merkezî Asya'ya yönelik çalışmalarda, seyahatnamelerde sürekli bahsedilmiştir (Cumakunova, 2013: 48).

Bilim dünyasında “Kırgız” teriminin etimolojisi ile ilgili farklı görüşler vardır. Bu konu hakkında ilk olarak Dorji Banzarov fikrini söylemiştir. D. Banzarov, Bargujin Tukum bölgesinde yaşayan “Orman kabileleri”nin adlarının sayılarla belirtildiğini ileri sürmüş, *Kırgız* ve *Kargut* etnonimlerinin Türkçe “*kırk*” sayısından ve onun çokluk bildiren “-ız” ekinden meydana geldiğini, bir başka deyişle zikredilen ismin kırk boydan oluşan halk manasında olduğunu bildirmiştir (Karayev, 2001: 201).

W.W. Radloff’un fikrine göre “*Kırgız*” etnonimi, “*kırk*” ve “*yüz*” (kırk yüz); Zeki Velidi Toğan’a göre, “*kırk*” ve “*er*” kelimelerinden (kırk yiğit); K. Petrov’a göre ise “*Kırgız*” etnonimi çoğul “*z*” ekinden oluşan kızıl manasındaki “*kırığ*” ya da “*kırğu*” sıfatından yapılmıştır. K. Petrov, bu fikri desteklemek için Hakasya’nın kızıl renkli platosundan birçok örnekler sunmuştur. N.A. Baskakov, K.Petrov’un bu varsayımını tartışmalı görmektedir. O, alimlerin farklı isimlendirmelerinin, oralarda yaşayan halkın yüz rengi ya da yerleştikleri coğrafya ile bağlantılı olduğu fikrine katılmaktadır. (Baskakov, 1964: 92) A. Kononov, bu mesele üzerine beyan ettiği fikrinde, sözlüklerde *kırığ* teriminin “*kızıl*” manasının hiç bulunmadığını belirterek, şu tahminde bulunmuştur: Kırgın-Kırat-Kırgız isimlerinin kökü *kır-kızıl* manasındadır, Çin yıllıklarındaki Hagas, Hyagas (Kırgızların Çin kaynaklarındaki eski adlandırmaları) ülkesi halkının uzun boylu, sarı saçlı, kızıl yüzlü ve mavi gözlü olduğunun ifadesidir (Karayev, 2001: 201).

S. Malov ve A. Kononov Kırgız etnonimini “*kırk*” ve çokluk eki “*z*” ekine ayırmaktadırlar, diğer bir deyişle bu “kırk boy Kırgız” manasına gelmektedir. Konuya farklı bakış açısı getiren G. Cumakunova, “Kırgız” adının *kırk* sayısından ve eski bir yapım eki olan *-ız*’dan ileri geldiğini var sayıyor. *-ız* ekinin bir çokluk eki olmadığını (*calık+ız > calgız* “yalnız”; *eki+ız > egiz* “ikiz”; *üç+ız > üçüz*; *tört +ız > dördüz*” vs.) örnekleriyle kanıtlayan araştırmacı, ekin akrabalık, doğum, birlik anlamını taşıyan özel bir yapım eki olduğunu, dolayısıyla, Kırgız adı (*kırk+ız*) “kırk eşit, kardeş boy veya kavim birliği” (tıpkı Oğuz > *ok+ız* ‘boyar birliği’ gibi) anlamına geldiğini belirtir (Cumakunova, 2013: 47-59).

Kırgızların bu en eski kırk boyunun hangi boylardan oluştuğu üzerine de birçok araştırma yapılmıştır. S. Abramzon, Manas Destanı’nın Sagımbay Orozbekov varyantında sürekli geçen *Kırk uruu kргыз* (Kırk Boylu Kırgız) tabiri üzerine, otuz boyun adını açıklamıştır. B. Camgırçinov da Kırgızların kırk boydan meydana geldiği fikrini desteklemektedir ve “*eski boyar*” diye adlandırdığı bu boyların isimlerini vermektedir (Karayev, 2001: 201). Bu konuda son ciddi çalışma, O.K. Karatayev tarafından yapılmış olup, Kırgızların kırk boyunun tüm listesi çıkartılmıştır (Karatayev, 2003). Böylece “Kırgız” isminin menşei hakkında görüşlerde araştırmacılar “Kırk boydan meydana gelmiş toplum” temelinde birleşmiş gibi gözükmüyorlar.

1. 2. TARİHTE ALTAY TÜRKLERİ

Altay Cumhuriyeti, Rusya’nın en güneyinde Rusya Federasyonu’na bağlı bir özerk cumhuriyettir. Orta Asya’da Asya kıtasının coğrafi merkezinin hemen kuzeyinde Sibirya ormanları, Kazak bozkırları ve Moğolistan yarı çöllerin kesiştiği

kavşakta bulunmaktadır. Batısında Kazakistan, kuzeyinde Rusya Federasyonu'nun Altay bölgesi ve Kemerova Oblastı (eyaleti), doğusunda Tuva ve Hakas Türk Cumhuriyetleri, güneyinde Moğolistan, Doğu Türkistan ve Kazakistan yer almaktadır. Batıdan doğuya 360 km'ye, kuzeyden güneye de 400 km'ye uzanan ülkenin yüz ölçümü 92.902 km² dir. Başkenti Gorno-Altaysk'dır (Dağlık Altay). Adından da anlaşılacağı üzere ülkede Türklerin ilk ata yurdu olan Altay Dağları bulunur. Altay, dağlık bir ülkedir. Ülkede yaklaşık olarak 7 bin civarında göl mevcuttur. Ülke topraklarının dörtte biri koyu ormanlarla kaplı olup en yüksek dağ zirvesi Ak-Sümer'dir (4506 m)⁶.

Altay Türklerinin bugün yaşadığı topraklar tarih içinde oldukça önemli hükümdarlıkların kurulduğu bir coğrafyadır. Türklerin en eski tarihî buluntularından sayılan Pazırık kurganları Altay Özerk Cumhuriyeti'nin sınırları içindedir. Bölge önce Hunların, sonra ise Göktürk Kağanlığı, Uygur ve Kırgız devletlerinin hakimiyetlerinde bulunmuştur.

Kırgız Devleti devrinde Altaylılar Kırgızlara itaat eden boyların arasında görülmektedir. Ünlü tarihçi L. Gumilev'e göre, Kırgızların güney sınırları Doğu Sayan'ın etekleri ve Oka ve Angara nehirlerinin ayrıldığı bölgeydi. Bu iki yer arasında Dubo, Milige ve Eçci boyları yaşıyorlardı (Gumilev, 2003: 264). Buradaki Dubolar, Tölöslerin büyük boylarındandır. Çin kaynaklarında, "Dubolar kuzeyde Küçük Deniz (Kosogol gölü), batıda Hagaslarla (Kırgız) bitişik, güneyde Hoyhu (Uygur) toprakları arasında ottan alaçıklarda yaşıyorlardı" deniliyor. Aynı kaynakta,

⁶<https://bpakman.wordpress.com/turk-dunyasi/gunumuz-turkleri-turk-devletleri/sibirya-turkleri/altay-ozerk-cumhuriyeti/>

Kırgızların onları yakalayıp çalıştırdıkları belirtiliyor (İsakov, 2014: 35). Kırgız Devleti hakimiyeti 10. yüzyıl başlarına doğru Kitan ya da Kara-Kıtaylara geçmiştir. 12. yüzyılın sonlarına doğru Kitanların gücünün zayıflamasıyla Altay bölgesine Naymanlar geçici hakimiyet kurmuşlardır. Daha sonra bölgeye Cengiz Han önderliğinde kurulan Türk-Moğol devleti hâkim olmuştur. “Moğolların Gizli Tarihi”nde Cengiz İmparatorluğu’nun kuruluşundan bahsedilirken Tölös ve Telengitlerin adları geçmektedir. Kaynakta: *To’oles ve Telengut’ları da idaresine alsın ve bunları Tümen şeklinde teşkil etsin*, denilmektedir (Temir, 1986: 139).

Altaylılar hakkında bilgiler Arap kaynaklarında da rastlamaktadır. Arap coğrafyacı İbn-Haykal, seyyah Ebu-Dulef, yazarı belli olmayan, ancak Fars kaynaklı Hududu’l-âlem, Gerdizî ve Cuveynî’nin eserleri Altayların batı ve doğudaki komşuları olan Kıpçaklar, Kimekler ve Yenisey Kırgızlarından bahsederler (Potapov, 1953: 111).

Reşideddin’in yazılarında Telengit ve Teleüt adları geçmektedir. Kırgızlarla komşu olarak yaşayan boylar hakkında Reşideddin şunları bildirmektedir: “*Urasut, Telengut ve Kuştemiler orman halklarındandır ve Kırgız ülkesi ve Kem Kemjut civarındaki ormanlarda yaşarlar...*” (Potapov, 1969: 148; İsakov, 2014: 234-235). Reşideddin’de Tölös boy adı *Tualas* ya da *Tulas* olarak geçmektedir. Bunların Selenga nehrinin diğer tarafında, Moğolistan’ın doğusunda yaşadıklarını kaydetmiştir (Potapov, 1969: 161).

Genel olarak Altay boylarından olan Telengit ve Tölösler 6-8. yüzyıldan 13-14. yüzyıllara kadar Hangay, Sayan-Altay bölgeleri civarlarında görülmektedirler (Potapov, 1969: 161). 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Altay halkı hakkında yazılı kaynaklar bulunmamaktadır. Ancak Sibiryâ bölgesi bu yüzyıllarda Cunar Hanlığı

idaresi altındaydı. 15. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar bölge halkı ve Altaylılar Cungarlara tabi olmuş ve vergilerini onlara ödüyorlardı (Potapov, 1953: 99-104).

17. yüzyılın ortalarına ait Moğol kaynaklarında *Talang-giis (Telengiis)* yani *Telengut* boy adı geçmektedir. Kaynakta bu boy adını Oyrat kavimlerinden birinin taşımakta olduğu ve ayrıca başka bir kavimin de aynı boy adını taşıdığı yazılmıştır (Potapov, 1969: 161). Buradaki diğer bir boy derken Altaylı Telengitlerden söz edilmektedir.

Altaylılar hakkında yazılı belgelerin düzenli yapılmaya başladığı dönem, Çarlık Rusya dönemine ait diyebiliriz. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslar bölgeye girmeye başlamıştır. 17-18. yüzyılın bazı Rus belgelerinde ve 19. yüzyıl seyyahlarının notlarında Altaylar *Sınır Kalmıkları-porubejniye kalmıki*, *Beyaz Kalmıklar-beliye kalmıki*, *Altaylılar*, *Biy Kalmıkları-biyskiye kalmıki*, *Dağ Kalmıkları-gornıye kalmıki*, ormanlık bölgenin kuzeyinde oturanlar *Kara Tatarlar-çerneviye tatarı* adlarıyla geçmiştir (Potapov, 1956: 329). Bugün Dağlık Altay Cumhuriyeti'nde yaşayan Altaylılar, 1917 Ekim İhtilâlinden önce mensup oldukları boyun adı ile (1. Altaylar veya Altay kiji, 2. Telengitler, 3. Tölösler, 4. Teleütler, 5. Kumandılar, 6. Tubalar, 7. Çalkadılar) anılmışlardır. Çoğunluk kendilerini Altay olarak adlandırdıkları için, o dönemlerde Rus ilmî literatüründe genel bir isim altında "Altaylılar" olarak tanımlanmıştır. Ancak, bu bölgeye gelen Çarlık temsilcileri, Altay Türklerini dış görünüşü itibarıyla Cungaryalı Kalmıklara benzettikleri için yanlış olarak "Kalmık" diye adlandırmışlardır (Radloff, 1994: II, 2).

1756 yılından sonra Altay Türkleri Rus kontrolü ve hâkimiyetine girmek zorunda kalmışlardır. Altay dağlarında, ekonomik ve idarî olarak birbirine bağlı olan Tomsk, Novosibirsk, Barnaul ve Biysk şehirlerinde, 1917 Aralık ayında Sovyet rejimi kurulmuştur. 1918 Şubat ayı sonlarında Ulalu'nun bir köyünde Dağlık Altay Kongresi düzenlenerek Sovyet rejimi kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Ruslar 1919 yılında bölgedeki kontrolü tamamen ele geçirmişlerdir (Potapov, 1953: 325-326). 1922 yılında SSCB'ye bağlı olarak Oyrot Otonom Bölgesi kurulmuş, 1948 yılında ise Oyrot adı değiştirilerek Dağlık Altay adı verilmiştir. 3 Temmuz 1991 tarihinde de Rusya Federasyonu'na bağlı Gorno-Altayskaya Avtonomnaya Respublika (Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti) adıyla cumhuriyet statüsü belirlenmiştir. Ülke yönetim meclisi El-Kurultay adlı meclistir. Devlet Başkanı ise halkın katıldığı seçimle seçilir. Ülkede Altay Türkçesi ve Rusça resmî dillerdir⁷.

Altay Türkleri hem ağız hem boy ve kültür farklılıkları bakımından iki gruptan oluşan altı boya ayrılmaktadır:

Kuzey Altaylılar:

1. Tubalar
2. Kuu-kijiler
3. Kumandılar

Güney Altaylılar:

1. Altay-kiji veya Asıl Altaylılar
2. Telengitler ve Tölösler
3. Teleütler

1989 yıl nüfus sayımına göre Altaylıların toplam nüfusu 45 bin kişi olup ve 2002 sayımlarına ise göre bu sayının %6.3'e yükselerek 205 bine ulaştığı görülmüştür. Bu sayının %30'u Altaylardan; %1.2'si Telengitlerden; %0.7'si

⁷http://www.altaj.ru/vkljuchenie_altajcev_v_sostav_russkogo_gosudarstva

Tubalardan; %0.5' Kumandılardan; %0.4'ü Kuu-kijilerden; %0.01'i Teleütlerden oluşmaktadır.⁸

Altay adı, Türkçe-Moğolca bir kelime olan ve “altın” anlamını veren Altan'dan geldiği rivayet edilir. Altaylılar, kendi içinde dil, kültür-etnik özelliklerinden, farklılıklar dikkate alınarak: yukarıda görüldüğü gibi, iki ayrı grup içinde bakılırlar. Güney ve kuzey Altaylıların etnografik özellikleri Sayan-Altay'ın birçok farklı kaynaklarından ve coğrafik durumlarından ileri gelişmiştir. Altaylıların bu iki etnik grubunun ev ve evin yapımında, giysilerinde, halk edebiyatı eserlerinde, törelerinde ve geleneklerinde, dinî inançlarında hala da belirgin farklılıklar korunmaktadır (Potapov, 1969: 19). Bunun dışında bu iki etnik grup arasında antropolojik açıdan da bazı özelliklerinin olduğu ilimde çoktan tespit edilmiştir. Türk lehçeleri sınıflandırmasında güney ağzı Kıpçak grubunda, kuzey ağzı ise Karluk (Uygur) grubu içerisinde gösterilmektedir. Yazılı edebi dili güney ağzı üzerine kurulmuştur.

Altaylıların çoğu Hristiyan dini mensubu olmalarına rağmen, Türklerin eski dini olan Şamanizmi hala korumaktadırlar. Altay halkı kendi aralarında *sööklere* (soy) ayrılmaktadırlar. Her soyun kendine mahsus koruyucu ruhları ve ibadet çeşitleri vardır. Buna göre de yaşadıkları yerlerde bir takım putlar asılır. Bunlar ya bir çember içinde kol ve bacakları gerilmiş Kудay, yani bir keçeye sarılı tavşan postu tasviridir. Bazen de bir tele bağlanmış olan çeşitli renklerdeki dokuz şerit veya paçavra sarkıtılır. Şamanların eseri olan bu putlar, yerli inanışa göre hem yurda saadet ve kut getireceklerdir; hem de insanları kötü ruhlardan koruyacaklardır. En

⁸<http://www.dissercat.com/content/sovremennaya-narodnaya-religiya-altai-kizhi#ixzz32uxXF4M6>

büyük tanrı Ülğön'dür. Karanlığın hakimi ise Erlik veya şeytandır. Evdeki putlara Yer-su da denilir (Günşen, 1995: 216).

1.2.1. Altaylıların Etnik Yapısı Üzerine

Altaylıların etnik kökeni hakkında bilgilere ilk olarak W.W. Radloff ve N.A. Aristov'un yazılarında rastlamaktayız. W.W. Radloff, Altay bölgesinde on iki yıl süren (1859-1871) araştırmalarında diğer Türk halkları ile birlikte Altaylıların dili, dini, yaşam tarzları üzerine çok zengin kaynak toplamıştır (Kolesnikov, Kamalov, 2011: 148). W.W. Radloff "Sibiry'a'dan" adlı eserinde söökler (soylar) hakkında geniş bir bilgi vermekte ve onları sıralamaktadır (Radloff, I, 205). Bu çalışmalarının sonucunda Altay bölgesinin eski dönemden itibaren Türk halklarının ilk yurdu olduğunu ve bu bölgede bulunan Türk boylarının kökenlerini araştırarak, Türklerin ortaya çıkışı ve onların eski dönemlerdeki tarihlerinin tespit edilebileceği fikrini söylemiştir. N.A. Aristov da, aynı şekilde Sibiry'a bölgesini Türklerin ilk yurdu olarak kabul etmekte ve güney Altaylıların atalarının Çin kaynaklarında geçen *Goaguy*, diğer bir deyişle *tele* boylarının nesilleri olduğunu var saymaktadır (Potapov, 1969: 15).

M.S. 1. yüzyılın ilk yarısında *tele* adı ile genellikle Orta Asya'nın doğu kısmında Gobi Çölü'nün yukarılarında göçebe hayat sürdüren ve hayvancılıkla uğraşan boy grupları adlandırılmıştır. Telelerin Teleüt, Telengit ve Teleslerle etnik köken bakımından bağlantısının olduğu tahmin edilmektedir (Potapov, 1969: 147).

Altay Türklerinin kökeni hakkında ayrıntılı çalışan bilim adamı L.P. Potapov, Çin, Arap-Fars kaynaklarına ve Orhun-Yenisey yazıtlarına dayanarak Altaylıların kökeninin *tele* boyu ile bağlantılı olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. L.P. Potapov'un

fikrince, Çağdaş Altaylılar Çin kaynaklarından bildiğimiz eski İskitlerin (Yueçjilerin) yerine geçen eski Tele ve Tukyü boylarından olan eski Uygurlar, Kimak-Kıpçaklar, Yenisey Kırgızları, Oğuzlar vb. boylardan meydana gelmişlerdir (Potapov, 1953: 97).

Orhun yazıtlarında *tölis* terimi görülmektedir. W.W. Radloff, bu kelimeyi önce *Teles* olarak okumuştur. Ancak, L.P. Potapov bu kelimenin *tele* ile alakalı olmadığını ve sadece sağ veya sol kanat gibi bir coğrafik ayrımı anlattığını bildirmektedir (Potapov, 1969: 164).

N.A. Baskakov, Kuzey Altayların oluşumunda Samodiy ve Ugor-Fin etnik unsurlarının etken olduklarını umumiyetle kabul etmekle birlikte, Altaylılardaki soy isimlerinin Orhun-Yenisey yazıtlarında rastlanan soy isimleriyle benzerliğine dayanarak Kuzey Altaylıların Uygur menşei üzerinde durmaktadır. N.A. Baskakov, başlıca dil malzemeleri, soy ve boy yapısının incelenmesi üzerine çağdaş Altaylılar; eski Kırgızların eski Uygurların ve daha sonra Uygurlardan ayrılan eski Oğuzların torunlarıdır fikrine varmıştır (Baskakov, 1958: 27-28).

1.2.1.1. Güney Altaylılar

1897 yıl nüfus sayımına göre, Telengit ve Tölöslerde 15 *söök* (soy); Altay-kijilerde 36; Tubalarda 46; Çalkandularda 2; Kumandılarda 6 *söök* tespit edilmiştir (Potapov, 1969: 23-24). Altaylı adı genel kabile adı olarak verilmesine rağmen kendi aralarında: yukarıda da belirtildiği üzere, *sööklere* (soylara) ayrılmaktadırlar. Altaylılar karışık bir halde yaşamalarına rağmen, herkes kendi soyunu mükemmel şekilde bilir ve soya bağlı kalmayı şeref sayarlar. O kadar ki, kendi soyundan olan

her kişiyi “soy kardeşi” olarak sayar ve kendi aralarında asla evlenmezler (Güneş, 1995: 216).

1.2.1.1.1.Asıl Altaylılar

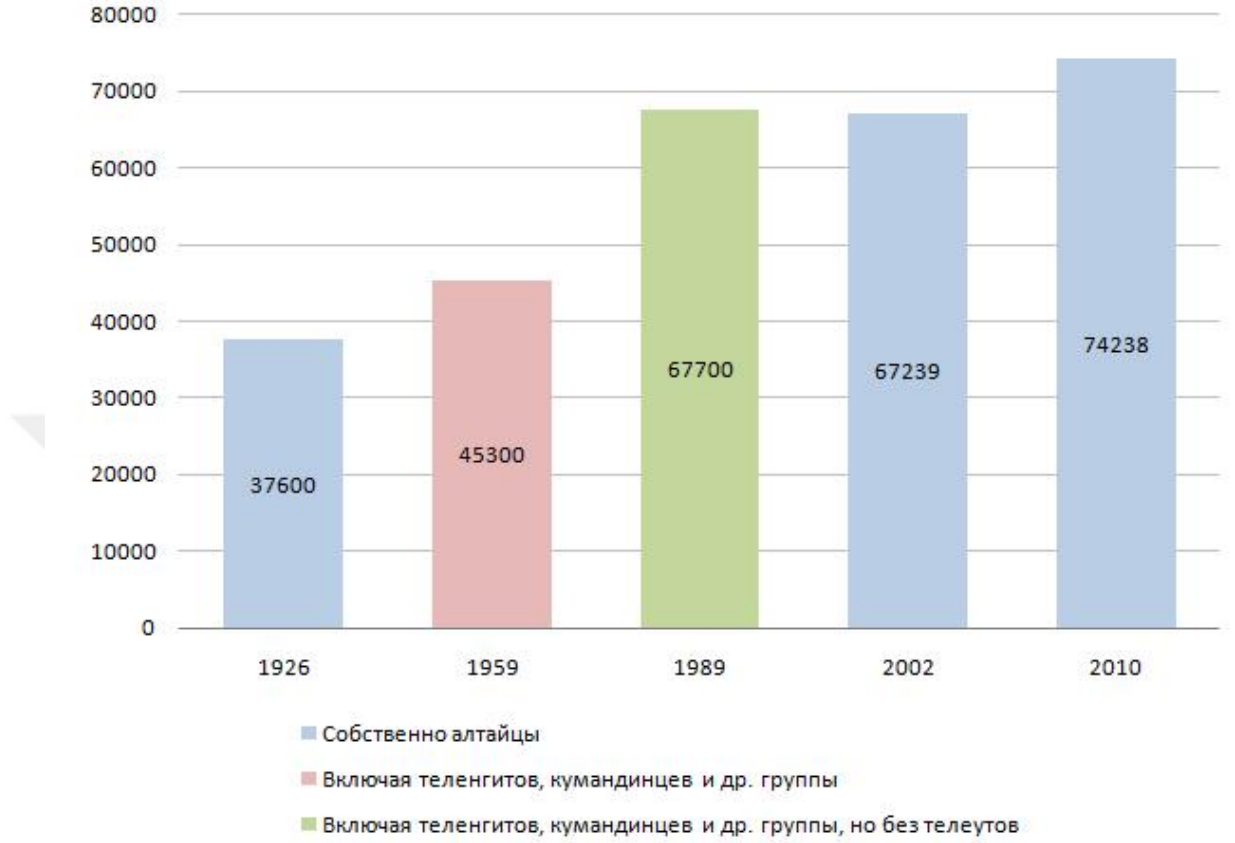
Eskiden “Oyrot” olarak tanınan bu boy (Asıl Altaylılar), Onguday, şebalin, Üst-Kan, Mayma, Üst-Koksa bölgelerinde ve Katun, Ursul, Sema, Peřanaya, Çarış, Mayma nehirleri kenarlarında yaşarlar. Mayma ırmağı kenarlarında oturanlar “Mayma kiji” olarak da bilinir. Altay-kijiler, Altay Türklerinin sayıca en kalabalık boyudur⁹. Altay-kijilerin söökleri şunlardır: *Aara, Almat, Baylagas, Bogushan, Dörbet (Törbet), Elük (Elik), İrkit (Irkıt), Kıpçak (Kopçak), Kergil, Köbök, Koobolu, Kööcö, Kaal, Mundus, Merkit (Merkut), Modor, Moğol (Moğol), Meret, Nayman (Mayman), Purut (Prut, Brut), Soyon, Sagal (Saal, Çor-Saal), Suuzar, Todoş, Tölös, Toñcan, Tandı, Tumat (Tomat), Togul (Togus), Uttı-sar (Tört sarı, Palan), Çaptı, Çagandık, Üdüb, Üs’, Yarık (Yabır), Kan, Çoros, Kottı* (Aristov, 1896: 342).

Aşağıda 2010 nüfus sayımına göre Altay-kijiler 74238 kişiden oluřmaktadır¹⁰.

⁹<https://www.facebook.com/notes/t%C3%BCrk-d%C3%BCnyas%C4%B1-bulu%C5%9Fma-noktas%C4%B1/-altay-t%C3%BCrkleri-10150275551515438>

¹⁰http://etnosib.ru/index.php?option=com_zoo&task=item&item_id=75&Itemid=3

Tabloda: mavi renkte Asıl Altaylar; kırmızı renkte Telengitler, Kumandılar vb.; yeşil renkte ise Telengitler, Kumandılar, ama Teleütler katılmamaktadır.

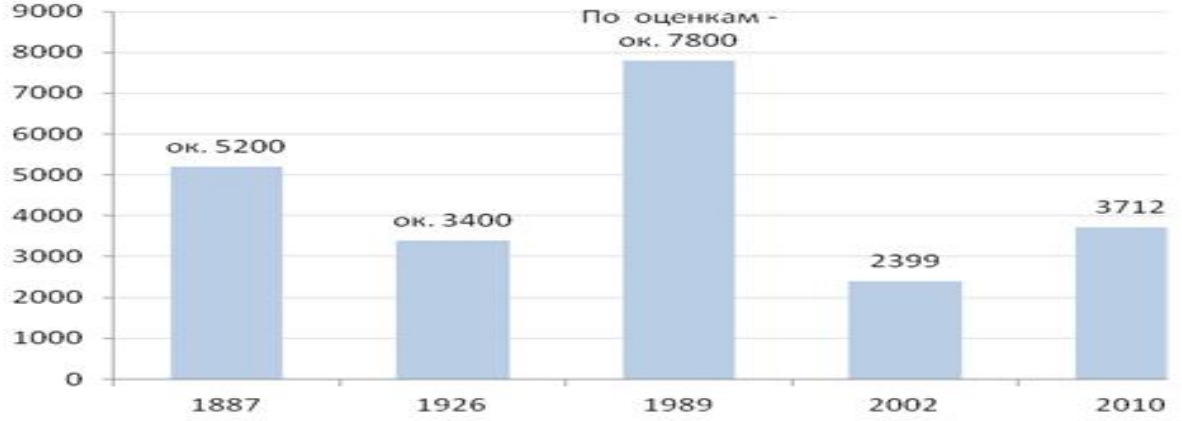

1.2.1.1.2.Telengitler

Telengit boyu, Ulagan, Koş-Agaş, Çoluşman, Çuy, Argut ve Başkaus bölgelerinde yaşamaktadırlar. Çuy ırmağı havzasında yaşayanlar kendilerini “Çüy kiji” olarak da adlandırır. Telengitler, Ruslar tarafından 18. yüzyılda “Uranhay, Uranhay Kalmukları” olarak adlandırılmakla birlikte 1856 yılına kadar hem Ruslara hem de Çinlilere vergi ödedikleri için “iki vergi verenler” anlamına gelen Rusça “Dvoedantsı” adıyla da bilinirler. Telengitlerin bir kısmı “Tölös” adını alırlar. *Köböğ*,

Almat, Teles, Kıpçak, Yabak, Moğol, Mundus, İrkit, Kergil, Soyon, Merkut gibi sööklere ayrılırlar (Potapov, 1969: 23).

2010 nüfus sayımına göre Telengitler 3,7 bin kişiden oluşmaktadır¹¹.

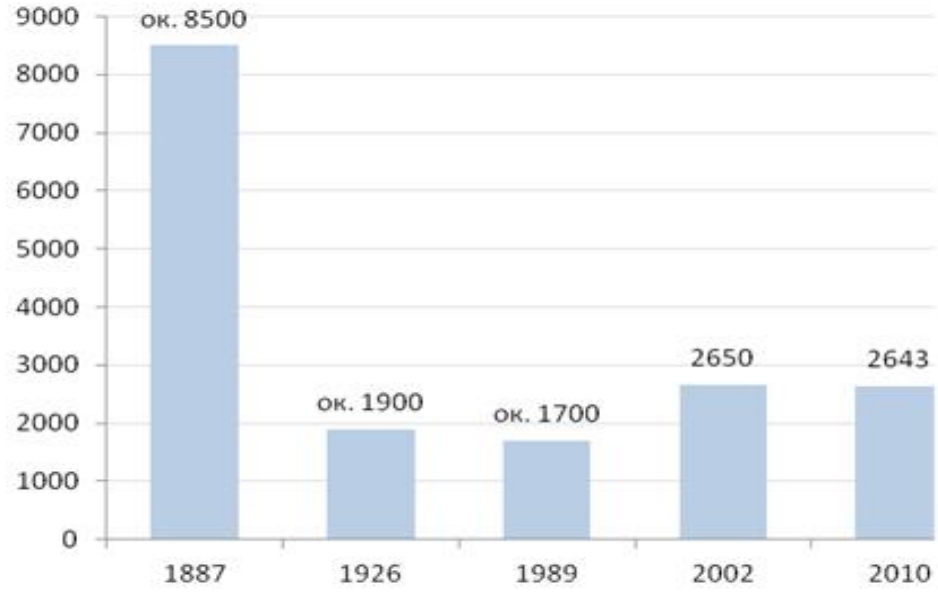
1.2.1.1.3. Teleütler

Bu Altaylı Türk boyu, Dağlık Altay Cumhuriyeti içinde, Şebalin (Mıytu ve Çerga köylerinde) ve Mayma reyonlarında az sayıda, Altay Krayı'na (bölgesine) bağlı Çumışsk'ta ve yoğun olarak Kemerova Oblastı iline Belovsk reyonunun (ilçesinin) Küçük ve Büyük Bayat ırmakları havzalarındaki Çoluhoy, Şardu köylerinde yaşamaktadırlar. Ruslar tarafından “Beyaz Kalmuklar” adıyla da anılmışlardır. *Törö, Oçu, Mirkit (İrkit, İrkıt), Ak-Tumat, Kara-Tumat, Çoros, Kıpçak Sart, Nayman (Mayman), Teles (Tölös), Torgul, Mundus, Koçkor-Mundus, Totoş (Todos), Purut (Prut, Brut), Çalman* gibi sööklere ayrılmaktadırlar (Aristov, 1896: 340).

2010 nüfus sayımına göre, Teleütler 2,6 bin kişiden oluşmaktadır¹².

¹¹http://etnosib.ru/index.php?option=com_zoo&task=item&item_id=75&Itemid=3

¹²http://etnosib.ru/index.php?option=com_zoo&task=item&item_id=75&Itemid=3

1.2.1.2. Kuzey Altaylılar

1.2.1.2.1. Çalkandular (Kuu-kijiler)

Çalkandular kendi içlerinde *Çalkandu*, *Şalkandu*/*Şalgandu*/*Şalgan kiji* olarak adlandırırlar. Kıyısında yaşadıkları ırmağın adından dolayı (Lebed “kuğu”) Kuu-kiji diye de adlandırıldıkları için Rus kaynaklarında “Lebedinskiye tatarı, Lebedintsi” olarak da geçmektedirler. Çalkanduların önemli bir kısmı Lebed nehri ve Baygöl çayı kıyılarında (Kurmac, Baygöl, Suranaş, Küçük Çibeşen ve İtkuş yerleşim yerlerinde) yaşamaktadırlar.

2000 yılında Çalkandular diğer Altay halkları ile birlikte (Tuba, Telengit) Rusya’daki azınlık statüsüne alınarak, ağızları “Rusya Halklarının Dillerinin Kırmızı Kitabı”na alınmıştır¹³. Çalkandu ağızını W.W. Radloff “Opit slovary tyurkskih nareçiy” (1893) (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi) adlı eserinde incelemiştir. Daha sonra, N.A. Baskakov 1985 yılında neşrettiği “Diyalekt lebedinskih tatar-çelkantsev”

¹³www.lingsib.unesco.ru

(Kuu kiji – Çalkandu Ağzı) adlı kitabında Çalkanduların diline dair morfolojik bilgileri, metin ve sözlüğüyle vermiştir.

Rusya'nın 2002 nüfus sayımına göre Çalkanduların sayısı 855 kişidir¹⁴. Çalkandular *So (Solu)*, *Kuban*, *Tastar*, *Çootı (Yotı)*, *Çabat*, *Toñ* sööklerinden oluşmaktadır (Potapov, 1969: 24).

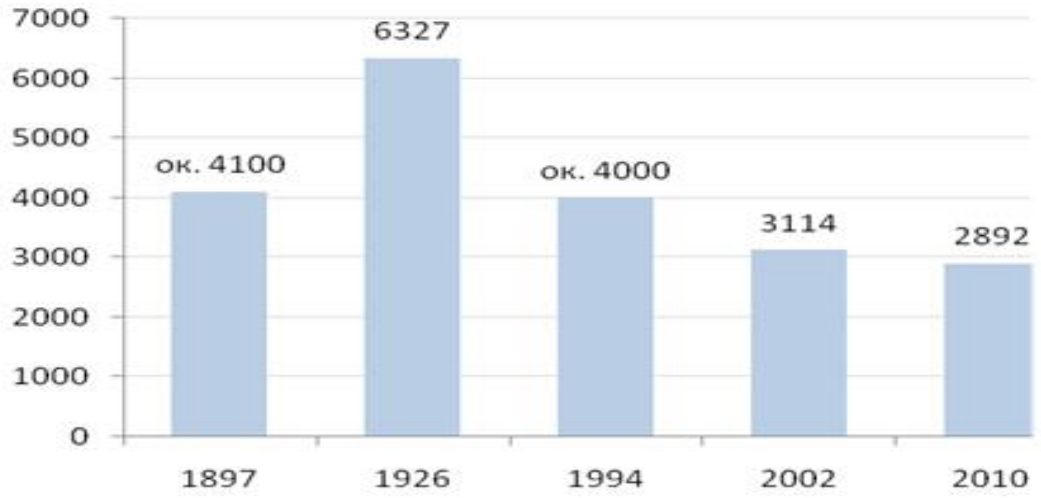
1.2.1.2.2.Kumandılar

Kumandılar, Dağlık Altay Cumhuriyeti içinde yoğun olarak Biy nehri boylarında, Turaçak reyonunda Lebed nehrinin ağzından Balıksu'ya kadar olan alanda yer alan Şunarak, Surbaşevo köylerinde, Lebed ırmağı ağzının yukarı bölümünde yer alan Sankin ve Tondoşka yurtlarında, cumhuriyet dışında ise, Altay Kray'da yer alan, Solton (Koobiya, Urtay, Peşper) ve Starobardinsk aymaklarında (Koja-bajı, Narlık, Akkül, Çegenig, Kurlek köyleri) oturmaktadırlar (Baskakov, 1947: 222; Çumakayeva, 2003: 141). Ayrıca Kumandıların önemli bir kısmı yine Dağlık Altay Cumhuriyeti dışındaki Biysk şehrinde yaşamaktadır. Kumandılar, Yukarı Kumandı (Örö Kumandı) ve Aşağı Kumandı (Aldına Kumandı) olmak üzere iki kola ayrılırlar (Devlet, 1997:34). Kumandılar *Tastar*, *Toyon*, *Çobot*, *Yutı*, *Kubandı (Kumanda)*, *So*, *Ton-Kubanda*, *Yakşı*, *Çalman*, *Çabraş* sööklerinden oluşmaktadır(Aristov, 1896: 343).

2010 yıl nüfus sayımına göre Kumandılar 2,8 bin kişiden oluşmaktadır¹⁵.

¹⁴www.perepis2002.ru

¹⁵http://etnosib.ru/index.php?option=com_zoo&task=item&item_id=75&Itemid=3

1.2.1.2.3. Tubalar

Çuy (Salganda, İnırgı, Tuşkenek köyleri) ve Turaçak (Kebezen, Artıbaş köyleri) reyonlarında, Kadın ve Biy nehirlerinin ortasında, Uymen, Pıja, Büyük ve Küçük İşa, Sarı ve Kara Kokşa nehirleri boylarında yaşarlar. Ruslar tarafından “Çernevıh (kara) Tatar” diye adlandırılan Tubalar, kendilerini Tuba kiji, Yış kiji şeklinde tanımlarlar (Devlet, 1989: 35). Tubalar kalabalık bir sööklere sahiptirler: *Baylagas, Kergil, Komdoş (Kömnöş, Kondoş), Küzen, Mundus, Pedebış (Çedıbış), Soyon, Saygılar (Salgılar), Tandı, Togul (Togul, Togus), Tenterek, Tiber, Tastar, Uttı-sar (Tört sarı, Palan), Şoor (Çör, Sarı-çer), Yüs, Yutı (Tuytı), Yurtas (Türtas), Yarık (Yabır), Yalan, Çagat (Çıgal), Sanmay, Tirgeş, Yobur, Ton* (Aristov, 1896: 343).

2010 yıl nüfus sayımına göre Tubalar 1965 kişiden oluşmaktadır¹⁶.

¹⁶https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2_%D0%

1.2.2. Altay Cumhuriyeti'nde Dil Politikası

Rusya Federasyonu Yüksek Konseyine bağı Milletler Kurulunun 24 Şubat 1993 tarihli kararnamesi ile Altay bölgesinde yaşayan Kumandılar azınlıklar olarak belirlenirken, Rusya Federasyonu Hükümeti'nin 255 numaralı ve 24 Mart 2000 tarihli kararı ile Tubalar, Çalkanlar ile Telengitler de azınlıklar statüsüne kavuşmuş ve 2001'de gerçekleştirilen nüfus sayımında bütün bu uluslar Rusya'da yaşayan halkların listesine bağımsız olarak girmiştir (Tıdıkova, 2013: 171).

Bunun dışında son yıllarda Altay Cumhuriyeti'ne göç oranının artmasından dolayı bölgede Ermenilerin, Tatarların, Beyaz Rusların, Azerilerin, Moldovalıların, Kırgızların, Korelilerin ve diğer milletlerin sayıları büyük ölçüde artarken, bu karmaşık etnik yapı karmaşık dil durumunun da ortaya çıkmasına neden olmakta ve dil politikası sorununu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Altay dili Altay'daki etnik nüfusun dili olmasına karşın, işlevselliği, kullanım alanları, toplumsal statüsü ve diğer açılardan Rusçadan geri konumda bulunmaktadır.

Bölge kayıtlarına göre 1997 yılında Tubaların sayıları 2749 iken 2002 sayımda 2000'e düşmüştür. 2001 yılında Altay Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından Mayma (Urlu, Aspak köyleri) ve Çüy (Krasnosel'skoya, Uymen, Karakdeşa, Salganda, Paspaul) bölgelerine ilmî gezi düzenlenmiş ve 143 Tuba kişinin dil durumunu belirlemek amacıyla bir anket uygulanmıştır. Bu anket sonuçlarına göre, Tubaların kendi kimliklerini tanımlayamadıkları görülmüştür. Bunun yanı sıra birçoğunun kendini tarihi geçmişi olan Altay adından soyutlamak istememeleri sebebiyle son sayımda kimliklerini Tuba diye tanımlamadıklarından bahsedilmiştir.

[BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F %D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8 %D0%B2 2010 %D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%83](#)

Ayrıca yine 2002 sayımına göre, 2000 kişiden ancak 400'ünün ana dilini bildiği ifade edilmiştir. Anketlerdeki tabloya göre, Tubaların %24,4'ü Tuba ağızını, %27,9'u Altaycayı ancak %40'ının rahat konuşabildiği, %10'unun anlayıp konuşamadığı, %49,6'sının hiç konuşmadığı, ayrıca hemen hepsinin anketteki Tuba ağızıyla yazılan soruları cevaplamakta çok zorluk çektiği tespit edilmiştir (Tıbıkova, 2004: 144).

Tubaların ana dillerinin kaybolma noktasına bu kadar yaklaşmasında Rus asimilasyonu yanında evde, aileler arasında Tuba ağızıyla konuşmamalarının da etkili olduğu vurgulanmaktadır. Ankette, Tubaların %4'ünün evde Tuba ağızıyla, %24'ünün Rusça-Tuba ağızı karışık, %67'sinin ise sadece Rusça konuştuğu, dışarıda ise, %58'inin Rusçayı tercih ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Böylelikle Tubalarda çok dillilik probleminin ortaya çıktığı sonucuna varılmıştır (Tıbıkova, 2004: 145).

Altay Türkçesinin devlet dilleri Altayca ve Rusça'dır. Rusça aynı zamanda uluslar arası temel ilişki aracıdır. Altay Cumhuriyeti "Diller Hakkında Yasası"ndaki 19. Maddeye göre Altayca ve diğer dillerin öğretim objesi olduğu durumlar hariç teknik ve meslekî okullarda, yüksek öğretim kurumlarında eğitim-öğretimin dili Rusça'dır. Ancak, Altayca ve diğer diller seçmeli ders olarak okutulabilir. 21. Maddeye göre cumhuriyete yayın yapan tüm yayın organlarının devlet dillerinde, ayrıca kurucusuna bağlı olarak başka dillerde de yayın yapabilecekleri belirtilmiştir. Sinema ve video filmlerinin çevirisinde ve dublajında devlet dilleri ve nüfusun isteğine göre diğer diller kullanılır. Ancak, dille ilgili bu yasanın tümünü okuduğumuzda baştan sona kadar (devlet dili olduğu için) Altayca ve Rusça söz konusudur. (Killi Yılmaz, 2010: 133-135 ve¹⁷).

¹⁷Zakon respubliki Altay "O yazıkah", http://www.kulturportal.ru/tree_new/laws/final.jpg?pub_id=11433&rubric_id=1002

Bunun gibi büyük sorunun önüne geçmek için, son yıllarda Altay Türkçesini canlı tutma çabaları olarak değerlendirilebilecek “Altaycanın koruma ve gelişmesini amaçlayan Cumhuriyet Programı (1998-2008)” uygulamaya konuşmuştur (Güner Dilek, 2007: 714)¹⁸. Altay dilinin devlet dili statüsüne yükseltilmesinin getirdiği değişiklikler Altay Cumhuriyeti eğitim alanını da etkilemiştir. Bu durumun en iyi örneğini, özellikle şehirler ile Altaylıların sayısının az olduğu bölgelerde Altay dilinde eğitim sisteminin geliştirilmesinden görmek mümkündür (Tıdıkova: 2013: 177).

¹⁸ Figen Güner Dilek, *Tehlikedeki Diller ve Dil Ölümü Açısından Altay Türkçesi ve Ağızları*, I. Uluslararası Türk Dünyası Kurultayı, 2007s. 714

1.3. KIRGIZ TÜRKLERİ İLE ALTAY TÜRKLERİNİN TEMAS NOKTALARI

1.3.1. Kırgız ve Altay Türklerinin Tarihsel Ortak Coğrafik Alanları

Kırgız halkının coğrafik menşei ile ilgili bilim adamları arasında farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerin genel olarak iki grup halinde şekillendiğini görmekteyiz. Birincisi, Kırgız Türklerinin ezelden beri Tanrı Dağları'nın yerli halklarından biri olduğu görüşüdür. İkinci görüşe göre, Kırgızlar günümüz Kırgızistan topraklarına Güney Sibirya'dan göç ederek gelmişlerdir (Mokeyev, 2010: 10-15). Araştırmacıların çoğu bu ikinci görüşü benimsemektedirler.

Altay bölgesinde uzun yıllar süren arkeolojik kazılar sonucunda, Kırgızların XI-XII. yüzyıllarda Altay bölgesinde yaşamaya devam ettikleri ispatlanmıştır. Kırgız tarihçisi Anvarbek Mokeyev, 9. yüzyıldan sonra Kırgızların Yenisey bölgesine yoğun ve nihai olarak göç ettiklerini yazar (Mokeyev, 2010: 25-116).

Güçlü ve sayıca çok olan Tele ve Tukeyuların nesilleri olan Altaylı Türkler 9-10. yüzyıllarda Kırgız Devletine dahil olmuşlardır. Bazı araştırmacılar, Kırgızların bu bölgeye büyük güce sahip olmadan önce taşındıklarını düşünmektedirler (Karatayev, 2003:169). Devam etmekte olan kazılardan Kırgızların Altay bölgesinde yaşadıklarına dair bulgular günümüzde de elde edilmektedir.

İkinci görüşü benimseyenlerin öncüsü, Kırgız tarihi üzerine kapsamlı bilimsel çalışmaları bulunan V.V. Barthol'd, Kırgızların Sibirya bölgesinden Tanrı Dağları'na birkaç farklı dönemlerle göç ettiklerini iddia eder. 9. yüzyılda Doğu Türkistan'a kaçan Uygurları takip ederek peşlerinden gelen Kırgızların buralara kadar ulaştıklarını; ikinci göç dalgasının da Kitan ve Moğolların batıya hareketleriyle

geliştiğini; Kırgızların büyük kitle halindeki üçüncü göçünün ise 15. yüzyıldan sonra gerçekleştiğini iddia etmektedir (Barthol'd, 1963: 513-514).

Ünlü Türkolog W.W. Radloff, Sibiry ve Türkistan sahalarında yaptığı incelemeleri sonucunda, Kırgızlar hakkında toplanan bilgilerden yola çıkarak, Kırgızların Minusin bölgesinden Tanrı Dağları'na 9-10. yüzyıllarda veya 13. yüzyıldaki Moğol istilasını devrinde gelmiş olabileceğini bildirmiştir (Mokeev, 2010: 11).

Kırgızların Dağlık Altay bölgesinde yaşadıklarının bir kanıtı da, Üst Kan reyonuna bağlı Möngür Sokkon köyünden bulunan runik yazıdan ortaya çıkıyor: *“Tarpak isimli (adam) der ki; tanınan erdir, bilinen adı var, benim büyük ağabeyim Erke Anıg adlı yiğit ve ünlü Kırgız. Onun kaderi ölüm”* (Karayev, 2008:99-100).

Bulunan deliller ve araştırmaların sonuçları günümüzde yaşamını Tanrı Dağları'nda sürdürmekte olan Kırgız halkının Sibiry bölgesinden göç ettiğini fikirlerini güçlendirmektedir.

Kırgız-Altay ilişkileri üzerine yapılan bilimsel çalışmalar, W.W. Radloff (1989), N.A. Aristov, V.V. Barthol'd, S.M. Abramzon (1946, 1960, 1990), N.A. Baskakov (1962, 1985), L.P. Potapov (1969), İ.B. Moldobayev (1995), S.İ. Alımkulov (1999) gibi tarihçi-etnografların eserlerinde ele alınmıştır. Filoloji otoritelerinden P.N. Berkov, T. Abdrakunov, R.Z. Kızırbayeva, E.A. Abdıldayev gibi araştırmacılar, Altaylıların “Alıp-Manaş”, “Maaday-Kara”, Kırgızların “Manas”, “Er-Töştük” destanları verileri arasında karşılaştırmalı araştırmalar yaparak belli sonuçlara varmışlardır. Örneğin, P.N. Berkov “Manas” destanına Altay destanının devamı olarak bakar (Alımkulova, 1999: 6). İ.B. Moldobayev de kendi araştırmaları

neticesinde benzer görüŖe yakın görüŖ belirtmektedir. Bu demektir ki tarihi-etnografik ve arkeolojik araŖtırmaların sonuçları: Kırgızların ve Altaylıların halk edebiyatı ürünleri verileri ile de desteklenmektedir. Kırgız dilbilimcilerinden D. İsayev ile C.K. Sıdıkov tarafından “Manas” destanından taranarak elde edilmiŖ olan 840 adet yer-su adı listesinde, Altay kelimesinin 153 defa geçtiği tespit edilmiŖtir (İsayev, Sıdıkov, 1995: 24; Karatayev, 2003:168-169).

“Manas” destanı, Kırgızların Kıtaylar (literatürlerde Kitanlar, Karakıtaylar veya Kidanlar olarak geçer) tarafından Altay’a sürüldüklerinden başlar ve Alp Manas’ın Altay’da dünyaya geldiği rivayet edilir:

Curt başçısı ölgöndö,/ Yurt atası öldüğünde,

Kızık kılıp bizderdi / Azap kılıp bizlere

Kıtay, kalmak bölgöndö/ Kıtay, Kalmak böldüğünde

Biröobüz kettik Erenge / Birimiz gittik Eren’e

Biröobüz kettik tereñge / Birimiz gittik derine

Biröobüz kettik Urumga / Birimiz gittik Urum’a

Biröobüz kettik Kırımga/ Birimiz gittik Kırım’a

Biröobüz kettik Kangayga / Birimiz gittik Kangay’a

Biröobüz kelip tıgıldık /Birimiz gelip tıkıldık

Mına bu Kara Kalmak Altayga.../ İşte Ŗu Kara Kalmak Altay’a... (Manas, I: 72).

Altaydın Salkın-Suunda / Altay'ın Salkın-Suyu'nda.

Anda tuulgan neme deyt, / Orada doğmuş biridir,

Kırgızdın kıraan Manası. / Kırgızın aslan Manas'ı.

Ertıştın suun cerdegen, / İrtış'ın suyunun sahipleri

Eregişken adamdar / Kasıtlı olan düşmanları

Egerde anı ceñbegen.../ Ezelten onu yenemeyen...

...Özü Altayda tuuldu, / Kendisi Altay'da doğdu

Bilseñ kadir tün keldi / Bilene bir Kadir gecesi gibiydi.

Bul Altaydın tüzünö / Bu Altay bölgesine

Çoñ kemege oyulsun, / Büyük ocaklar kazılsın

Uy menen tööñ soyulsun, / İnek, deve kesilsin

Kalbay baarı toyunsun./ Herkesin karnı doyurulsun... (Manas, I: 87)

Sayan-Altay halklarında yaygın olan eski rivayetlerde ve şecerelerde de Kırgızlardan o toprakların eski yerlisi olarak bahsedilir (Butanayev, 1990: 67). Altayların “Alıp-Manaş” destanı hakkında P.N. Berkov şu şekilde yazar: “... Alıp-Manaş'ın konusu (Kırgız-Hanının kızı Kümücek-Aruu ve onun soyu hakkında) mitolojik karaktere sahip olan Altaylı Kırgızların destanın bazı yerleri benzer. Kırgızlar Tanrı Dağlarına göçtüklerinde vs. bir takım tarihi ve sosyolojik şartların da etkisiyle bu konu mitolojiden epik içeriğe, sonra da tarihî olaylar zinciri ile

zenginleştirilerek destana dönüştürülmüştür. Altaydaki “Alıp-Manaş” Alp Manas hakkındaki konunun gelişme sürecinin ikinci etabı olabilir (Berkov, 1961: 250). “Alıp-Manaş”, 17. yüzyıla kadar yaşamış, Kuzey Altaylılara vergi ödeten Kırgız hükümdarı Kırgız-Han hakkındaki eserdir. Destanda Kırgız yöneticileri Altaylılara her zaman vergi ödemeye mahkum halk olarak bakmışlardır (Potapov, 1949: 120).

1.3.2. Kırgız ve Altay Türklerinin Etnik Yapısındaki Benzerlikler

Kırgız Türkleri ile Altay Türklerinin genetik bağları üzerine bugüne kadar birçok araştırma yapılmıştır. Altay bölgesinde yaşayan Türk halklarının etnik yapılarına olan ilgi, ilk olarak G. Miller, İ. Georgiy, İ. Fisher, G. Spasskiy, A. Gorohov, Bunge, P. Çihayev gibi bilim adamlarının incelemeleri ile başladığı görülüyor. Daha sonra da V. Verbitskiy, W.W. Radloff, G. Potanin, N. Yadrintsev, A. Andrianov, N. Aristov, A. Kalaçev, E. Lutsenko, S. Şvetsova gibi bilim adamları Altay halklarının boyları ve onların uruğları/söökleri hakkında ayrıntılı araştırmalar yapmışlardır (Ekeev, 2002: 1).

Kırgız halkının etnik yapısı ile ilgili çalışmalar ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında Kırgızistan’a gelen doktor Zibberştayn’ın¹⁹ raporları, Tyan-Şan’a gelen ilk bilim adamları P.P. Semenev Tyan-Şanskiy ve Çohan Valihanov gibi araştırmacıların Kırgızlar hakkında değerli malumatları daha sonraki çalışmalara ışık olmuştur. Kırgızların etnik yapısı ile ilgili ilk çalışmaların sırasından N.Y. Biçurin, W.W. Radloff, N.A. Severtsov, M.İ. Venyukov, G.S. Zagryajskiy, N.İ. Grodekov, N.A. Aristov, F.V. Poyarkov gibi

¹⁹Bkz. Abramzon, 1999, s.7

araştırmacıların değerli eserlerini de görmekteyiz (Abramzon, 1999:7). Kırgızların etnik yapısı üzerine yapılmış araştırmalar içinde S.M. Abramzon'un ayrı bir yeri olduğu tartışılmaz. 1953-1955 yılları arasında Kırgızistan'ın her köşesinde özel arkeolojik-etnografik ilmi geziler düzenlemiş olan Seul Abramzon, önderlik ettiği etnografya grubu ile beraber Kırgız halkının etnik yapısının menşei ve gelişim süreci üzerine çok değerli malzemeler toplamışlardır. S.M. Abramzon toplamış olduğu bu malzemeleri daha sonra *Kırgızlar ve Onların Etno-Genetik ve Tarihi-Kültürel İlişkileri* (Kırgızlar cana alardın etnogenetikalık cana tarihıy-madaniy baylanıştarı; 1990) adlı eserinde yayınlamıştır.

Kırgızlar ile Altaylıların etnik bağları ile ilgili ayrıntılı bilgilere S.M. Abramzon (1960, 1-17; 1990, 62-64), L.P. Potapov (1953), İ.B. Moldobayev (1995, 111-133), O.K. Karatayev (2003, 71-73) gibi bilim adamlarının araştırmalarında genişçe yer ayrılmaktadır.

Özellikle de Kırgızların tarihî genetik bağlarına ilgi duyan S.M. Abramzon, onların etnik menşei ile ilgili Tanrı-Dağları'ndaki boylardan ileri geldiği öne sürülen fikirlere karşı görüştedir ve Kırgızların, Orta Asya ve Güney Sibirya Türk kökenli boylar ile kısmen Moğol boylarının karışımından oluştuğu fikrini benimsemektedir (Abramzon, 1999: 645). S.M. Abramzon, bir çalışmasında 1953-1955 yılları arasında yapılan ilmi gezisi sırasında “*Kunu*” denilen bir yabancı kelimeye rastladığını yazar. Bu kelimenin nereden geldiğini araştırdıklarında “kutup porsuğu” anlamına geldiğini ve bu kelimenin ancak Sibirya bölgesindeki Türk boylarında rastladığını (Hakaslarda *hunu*; Şorlarda *hunuçak*) söylemektedir. Bu ve bunun gibi adların Kırgızların Sayan-Altay bölgesinden geldiği versiyonunu güçlendirdiğini yazar (Abramzon, 1999: 30).

L.P. Potapov, kendi araştırmasında *Bağış* adlı boy isminin semantiğini açıklarken şu örneği vermektedir. “Kuzey Altay boylarından Çelkanlarda şamanın ayin sırasında kullandığı tambura *er pagiç* derler. Kullanılan bu isim, aslında Kırgızların kalabalık *Bağış* boy isminin fonetik varyasyonudur” şeklinde açıklamaktadır (Abramzon, 1999: 31). Gerçekten de Er Bağış ismi ünlü Çinli Manasçı Cusup Mamay’ın “Er Bağış” adlı hacimli destanından, aynı zamanda şimdiye kadar yaşatılan Kırgız Sarıbağış, Karabağış kavimlerinin isimlerinden de görülmektedir.

Güney ve Kuzey Altaylıların boy adlarıyla adlandırılma geleneğine Orhon-Yenisey yazıtlarında da rastlamaktayız. N.A. Baskakov, bunların sadece bugünkü Altaylıların eski soylarıyla genetik bağı olmadığını, onların etnik alt tabakalarının Uygur halkıyla bağlantılı olduğunu, sonradan Oğuzlarla Kıpçakların karışmasından meydana gelen halk olduğunu belirtmektedir. Bugünkü Altayların önemli boylarından olan Teleüt, Telengit, Teles, Tirgeş ve başkalarının eski Tukyü ve Tele boylarıyla sıkı bağlarının olduğu bilinmektedir. Ayrıca, Altaylılar ile Kırgızların ortak boy isimlerinden olan Kıpçak, Tölös, Munduz (Alt.: Mundus) gibi üç büyük boy vardır. N.A. Baskakov’a göre bu bilgi bugünkü Altaylıların doğrudan eski Kırgızların soyundan ve Uygurlardan geldiğinin kanıtıdır. N.A. Baskakov bu konuda, Çağdaş Kırgızların kökenini ve onların eski Kırgızlarla olan etnik ve dil bağlantıları, çağdaş Altay Türklerinin dillerini ve boylarını araştırmakla ortaya çıkarılabileceğine vurgu yapmıştır. Altaylıların kökenini öğrenmek için de, kuzey ve güney Altay Türklerinin arasındaki etnik ve dil ilişkilerinin eski Türk dilleri (Eski Uygur, Oğuz ve Tukyü, Eski Kırgız vb.) ve daha yakınlı Tuva, Tofa (Karagas), Saha, Hakas ve Şor dilleri, daha sonra Altaylıların kuzey ağızları (Tuba, Kumandı ve Çalkandu), güney

Altay ağızları (Altay kiji, Teleüt ve Telengit) ve Kırgız Türkçesiyle olan sıkı bağlarının tespit edilmesi gerektiğine işaret etmiştir (Baskakov, 1958: 27-66).

Yukarıda da bahsedildiği gibi Kıpçak, Nayman, Munduz boyları hem Kırgızlarda hem de Altaylılarda bulunmaktadır. Kırgızlar, 6. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Güney Sibirya ve Moğolistan topraklarında yaşayan halkların siyasî ve sosyal yaşantılarında, etno-kültürel gelişmelerinde önemli rol oynamışlardır. Çağdaş Tuva, Altay, Şor, Hakas ve diğer Sibirya Türk halklarının ve Moğolların içinde “Kırgız” etnonimini taşıyan etnik grupların olması buna önemli kanıt olarak geçmektedir (Karatayev, 2003: 166).

Kırgızların Munduz boyunda “Kotkor Munduz”, “Zulum Munduz” etnonimleri Altaylıların “Kotkor Mundus”, “Çulum Mundus” uruğ adları ile paralellik göstermektedir. Tördöş, Kotkor Mundus, Zulum Mundus, Kögöl (Kök), Nayman, Ulaan, Tazdar, Çakşılık, Kabeli (Bugu) – Kobalı, Kebek, Köbö, Toguz (Bağış) gibi birçok etnonim adlandırmaları sadece Kırgız ve Altay Türklerinde bulunmaktadır. Manas Destanı’nda Kırgız ve Altaylıların arasına karışan Nayman, Döölös, Kıpçak boyları hakkında çokça bilgilere rastlanmaktadır (Moldobaev, 1995: 112).

Kırgızlar ile Altayların bu boy adlarındaki paralellikler, araştırmaları onların etno-genetik bağlarına götürmektedir. Altaylılar ile Kırgızlar arasındaki boy ve uruğ adlarındaki paralellikleri O.K. Karatayev kendi araştırmasında ayrıntılı olarak şu şekilde vermektedir: *Kırgız* (Kırg.) – *Kırgız* (Altay kiji), *Saruu* (Kırg.) – *D’eti Sarı* (Altay kiji), *Saruu* (Kırg.) – *Sarı* (Altay kiji), *Carike* (Kırg.: Sayak boyu) – *Yarık* (Altay kiji), *Kabeli* (Kırg.: Bugu boyu) – *Kobalı* (Altay kiji), *Murat* (Kırg.: Bazıs, Sayak, Çekir Sayak boyları) – *Meret* (Altay kiji), *Nayman* (Kırg.: İçkilik boyu) –

Nayman (Altay kiji), *Azık* (Kırg.: dört damgalı Azık boyu) – *Tört As* (Telengit), *Kara Nayman* (Kırg.) – *Kara Nayman* (Altay kiji), *Moñoldor* (Kırg.: sağ kanatın büyük boyu) – *Moğol* (Altay kiji), *Merkit* (Kırg.: Döölös boyu) – *Merkit* (Altay kiji), *Kotkor munduz* (Kırg.: Munduz boyu) – *Koçkor Mundus* (Altay kiji, Tuba kiji), *Moğol* (Kırg.: Orgu boyu) – *Moğol* (Altay kiji), *Toguz* (Kırg.: Bağış boyu) – *Togus* (Tuba kiji), *Döölös* (Kırg.: Döölös boyu) – *Töölös* (Telengit), *Tazdar* (Kırg.: Noygut boyu) – *Tastar* (Kumandı), *Kebek* (Kırg.: Döölös boyu) – *Kebek* (Teleüt) vb. (Karatayev, 2003: 173).

Teknolojinin gelişmesi ile dünyada bütün bilim dallarında olduğu gibi etnoloji dalında da yeni geliştirilmiş yöntemlerle yeni araştırmalar yapılmaktadır. Bunların arasında DNA araştırmaları önemli bir safhaya ulaşmıştır. 2009 yılında Strasbourg Üniversitesi Tıp Fakültesi Moleküler Antropolojisi Laboratuvarı'nda doktor Christina Kaiser'in yönetimindeki birçok bilim adamları tarafından yapılmış eski DNA araştırmalarının sonucu yayımlanmıştır. O araştırmalardan edinilen bilgiler, Kırgızlar ve Altayların aynı kökenden geldiği sonucunu vermektedir²⁰.

1.3.3. Kırgız ve Altay Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısındaki

Benzerlikler

Yenisey Kırgız Devleti'nin, Yenisey bölgesinde yaşayan ulusların etnik yapılanması ve Güney Sibirya bölgesinin yerli medeniyetinin oluşmasında büyük katkısı olmuştur. Sayan-Altay halklarından Tuva, Hakas, Şor, Çulım Türklerinin yaşadığı yerleri ve Baykal havzasını da içine alan Yenisey Kırgız Devleti'nin

²⁰Древние кыргызы и современная ДНК генеалогия. <http://www.paruskg.info/2013/11/30/90908> (11.05.2016 tarihinde alınmıştır).

bulunduğu coğrafyada yapılan incelemelerde oralarda cereyan eden “Kırgız Devri” hakkında birçok bilgilerelde edilmektedir. Doğrudan Kırgız medeniyetinin etkisi altında olan Sayan-Altay bölgesinde Türk dilinin yaygınlaştığı, dinî inançlar, örf-adetler ve gelenek-görenekler yönünden de hayli etkilendikleri görülür (Butanayev, 2002: 40).

1.3.3.1. Dinî İnançlar

Literatürlerde “Şamanizm veya Şamanlık” terimleriyle yaygın olarak bilinen inanç türünün temelinde çeşitli ruhlara inanmak yatıyor. Şamanistler, bütün tabiatı iyi ve kötü ruhların tesiri altında gördüklerinden, ilkel insanın bu kötü kuvvetlerden korunabilmek için ruhlarla temasa geçmenin çarelerini aradıklarına inanırlar (Radloff, 141). Şamanizm ile ilgili görüşlere W.W. Radloff, V. Verbitskiy ve L.P. Potapov gibi bölgenin ünlü araştırmacılarının eserlerinde sıkça rastlamaktayız.

Günümüz Altay Türkleri arasında en fazla yaygın olan din Hristiyanlıktır. 18-19. yüzyıllardan başlayan misyonerlik faaliyetler, devletin de baskıları, Hristiyanlığın Altay Türkleri arasında da mecburi yayılmasını sağlamıştır. Yine de Altay Türklerinde “Geleneksel Türk Dini” inancının örnekleri devamlığını günümüze kadar güçlü şekilde sürdürmektedir (Radloff, 1989: 750)²¹.

W.W. Radloff, “İz Sibirii” (Sibirya’dan, 1989) adlı gezi notlarında Dağlık Altay bölgesi için yazdığı değerlendirmesinde Altaylı dağ Kalmıklarının, Teleütlerin,

²¹Mehmet Alparslan Küçük, “Altay ve Güney Sibirya Bölgesindeki Türk Topluluklarının Dinî İnanışları”, **Dinî Araştırmalar**, Cilt: 8, S. 23, ss. 191-218.

Kara Orman Tatarlarının ve Şorların büyük kısmının açıkça şamanlığa bağlı inançlara sahip olduklarını yazar (Temir, Andaç, Uğurlu, 2008: 16).

Bugünkü Kırgızlar ise İslam dinini geç de olsa (16-17.yy.) kabul etmiş Müslümanlardır. Ancak, hala da, özellikle kuzey Kırgızları arasında Şamanizm ya da eski Türk dinî adetlerinin varlığı İslam süsü altında sürdürülmektedir. W.W. Radloff, 19. yüzyılın ikinci yarısında Kırgız coğrafyasına yaptığı seyahatlerinde, onlarda İslam dininin pek yaygınlaşmadığına ve doğru benimsenmediğine, hala da Şaman dinine, atalar kültüne ve tabiata tapındıklarına dikkatleri çekmektedir. Örneğin, Kırgızların Bugu boyunun Küñgürömö, Çolpon, Alabaşı-Ata gibi dağları kutsal sayarak onlara tapındıklarını belirtmektedir (Radloff, 1989: 348-349).

Dinî inanışlar konusunda Kırgızlar ile Altaylıların birlikte yaşadıkları dönemlerde aynı tarihi safhalardan geçtikleri bilinir. Her iki halkın da eski dini inançlarının Şamanizm olduğu aşikardır, çünkü Şamanist unsurların çoğu günümüz Kırgızlar ve Altaylar arasında birçok açıdan aynı şekilde icra edilmektedir. Hem Altaylarda hem Kırgızlarda şamanlar ak ve kara olarak ikiye ayrılırlar (Radloff, 2012:118). Altaylılar dağlara-taşlara tapınır ve tabiat için kurban keserler (Potapov, 1991: 143-160). Kırgızlar da ilkbahar aylarında tabiata saygı amaçlı “tülöö” adını verdikleri (Türkiye Türklerinde görülen yağmur duasına benzer) ayinlerini yaparlar ve kurban keserler.

Altaylılar her vadinin, dağın ve nehrin ruhu olduğuna inanırlar (Potapov, 1991: 85). Suyu büyük saygı duyarlar ve suyun ruhundan çok korkarlar. Güneş battıktan sonra nehirden su almazlar. Eğer gece vakti nehirden su almak icap ederse, bu işi nehrin ruhunu rahatsız edip uyandırmadan, çok sessiz biçimde, dua ederek ve

nehirnin akış yönüne ters gelmeyecek şekilde alırlar (Yuguşeva, 2001:209). Kırgızlarda su, hayatın kaynağı ve temizliğin, sağlığın sembolü olarak kabul edilmiştir. Su kültü ile bütün canlı, cansız tabiatın arınacağına inanırlar. Bunu özellikle Nevruz Bayramı sırasındaki yaptıkları ayinlerinde açıkça görmek mümkün. Onlar suyun kirlenmesine razı olmazlar. Kırgız inancına göre suya taş atılmaz. Eğer suya taş atan olursa, suyun ona başka bir şekilde ceza vereceğine inanılır. Suyu pislik atılmaz, suya tükürülmez ve işenmez. Kırgızlar Türkçedeki *zırdeli* kelimesinin karşılığını “*suuga siygen cindi/tentek*” (suya işeyecek kadar beyinsiz) derler. Suyun anası (kaynağı) bulak, her bulağın bir Tanrısı vardır. Kötü rüya görenler, bu rüyalarını onunla beraber akıp gitmesi için suya anlatırlar (Erdem, 2005: 195-197).

“Umay” kültü iki halkta da yaşatılmaktadır. Altaylılar doğum yapacak kadınları ve çocukları Umay’ın (Imay, May) kötü ruhlardan koruyacağına inanırlar (Potapov, 1991: 31-32). Altaylılar ve Teleütler çocuk altı ayını doldurduğunda Umay Ana’yı çağırarak çocuğun korunması için dua okuturlar. Bu ritüele “*Balanın Umay-ana kastarın çaçılğı*” (Çocuğun iyiliği için dua) denir (Potapov, 1991: 38). Kırgızlar da, çocuğu koruyan iyi huylu varlığa “Umay Ene” demektedirler. Çocuk doğduktan sonra yapılan ve “beşiktoy” denilen törende, çevresinde marifetiyle saygınlık kazanan bir kadın, çocuğu beşiğinden alır, onun korunması ve iyi huylu olması için dua ederek “*Menin kolum emes Umay Enenin kolu*” (Benim elim değil, Umay Ana’nın eli) diyerek çocuğu tekrar beşiğine koyar (Alimbekov, 1996: 38).

Manas Destanı’nda da Manas dünyaya gelirken annesi Çıyırdı’nın üç gün süren ağır doğumu sırasında ona Umay Ana yardımcı olur. Destan’da şöyle anlatılmaktadır:

Umay ene-berişte,/ Umay ene bir melek,

Urdu kelip balanı./ Geldi, vurdu bebeğe.

Urganına çıdabay,/ Vurmasına dayanamayıp

Ucuttu közdöy barganı/ Dışarıya doğru yöneldi (Moldobayev, 1995: 312).

Kırgızlarda ağır doğum sırasında doğumu kolaylaştırmak için Umay Ana'nın çocuğun poposuna vurduğuna inanılır. Doğum lekelerine de Umay Ana'nın elinin izleri olarak bakarlar.

Altay Türkleri, Tanrı'yı ifade etmek için “Tengri kayragan” kelimesini kullanmaktadır. Ancak Tanrı'nın isimleri, bazı kültürlerinde etkisiyle bölgeden bölgeye göre değişiklik kazanmıştır. Güney Altaylılarda Tanrı'yı ifade etmek için kullanılan “Huda” kelimesi zamanla “Kuday” şeklini almıştır.²² Kırgızlarda da Allah'ın “Caratkan”, “Teñir” adları ile beraber daha çok “Kuday” kelimesi kullanılmaktadır.

1.3.3.2. Yemek Kültürü

Altaylılar ile Kırgızların yemeklerinde, hazırlamalarında, ikram geleneklerinde ve yemek adlandırmalarında benzerlikler vardır (Abramzon, 1960: 7).

Onlar, süt, un, et malzemelerinden yiyecek ve içeceklerin hazırlanmasında aynı yöntemleri kullanmışlardır. Örneğin; *bıştak* “peynir”, *ayran* “yoğurt”, *kurut*

²²Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1993: 426-430.

“kurutulmuş çökelek”, *süzmö* “süzme”, *kaymak* “kaymak” ve başka süt ürünlerinin iki halkta da aynı yöntemlerle yapıldığı görülür (Alımkulova, 1999: 12). Bu iki lehçede yemek adlarının fonetik açısından da pek fark görülmemektedir. Ör., *tamak* “yemek”, *azık* “azık”, *aş* “pilav yemeği”; et yemeklerinden, *çuçuk* (Alt.: *çoçuk*) “sucuk”, *karta* “at sucuğu”, *çık* “bulyon”; süt ürünlerinden, *süt* “süt”, *kurut* “kurut”, *kaymak* “kaymak”, *may* “yağ” gibi kelimeler Altayca ve Kırgızcada aynı kullanılmaktadır (Cumakunova, 2006: 80-94). Kımız, Kırgızların vazgeçilmez içeceği. L.P. Potapov Altaylılarda özellikle süttten yapılmış “Çegen”adlı alkollü bir içeceğin yaygın olduğunu belirtir (Potapov, 1953: 44). V. Verbitskiy de Altaylıların önemli içeceklerinin *kımız*, *çegen* olduğu hakkında malumat vermektedir (Karatayev, 2003: 177).

Süt ürünlerinden sonra Kırgızlar ile Altaylıların milli mutfağında etin öneminin çok büyük olduğuna bütün araştırmacılar vurgu yapmışlardır (Aytbayev, 1963: 16-17). Kırgız geleneğinde, gelen misafirlerin yaş büyüklüğüne ve saygınlık derecesine göre *ustukan* adını verdikleri et parçalarının paylaşımı yapılmaktadır. Bu geleneğin aynısı Altaylılarda da görülmektedir. Mesela, Kırgızlarda “arka” ve “kuymulçak” kemikleri çok önemli misafirlere ikram edilirken, Altaylılarda da aynı hiyerarşinin kullanıldığını W.W. Radloff kendi notlarında belirtmiştir (Abramzon, 1999: 104). N.P. Drenkova Kırgızların çok önemli misafire verilen “uça” (at etinin en lezzetli ve saygın sayılan kemiği) Altaylılarda da aynı derecede değer gördüğünü yazar. N.P. Drenkova’nın: “Evlilik düğünlerinde damadın ve gelinin akrabalarına en değerli et parçaları “uça” ve “tös” verilir... Kızın dayısı “uça”yı aldıktan sonra ancak diğer misafirlere yemek ikramı başlar” (Abramzon, 1999: 105) dediği gelenek Kırgızlar için de aynen geçerlidir. Kırgızlarda ve Altaylılarda et yemek isimleri da

şasıllacak şekilde benzemektedir. Örneğin, Kırg. *cörgöm* – Alt. *d'örgöm* ya da *törgöm*, Kırg. *karta* – Alt. *karta*, Kırg. *kerçöö* – Alt. *kerzen*, Kırg. *çuçuk* – Alt. *çoçuk* v.s. (Abramzon, 1999:106).

Un mamullerinden yapılan nan (ekmek), kömöçnan (ekmek türü), boorsok (yağda pişirilmiş şekersiz lokma tatlısı benzeri bir ekmek çeşidi), katırma (ekmek türü), köcö (arpa yemeği), talkan (arpanın işlemlerinden çıkan kepek), kömkörmö (ekmek türü), kesme (hamur) gibi yemekler hem Altaylarda hem Kırgızlarda aynı şekilde milli yemeklerden sayılmaktadır (Abramzon, 1990: 154-155).

1.3.3.3. Giyim Kuşam Adlarındaki Benzerlikler

Kırgızlar ve Altaylıların giyim kuşam gelenekleri ile onların adlandırılmaları karşılaştırıldığında birçok benzerlikler ortaya çıkmaktadır. Aradan geçen zaman mesafesi ve farklı iklim şartları iki halkın geleneksel giysilerinin hem şekillerinde hem adlandırılmalarında hayli bir farklar meydana getirmiş ise de, giysi parçaları ve adlandırılmaları araştırıldığında birçok benzerlikler öne çıkar. Altaylıların erkek giysileri adlarından Kırgızların at yavrusu ve geyiğin derisinden yapılmış çocuklarına Altaylarda *d'argak* Kırgızlarda *cargak*; yine geyiğin derisinden yapılmış bir başka sırt giysiye Altaylılarda *d'aka*, Kırgızlarda *daaki* adı verilmiştir. Kırgızlar gibi Altaylılar da (Teleütler) kışın koyun derisinden yapılmış pantolon giyerler. Pantolonun yapılış usulü ve şekli ikisinde de aynıdır. Kaşgarlı Mahmut “Divanu Lügat-it Türk”te Kırgızlarda sırt giysi olarak *cuba* kelimesinin varlığından söz etmiştir. Bu kelime, Altaylılarda dul kadınlara giydirilen *çuba* giysisi ile benzerlik göstermektedir. Teleütlerin kadın elbisesinin göğüs kısmındaki nakışları Kırgızların

eski kadın elbiselerinin göğüs kısmındaki nakışlarına çok benzemektedir. Ayakkabılarda da benzerlik görülmektedir. Kırgızlar ile Altay erkeklerinin giydikleri uzun çizmeler hem boyları hem şekilleri açısından aynıdır (Abramzon, 1999: 97-99). Bu çizmelerine Altaylar *ödüg/ödük* adını kullanırken Kırgızlarda da *ötük* olarak kullanılır. Altaylarda ve Kırgızlarda benzerlik oranının yüksek olduğu giyim-kuşamları şu örneklerden görebiliriz: *kur* “kemer”, *kayış* “kayış”, *meeley* (Alt.: *meley*) “eldiven”, *börk* (Alt.: *börük*) “şapka, bürük”, *kalpak* “şapka” vb. (Cumakunova, 2006: 25-51). Yukarıdaki örnekte çok küçük fonetik farklılıkların görünmesine rağmen iki lehçenin çok yakın olduğunu kanıtını bildirmektedir.

Güney Altaylıların göçebe ve yarı göçebe olarak kalıplaşmış hayat tarzları, yüzyıllar boyunca genelde yayan avcılık yapmak, balıkçılık, çiftçilikle uğraşan kuzey Altaylılardan farklıdır (Potapov, 1969: 19). Oysa aynı şekilde göçmen ve yarı göçmen hayat tarzını sürdürmüş olan Kırgızlar ile güney Altaylılarda sosyal-ekonomik ve kültürel benzerliklerin daha fazla olması doğaldır.

Kırgızlar ve Altayların etnik yapılarındaki, boy damga işaretlerindeki ve kültürel özelliklerindeki paralellikler, halk edebiyatındaki ortaklıklar, beraberce mekan ettikleri yer-su adlarındaki benzerlikler, tabii olarak onların dillerine de yansımıştır. Tezimizde “İsim” kategorisi üzerinde yapılan incelememizde bu ortaklıkların ve özelliklerin net örneklerine çokça rastlanmıştır.

II. BÖLÜM

2.TÜRK LEHÇELERİ TASNİFİNDE KIRGIZ TÜRKÇESİ VE ALTAY

TÜRKÇESİ

Türk lehçeleri tasnifinin geçmişi 11. yüzyıla dayanmaktadır. Kâşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda yazdığı “Dîvânu Lugâti’t-Türk” adlı sözlüğünde, o zamanki Türk boylarını batı ve doğu olmak üzere iki gruba ayırmış ve onların ağızları arasındaki bazı benzerlik ve farklılıkları göstermiştir. Eserinde, Hakaniye adını verdiği doğu grubuyla Karahanlıları, Kaşgar ve Balasagun civarındaki Türk ağızlarını kastederken, Karluk, Çigil, Yağma, Tohsı ve Uygur lehçelerini de buna dahil etmiştir. Batı grubuna ise bütün Oğuz lehçelerini, Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar lehçelerini dahil etmiştir (Atalay, 2006; Arat, 1992: 225). Bu açıdan Türk lehçelerinin ilk tasnifinin Kâşgarlı Mahmut tarafından yapıldığı söylenebilir.

19. yüzyıldan başlayarak daha faal yürütölmeye başlayan ilk Türk tasnif çalışmalarına bakıldığında, onların daha çok etnik tabiiyet ve coğrafik konumları esasında değerdendirildikleri, sonraki tasnif çalışmalarında ise giderek Türk lehçelerinin dilbilim kriterleri esas alınmaya başladığı ve ilmi yaklaşımdan ileri gelen doğruya yakın sonuçlara ulaşıldığı gözlemlenir.

19. yüzyıldan bugüne kadar yapılmış olan Türk lehçelerinin tasnifleri içerisinde Kırgızca ve Altaycanın (daha ziyade Güney Altay ağızlarının) konumuna bakıldığında, bu iki lehçenin ortak benzerlikleri açıkça görölmekte ve bu yüzden birçok dilbilimciler bu iki lehçeyi bir grup içerisinde değerdendirmeyi doğru bulmuşlardır. Son tasnif çalışmalarının verileriyle de bu durum daha fazla benimsendiğı görölmektedir.

Türk lehçelerinin sesbilgisi, şekilbilgisi, gramer ve coğrafik konum kriterlerine dayanılarak yapılmış tasnif çalışmalarının bir asırlık tarihi geçmişini şu şekilde sıralayabiliriz.

Johann Christoph Adelung (1806), yaptığı tasnif çalışmasında dünya dilleri üzerinde durmuş, gramer ve leksik özellikleri bakımından Türk lehçelerini de sınıflandırmayı denemiştir. Ancak bu çalışma, dil esaslarından daha çok etnik yapıya dayandırılmıştır. Daha sonra bu fikir, onun yeğeni **Friedrich Adelung**'un çalışmalarında devam ettirilmiştir. Bu iki dilcinin tasniflerinde Türk lehçeleri iki ana gruba ayrılıyor: I. Güney Tatarları veya Türkler ve II. Kuzey Tatarları, Asıl Tatarlar. Tasnife göre, Kırgız Türkçesi Kuzey Tatarları ana grubunun içerisinde Saf Tatarlar kolunda yer almıştır. Tasnife Altaycanın Telengit ve Teleüt ağızları da alınmış ve onlar Kuzey Tatarları grubu içerisinde Moğol-Tatar ırkı kolunda görülmektedir (Arat, 1953: 63-66).

Adriano Balbi'nin tasnifinde (1826), Türk lehçeleri I. Türk dili, II. Yakut dili, III. Çuvaş dili olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Adriano Balbi, Kırgız Türkçesini Türk dili grubunun Kırgız koluna, Altaycanın Teleütler, Tölötler ve Tubalılar veya Kırgıstar ağızlarını Güney Sibiry koluna dahil etmiştir (Arat, 1953: 67-68).

Wilhelm Fredrik Palmblad (1827), kendi tasnifini dil özelliklerinden çok etnik gruplandırmaya göre oluşturmuştur. Palmblad Türk halklarını, I. Asıl, II. Karışık ve III. Türk kökenli olmayıp Türkçe konuşan kavimler olarak üç gruba ayırır. Bu tasnifte Karışık ana grubu içerisinde yer alan Kırgız grubunda sadece Kazaklar

gösterilmiş olup, Altaylar ise Türk aslından olmayan kavimler içerisinde gösterilerek Tuba ve Teleüt ağızıyla temsil edilmiştir (Arat, 1953: 69-70).

Joseph von Hammer'in çeşitli tarihlerde yapılan üç tasnif denemesi (1825, 1827, 1836) bulunmaktadır. En son tasnifinde (1836) Kırgızca tek başına Kırgız Bozkırı grubu içerisinde yer almaktadır. Sibirya grubunda 1. Çuvaş, 2. Yakut ve 3. Başkurt lehçeleri yer alıp, Altayca tasnife alınmamıştır (Arat, 1953: 70-72).

İlya Nikolayeviç Berezin (1849), Türk lehçelerini ses ve yapı esaslarına göre değerlendirerek üç gruba toplamıştır: I. Çağatay veya Doğu grubu (Türkistan), II. Tatar veya Kuzey grubu (Kıpçak), III. Türk veya Batı grubu. İ. N. Berezin'e kadar yapılmış tasnif denemeleri yukarıda da bahsi geçtiği gibi gerçek bir dil tasnifleri niteliğini taşımayıp Türk lehçelerini Türk kavim adları altında sıralayan etnik bir tasniflerdi.

İ. N. Berezin, kendi tasnifinde Kırgızca'yı ve Sibirya lehçelerini Kuzey grubuna dâhil etmektedir. Bu grubu, diğer Türk lehçelerinden ayıran başlıca özellikleri şunlardır: 1. Şimdiki zamanın *-a/-e* zarf-fiil ekiyle kurulması; 2. Diğer gruplardan farklı gramer şekillerine sahip olmaları (Tekin, 2013: 319-320; Arat, 1953: 72-74).

Türk lehçelerinin çoğunu yerinde incelemiş olan **Wilhelm Radloff** (1882, 1883), kendi tasnifinde coğrafik ve fonetik esasları göz önünde bulundurarak Türk lehçelerini Doğu, Batı, Orta-Asya ve Güney olmak üzere dört ana gruba ayırmaktadır. Fonetik özelliklerine göre yapılmış bu tasnif, daha önceki tasnif denemelerine nazaran çok daha bilimsel ve ayrıntılı olması ile göze çarpar. Ancak,

W. Radloff'un Türk lehçeleri için verdiği ses özellikleri ayırt edici nitelikte olmayıp, niteleyici özelliktedir (Tavkul, 2003: 23-32).

Bu tasnifin ses ölçütleri şunlardır:

Ünlülerde:

1. Ünlü uyumunun durumu;
2. /ı/ ve /i/fonemlerinin durumu ve bunların değişime uğraması.

Ünsüzlerde:

1. /l/ve /l'/fonemlerinin ayrımı;
2. Kelime başında /n/, /t/, /k/ünsüzleri ile /b/, /d/, /g/yumuşak ünsüzlerinin değişimi;
3. /q/, /k/ve /p/fonemlerinden sonra ünlü ile başlayan isim ya da fiil yapım eklerinin eklenmesiyle yumuşama hadisesinin meydana gelmesi;
4. /s/, /ş/ve /z/ünsüzlerinin az veya çok kullanılması;
5. Kök ve gövdenin sonundaki /i/ ünlüsünün /ğ/ve /g/fonemleri ile uyumu ve ya uyumsuzluğu.

Altay Türkçesi bu tasnifte, Doğu grubu içinde Asıl Altay ağızları (Altay, Teleüt) ve Kuzey Altay ağızları Lebed (Çalkandı) ağızı şeklinde yer almıştır. Asıl Altay ağızları için ötümsüzleşme; dudak uyumu (*o-a> o-o, ö-e>ö* olması); kelime içi -ç- sesinin korunması; kelime içinde ve sonunda -g- sesinin eriyerek uzun ünlüye dönüşmesi; kelime içinde ötümsüz ünsüzün ancak iki ünsüz şeklinde kullanılması ve ayrıca Altay kiji ağızında günümüzde de kullanılan özellikler sıralanmıştır.

Doğu grubu içinde Kuzey Altay ağzının yalnızca Lebed (Çalkandı) ağzı gösterilmiştir. Burada da ses özellikleri olarak kelime sonunda -g- sesinin korunması, ünsüz uyumu, *y->n-*, *nğ>g* değişimi gösterilmiştir.

Tasnifte Kırgız Türkçesi, Batı grubunun Kırgız bölümü içinde Kara-Kırgız şeklinde, Kazak-Kırgız ve Kara-Kalpık lehçeleriyle birlikte yer almaktadır. Bu lehçeler için: 1. kelime başı /k/, /t/ ve bazen de /p/ sesinin kullanılması (Güney grubunda *kün* olarak kullanılması); 2. kelime başı /b/ sesinin korunması (*paş* değil *baş* “baş”); 3. bazı durumlarda kelime başında /d/sesinin kullanılması; 4. Kelime sonunda ötümlü ünsüzlerin kullanılması; 5. kelime sonu /k/ve /p/ünsüzlerinin kendinden sonra ünlü ile başlayan ek gelince ötümlüleşmeleri; 6. kelime sonu /t/sesinin ünlü ile başlayan ek aldığıda değişmemesi (Doğu grubunda *paş+ı>pajı*, *tut-ar>tudar* olarak değişir); 7. bu gruptaki lehçelerde *ş//s*, *ç//ş* ve *ç//ts* ses değişimlerinin olabileceği (Ör. Kırg.: *taş* – Kaz.: *tas*; Kırg., Tat.: *aç* – Kaz.: *aş*) gibi özellikler sıralanmıştır (Yunusaliyev, 1971: 38-40). Ayrıca, Kara-Kırgız lehçesi için Altaycadaki gibi /o/ sesinin her hecede bulunduğunu ve /ç/ sesinin ve kelime başı /y/sesinin kullanıldığını da belirtmiştir (Arat, 1953: 75-77, 80-81).

W.W. Radloff’dan sonra **Hermann Vámbéry**’nin (1885) tasnifi dil bakımından çok Türklerin etnik yapıları ile yanı sıra coğrafi durumu ve tarihî gelişmesine dayandırılmaktadır. H. Vámbéry Türk kavimlerini şu beş grup içinde toplamıştır: I. Sibirya Türkleri; II. Orta Asya Türkleri; III. Volga Türkleri; IV. Pontus Türkleri; V. Batı Türkleri. H. Vámbéry’nin tasnifinde Altay Türkçesinin Teleüt, Altay, Tuba, Kumandı ağızları Sibirya Türkleri grubu içerisinde yer almıştır. Tasnifte Kırgızca Orta Asya Türkleri grubunda Kara-Kırgız adıyla gösterilmiştir (Arat, 1953: 87-88).

Kendisi de bir Sibirya Türkleri mensubu olan **Nikolay Fedoroviç Katanov** (1894), Türk lehçelerini I. Kuzey; II. Güney; III. Orta veya Merkez; IV. Doğu olmak üzere dört gruba ayırır. Kırgızca, bu tasnifte Doğu grubu içerisinde yer almıştır. Daha sonra Türk lehçelerini tarihî şiveler ve canlı şiveler olarak ikiye ayırmış ve bu lehçelerin isimlerini sıralamıştır. Burada Kırgızca'yı ve Altaycanın Teleüt, Tölös ağızlarını yaşayan şiveler olarak nitelendirmiştir (Arat, 1953: 90-91).

W.W. Radloff'un tasnifini benimseyen **Nikolay Aleksandroviç Aristov** (1896) ise, onun ele aldığı lehçe gruplarını etnik özelliklerine göre değerlendirmiştir. N.A. Aristov Türk lehçelerini I. Doğu; II. Batı; III. Orta Asya ve IV. Güney olarak dört gruba ayırmaktadır. Doğu grubu içerisinde gösterdiği Altay kavimlerinin bir derece Samoyed, Yenisey kavimleriyle de karışıklıklarından bahsetmektedir. Nogay, Başkurt, Kazaklara göre “daha az ırkî karışıklıklara maruz kalan” olarak nitelediği Kırgızları ise Batı grubu içerisine almaktadır (Arat, 1953: 91-92).

F. E. Korş (1910) kendi tasnifinde hemfonetik hem morfolojik ölçütleri kullanarak Türk lehçelerini I. Kuzey; II. Doğu; III. Batı ve IV. Karışık olmak üzere dört gruba ayırır. Fonetik ölçüt olarak /ğ/ sesinin hece sonundaki durumunu; morfolojik ölçüt olarak şimdiki zamanın kuruluş özelliklerini temel almıştır. Kırgızca ve Altayca bu tasnifte Kuzey grubu lehçeleri içerisinde gösterilir ve bu grubun özelliği olarak /ğ/ sesinin hece sonunda /v/’ye dönüşmesi gösterilir. Diğer morfolojik ölçütü olan şimdiki zaman kipi, fiil köküne -a/-e zarf-fiil (gerundium) ekleri ve bir yardımcı fiilin de eklenmesi ile yapılır (Tekin, 2013: 321-322).

Ünlü Macar Türkologu **GyulaNémeth** (1917), kendi tasnifinde Türk şivelerini S-grubu ve Y-grubuna ayırmıştır. S-grubunda diğer lehçelerde kelime başındaki /y/ sesi yerine /s/ bulunur. Bu grupta Yakut ve Çuvaş lehçelerine yer

verilmiştir. Kelime başında /y/ sesi bulunan Y-grubuna ise, diğer bütün canlı şivelerin yanısıra eskilerden Göktürkçe, Uyгурca ve Komanca alınmıştır (Arat, 1953: 96-97).

Ünlü Moğolist ve Altayist **Gustaf John Ramstedt**'in (1917) tasnifinde şu fonetik ölçütler temel almıştır: 1. Tek heceli sözlerin sonundaki -ağ ses grubunun durumu; 2. Eski Türkçedeki /d/ foneminin korunması ya da /z/ ve /y/ seslerine dönüşmesi; 3. kelime başındaki /t/ sesinin durumu. Ramstedt, bu ölçütlere göre Çuvaşça ile Yakutçayı ayrı bir grup olarak gösterir ve diğer lehçeleri kuzey, doğu, batı ve güney grubu içerisine almaktadır. Kırgız Türkçesi, batı grubunda (*tag>taw*, *d>y*); Altay Kalmukları, Teleüt, Lebed, Kumandı ağızlarını *kuzey grubunun y-alt grubunda* yer almıştır. Ramstedt'in bu tasnifi bazı eksikliklerinden dolayı eleştirilmelere maruz kalmıştır. Örneğin, Kırgız Türkçesi *ağ>aw* olarak değişen Batı grubuna dâhil edilmiştir. Oysa bu ses grubu Kırgızcada *ağ >ō* olarak gelişmiştir: *tag>taw>too*, *bağ>baw>boo*, *sağ>saw>soo*. Tek heceli kelimelerin sonundaki /ğ/ sesinin korunduğu ölçüt alınan gruba Altay Türkçesinin Asıl Altay ve Teleüt ağızları dâhil edilmiştir. Fakat bu ağızlarda kelime sonu /ğ/ sesi korunmamaktadır (Arat, 1953: 95-96; Tekin, 2013: 322-324).

Türk lehçelerinin ilk bilimsel tasnifi Rus Türkolog **Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç** tarafından (1922) yapılmıştır. A.N. Samoyloviç, W.W. Radloff'un ve F.E. Korş'un tasnif denemelerinden yararlanarak ve kendisinin esas aldığı bazı ses ölçütlerine dayanarak yeni bir tasnif geliştirmiştir. Onun tasnifinde şu ölçütler esas alınmıştır: *z>r* değişmesi (*toquz>tihir*); *d*'nin *r/d/y*'ya değişmesi (*adağ>>ura* “ayak”); *bol-* fiilinin başındaki /b/ sesinin korunması ya da düşmesi (*bol- ~ ol-*); tek heceli kelimelerin sonundaki -ağ ses grubunun -ıv/-u, -ağ, -aw olarak değişmesi

(*tag>tiv/tu>taw>tag/dağ*); çok heceli kelimelerin sonundaki *-ıg* ses grubunun değişmesi (*-ıg>-ı, -ı, -ıg, -ık*); ek ve hece başındaki /g/ sesinin değişmesi (*-gan>-nı, -gan, -an*). A.N. Samoyloviç bu kriterlere dayanarak Türk lehçelerini, *r-, d-, taw-, tağlıq-, tağlı-, ol-* gruplarına ayırmıştır. Bu tasnife göre, Kırgızca ve Altayca *taw-grubunda* yer almaktadır. Bu grubun fonetik özellikleri şunlardır: *z* “tokuz” (dokuz), *y<d* “ayak<adağ”, *bol-* (ol-), *w<g* “*taw<tag*” (dağ), *tawlu<tağlıg* (dağlı), *kalğan* (kalan). Bu gruba giren çağdaş lehçeler içinde Altayca’nın Altay, Teleüt ve Kumandı ağızları ve Kırgızca yer almaktadır. Ancak, Kumandı ve Asıl Altaycanın ve Kırgıcanın *tag>too//tuu* değişiminden dolayı bir alt gruba bölünmesine ihtiyaç olduğunu da belirtmektedir. Bilindiği gibi Altay Türkçesinin güney kolunda *tag>tuu* değişimi, kuzey ağızları *tag>taw* değişimi geçerlidir. Kırgızca için de *tag>too* değişimi söz konusudur; ancak, güney ağzında *tag>tow* değişimi de görülmektedir (Samoyloviç, 1922: 3-15).

VasiliyBogoroditskiy (1934) kendi tasnifinde Çuvaşça dışındaki Türk lehçelerini I. Kuzey-Doğu; II. Hakas (Abakan); III. Altay; IV. Batı Sibirya; V. Volga-Ural; VI. Orta Asya; VII. Güney-Batı (Türk) grubu olarak yedi gruba ayırır. Altay grubunda Altaycanın güney (Asıl Altay ve Teleüt) ve kuzey ağızları (Kumandı, Tuba ve Şor) gösterilmiştir. Ayrıca, Altaycanın ses ve şekil bakımından Kırgızcaya yakın olduğunu da belirtir. Bu tasnifte Kırgızca Orta Asya grubunda yer almaktadır (Arat, 1953: 102-104).

Louis Ligeti (1941) kendi tasnifinde Türk lehçelerini etnik ve coğrafi esaslara göre altı gruba ayırmaktadır: I. Uz (Oğuz) dilleri; II. Kıpçak dilleri; III. Sibirya dilleri; IV. Türk dilleri; V. Çuvaş ve VI. Yakut. Altayca ve onun Kumandı,

Çalkandı, Teleüt, Tuba ağızları Sibiryalı dilleri arasında, Kırgızca ise Kıpçak dilleri arasında gösterilmiştir (Arat, 1953: 105-106).

Arvo Martti Oktavianus Räsänen (1949) esas olarak G.J. Ramstedt'in tasnifini benimsemiş ve W.W. Radloff ve A. Samoyloviç'in tasniflerinden de yararlanmışır. Bu tasnifte Türk lehçeleri: I. Çuvaş dili; II. Yakut dili; III. Kuzey-Doğu grubu; IV. Kuzey-Batı grubu; V. Güney-Doğu grubu; VI. Güney-Batı grubu; VII. Orta ya da Türkmen-Kıpçak grubu olarak altı grup içinde toplanmaktadır. Bu tasnife göre, Altaycanın Kuzey Altay ağızları (Baraba, Kumanda, Lebed (*tag*), Tuba ya da Yış kişi (*taw*)) ve Asıl Altay ağızları (Altay, Teleüt, Tölös (*tag>tuu*)) Kuzey-Doğu grubunun *y*- alt grubunda; Kırgızca Kuzey-Batı grubu içerisinde (*tag>too*) gösterilmektedir (Arat, 1953: 107-111).

Karl H. Menges (1950) ve J. Benzing ilk önce Türk lehçelerini fonetik ve gramer özelliklerine göre altı ana gruba ayırmıştır: I. Orta ve Güney-Batı Asya dilleri (Türküt dilleri); II. Kuzey Batı veya Kıpçak grubu; III. Oyratça (Altay dağları) ve lehçeleri, IV. Orta-Güney Sibiryalı, Abakan veya Hakas grubu; V. Kuzey Doğu Sibiryalı ve Yakut grubu; VI. Volga Bulgarcası veya Hun Bulgar grubu. Bu tasnifte Altayca ve ağızları Altay kiji, Telengit, Lebed (Kuu kiji), Kumandı ve Yış kiji (Tuba) Oyratça grubunda yer almaktadır. Burada Kırgız Türkçesi Orta ve Güney-Batı Asya grubu içerisinde gösterilir ve onun Altayca ile ortak *-ğ/-g>-w>-u/-o* ve dudak uyumu gibi benzerliklerinden bahsedilmiştir (Menges 2000: 114-115).

Nikolay Aleksandroviç Baskakov kenditasnif(1952) denemesinde bütün Türk dillerini Doğu ve Batı Hun dalı olarak ikiye ayırmıştır. Bu tasnifte Altay ve Kırgız Türkçesi aynı Kırgız-Kıpçak grubu içinde gösterilerek aşağıdaki gibi özelliklerle açıklanmıştır:

Fonetik özellikleri:

a) sekiz basit ve altıdan sekize kadar yeni uzun ünlü foneminin olması;b) dudak uyumunun tam korunması;c) ağızlarda ötümlü ve ötümsüz ünsüzlerin ayrılmasının zayıflığı;ç) Kıpçak-Nogay grubundaki /ş/ - /s/seslerinin yerine /ç/ - /ş/seslerinin kullanılması (Ör. *kaş-* değil *kaç-* ve *bas* değil *baş*);d) kelime başında çoğunlukla ötümsüz ünsüzlerin kullanılması;e) bazı durumlarda ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleşmesi.

2) Morfolojik özellikleri:

a) Eski Türkçeye benzeyen bazı gramer yapılarının korunması; b) aitlik eklerinin kısılması.

Altayca ve Kırgızca bu tasnifte Doğu Hun kolunda gösterilmiş olup, kuzey Altay ağızları (Tuba, Şalkandu, Kumandı) Uygur grubunda yer almıştır. Kırgızca ve güney Altay ağızları (Altay, Teleüt, Telengit) Kırgız-Kıpçak grubunda gösterilmektedir. Tasnife göre, kuzey Altay ağızlarının bugünkü durumuna bakıldığında Hakas ve Şor lehçeleriyle ortaklık gösterirken, güney Altay ağızları Kırgızcayla benzerlik göstermektedir (Baskakov, 1952: 124-134).

Reşit Rahmeti Arat (1953) kenditasnifinde yine bazı fonetik ölçütleri kullanarak Türk lehçelerini lehçe ve şive grupları diye ikiye ayırarak incelemiştir. Çuvaşçayı (*r- grubu*) ve Yakutçayı (*t- grubu*) lehçe grubunda incelemiştir. Şive gruplarını ise; *d-* (Sayan), *z-* (Abakan), *tav* (Kuzey), *taglı* (Tom), *taglık* (Doğu), *dağlı* (Güney) grupları şeklinde ayırmıştır. Arat bu gruplara hangi lehçelerin dâhil olduğunu belirtmemiştir. Altay Türkçesini ve Kırgız Türkçesini “Tav Grubu” adını verdiği “Kuzey Grubu”na dâhil etmiştir. Bu tasnif, /y/ sesinin ayırıcı özellik olarak kullanılması, *tav* grubuna uzun /oo/, /uu/ yageliştiren Altayca ile Kırgızcanın dâhil

edilmesi, /z/ grubu içinde ise Sarı Uygur ağzının da sayılması gerektiği açısından eleştirilmiştir (Tekin, 2013: 330-331).

Johannes Benzing'in (1959) tasnifinde fonetik ve morfolojik özelliklere dayanarak Türk lehçelerini Bulgar grubu, Güney Türkçesi (Oğuz grubu), Batı Türkçesi (Kıpçak-Kuman dilleri), Doğu Türkçesi (Uygurca grubu), Kuzey Türkçesi ve bu grubun alt grubu olan Aral-Sayan ve Kuzey Sibirya'ya ayırmaktadır. Kırgızca bu tasnifte Batı Türkçesi (Kıpçak-Kuman dilleri) arasında gösterilmektedir. Bu grubun fonetik ölçütü olarak Eski Türkçe kelime sonu *-ğ > w* (veya *bunun türevleri*) alınmıştır. Altayca ise Kuzey Türkçesinin alt grubu Aral-Sayan grubu içerisinde gösterilmektedir. Ayrıca, Kırgız ve Altaylıların tarihine ve konuşma özelliklerine bakarak J. Benzing bunların eskiden bağlantılı olduğunu belirtmektedir. İki lehçenin fonetik benzerliklerini Kırgızcada ve Altaycada kriter olarak *tag > too ~ tuu; coo ~ cayuu*; morfolojik benzerliklerini de *galak* ortacı “henüz yapılmamış” hem Kırgızcada hem Altaycada *barğalak* “henüz gitmemiş” kelimeleriyle göstermektedir. Bu tasnifte Altay Türkçesinin Altay ve Teleüt ağızları alınmıştır (Akalin, 1988: 4-6).

Nikholas Poppe (1965) tasnifinde, /r/, /l/ dili olan Çuvaşçayı bir yana ayırmıştır ve diğer Türk lehçelerini /z/, /ş/ lehçeleri olarak beş grupta tasnif etmiştir: I. Yakutça (*atah, tia, -i*); II. Tuva-Hakas (*adağ/azak, tag, -ıg*); III. Kıpçak (*ayak, taw/tuu, -i*); IV. Çağatay (*ayak, tag, -ık*); V. Türkmen (*ayak, dag, -i*). N. Poppe, ayrıca, Kıpçak grubunu dört alt bölüme ayırmış olup, Kırgızca ile Altaycayı; ikincil uzun ünlüler, dudak çekimi ve *-ma* olumsuzluk ekinin başındaki *m* ünsüzünün *p/b*'ye değişmesi gibi benzerliklerinden dolayı aynı grupta göstermiştir (Tekin, 2013: 334-335).

Talat Tekin (1989) kendi tasnif denemesinde çağdaş Türk lehçelerini aşağıdaki fonetik ölçütleri kullanarak değerlendirmiştir:

1. *r/z* ve *l/ş* ses denklikleri; 2. Söz başındaki *h*- foneminin durumu; 3. Söz içi ve sonundaki */d/* foneminin durumu; 4. Çok heceli sözlerin sonundaki *-ıg/-ig* ses gruplarının durumu; 5. Tek heceli sözlerin sonundaki *ağ* ses grubunun durumu; 6. Söz başındaki *t*- foneminin durumu.

Türk lehçelerini on iki gruba ayırdığı bu tasnifte, Altay Türkçesi yazı dili ve ağızları, “tulu” grubunda; Kuzey ağızları (Çalkandı, Kumandı, Tuba) ise; “tağlıg” grubunda, Aşağı Çulım, Kondom ve Aşağı Tom ağızlarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Kırgız Türkçesi ise “tôlû” grubu içinde gösterilmiştir (Tekin, 2013: 337-342).

Claus Schönig 1991’de yaptığı tasnif denemesinde sadece Kuzey Doğu Türkçesini değerlendirerek iki gruba ayırmaktadır: I. Güney Sibirya Türkçesi ve II. Lena Türkçesi. Güney Sibirya Türkçesini dört alt gruba ayırmıştır: 1. Sayan Türkçesi (Tuva, Tofa (Karagas), Taco), 2. Altay Türkçesi (a. Güney ağızları: Altay, Telengit, Teleüt; b. Kuzey ağızları: Kumandı, Tuba, Çalkandı), 3. Yenisey Türkçesi (a. Hakasça: Beltir, Sagay, Kaç, Kızıl, Koybal; b. Şorca: Mrassu ve Kondom ağızı), 4. Çulım Türkçesi (Orta Çulım, Aşağı Çulım ve Küerik ağızı). II. Lena Türkçesine ise Saha ve Dolgan Türkçeleri dâhildir.

C. Schönig, bu tasnifinde birtakım morfolojik, sentaktik ve leksikolojik dil özelliklerinden hareketle farklılıkları ortaya koymaktadır. Buna bakılarak, Sayan Türkçesi dışındaki Güney Sibirya Türkçesinin lehçeleri ile Lena Türkçesinin öncülerinin bir süre Proto-Kıpçakça ile beraber olduğunu düşünmektedir.

Güneydoğu Sibirya lehçelerinin oluşumunu şu üç grupta gösterir: 1. Proto Lena Türkleri, 2. Proto Sayan Türkleri ve 3. Proto-Kıpçak grupları. Bu Proto Kıpçak grupları ikiye ayrılmaktadır: 1. Kırgız-Kıpçak ve 2. Kıpçak grubu. Schönig burada, yaklaşık 1000. yıllarda Kıpçakların büyük çoğunluğunun batıya çekildiklerini ve sadece Kırgız Kıpçaklarının Güney Sibirya'ya yakın bir yerde kaldıklarını söylemektedir. Moğolların bu bölgeye gelip eski Kırgızları göç etmeye zorladıkları zaman çağdaş Kırgızlar Tyen-Şan'a göç ettiklerini belirtmektedir (Schönig, 1997: 47-50).

Yukarıda Kırgızca ve Altaycanın iki farklı grup içerisinde gösterildiği bazı tasnif denemelerinde çoğunlukla bu iki lehçenin benzerliklerine vurgu yapıldığını görmekteyiz. Güney Altay ağızları ile Kırgız Türkçesi ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığındaki açıkça görülen benzerliklerinden dolayı Kırgız-Kıpçak grubu içerisinde değerlendirilmektedirler. Kuzey Altay ağızlarının dil özellikleri daha çok Uygurcaya yakın olduğu için Uygur grubu içerisinde gösterilir.

Kırgızca ve Altaycadaki bu dil özellikleri, tarihte onların yakın ve uzun müddetli irtibatta bulunduklarının göstergesidir. Bugün Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgızların tarihte Yenisey-Altay dağlarında yaşadıklarının izlerini sadece dil araştırmalarından değil, arkeolojik kazıların, Kırgız ve Sibirya Türk halkları halk edebiyatı ürünlerinin ve etnik yapılarının verileri de kanıtlamaktadır.

Altay Türklerinin etnik yapısını araştıran L.P. Potapov, "Altay Türklerinin Kırgız Devri'nde (9-10. yüzyıllarda) ve daha sonraki dönemlerde güney İrtiş havzasında yaşayan Kıpçak boylarıyla karıştırdığından bahsetmiş ve günümüzde dilik özelliklerinden dolayı çağdaş Altay Türkçesinin Kıpçak grubuna dahil edilmesine yol

açan nedenlerin olduğunu” belirtmiştir (Potapov, 1969: 189-192). Eski Yenisey grubuna dâhil edilen Altay ve Kırgız Türkçeleri, Kıpçaklaşma sürecinde Yenisey grubundan ayrılarak kendilerine has farklı dil özelliklerini oluşturmuşlardır. (Batmanov, 1947: 9). Dolayısıyla Güney Altay ağızları ve Kırgız Türkçesi arasında diğer Sibiryâ grup üyelerinden farklı benzerlikler o dönemde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir.

2.1. Türkoloji Araştırmalarında Kırgız Türkçesinin Özellikleri

2.1.1. Kırgızcanın En Eski Devri

Kırgız Türkçesi, M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren tarihi kaynaklarda görülen ve Orta Asyanın en eski halklarından biri sayılan Kırgız halkının edebi dilidir. Kırgız Türkçesi, 550 000 satırdan 1000 yıllık geçmişe sahip en uzun “Manas” destanını günümüze kadar ulaştırma zenginliğine sahip uzun tarihli bir dildir. 1995 yılında UNESCO tarafından 1000 yılı kutlanan ve bugün de canlı olarak söylenmekte olan Manas Destanı’nın dilinde geçmiş devirlerin izlerini taşıyan binlerce kelimeler bulunmaktadır. Manas Destanı dışında da 21 destanı bulunan Kırgız dilinin ilk yazılı örnekleri olarak Yenisey Türk yazıtlarının dili sayılmaktadır. Kırgızların daha sonra Uygur yazısını kullandıklarına dair de bilgiler bulunmaktadır. Çok zengin halk edebiyatı ürünlerine sahip Kırgız dili, araştırmacılar tarafından Türkçenin eski ses, şekil ve sözvarlığı verilerini koruyan dil olarak da nitelendirilmektedir.

Kırgız Türkçesinin başlangıcı hakkında kesin bilgiler olmamasına karşın araştırmacılar onu yedi devir içerisinde değerlendirmektedirler:

1. Altay Devri (en eski devir);

2. Sümer Devri (M.Ö. VI. yüzyıldan M.Ö. 1. yüzyıla kadar);
3. Hun Devri (M.Ö. I. yüzyıldan M.S. 5. yüzyıla kadar);
4. Eski Kırgız Devri (M.S. 5-10. yüzyıllar arası);
5. Ortaçağ Kırgız Devri (M.S. 10-16. yüzyıllar arası);
6. Yeni Kırgız Devri (M.S. 15-20. yüzyıllar arası);
7. Çağdaş Kırgız Devri (M.S. 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarından itibaren günümüze kadar) (AKAT, 2009: 7-19).

Türkoloji ilminin ilk çalışmalarında, Kırgız Türkçesinin oluşumu ve gelişiminin tarihî süreçleri hakkında ortak bakış açıları belirtilememiştir. Ancak, A.A. Samoyloviç, S.E. Malov ve N.A. Baskakov gibi araştırmacıların incelemelerinde bu konuya daha fazla eğildikleri görülmektedir. Bu araştırmacıların fikirlerine göre, Kırgız Türkçesinin gelişimi üç devreye ayrılmaktadır (AKAT, 2009: 12). Aynı fikir Kırgız sözvarlığının gelişim süreçlerini ve diyalektolojisini ayrıntılı inceleyen Prof. Dr. B.M. Yunusaliyev tarafından da desteklenmiştir:

1. Kırgızcanın En Eski Devri, 8-9. yüzyıllar arası;
2. Kırgızcanın Ortaçağ Devri, 10-16. yüzyıllar arası;
3. Kırgızcanın Yeni Devri, 16. yüzyıldan günümüze kadar (Yunusaliyev, 1971: 56-63).

Kırgız dilinin tarihinin B.M. Yunusaliyev tarafından üç büyük devre ayırması, Kırgız dil biliminin daha sonraki araştırmaları tarafından da ispatlanmış ve benimsenmiştir (Yudahin, Oruzbaevaeva, Kудaybergenov vb.) . Yenisey yazıtlarının Eski Kırgızcanın açık bir örneği olduğu da Kırgız ve diğer araştırmacılar tarafından artık fikir ayrıcalıkları yaratmıyor. Prof. S.E. Malov'un “*Yeniseyskaya Pismennost' Tyurkov*” adlı eserinin Giriş bölümünde “W.W. Radloff ve V. Tomsen gibi

otoriterlerin arkasından Yenisey yazıtlarının Kırgızlara ait olmadığına dair diyeceğim yoktur”²³. demesi ile bu fikrin tartışılmazlığını ortaya koymaktadır.

Eski Türk yazıtlarından Kültegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Moyun Çur, Bars Beg, Suci'deki Kırgız Oğlu anıtlarında Kırgızlardan çok önemli bir Türk boyu olarak söz edilmesi, son olarak Talas'tan bulunan dört anıtın da Kırgızlarla ilgili olması Kırgızların çok gelişmiş yazma geleneği olduğu fikrini desteklemektedir²⁴. Orhon-Yenisey yazıtlarında Kırgızların I. Göktürk Kağanlığı'nın idaresi altında oldukları ve devletin duraklama dönemine girmesiyle kendi devletlerini kurdukları ve daha sonra II. Göktürk Kağanlığı döneminde Kültigin tarafından tekrar Türk Devleti hakimiyeti altına alındıklarını öğrenmekteyiz (Orkun, 1986:46). Orhon yazıtlarında Kırgızlar hakkında şu örnekler bulunmaktadır: *kırk(ı)z k(a)g(a)nta: tarduṣ: in(a)nçu çor: k(e)lti* (KT K13) “Kırgız Hakanından Tarduş İnançu Çor geldi” (Tekin, 2014: 38). Kırgız Hakanı Barsbek hakkında da Orhon-Yenisey yazıtları şu bilgileri vermektedir: *b(a)rs b(e)g: (e)rti: k(a)g(a)n (a)t: bunta: biz: birt(i)m(i)z: siñ(i)l(i)m: kuunç(u)yug: birt(i)m(i)z: özi y(a)ñ(i)ltı: k(a)g(a)nı: ölti: bod(u)nı: küñ kuul: boltı: kögm(e)n: yir sub: id(i)s(i)z: k(a)lm(a)zun tiy(i)n: (a)z kırk(ı)z: bod(u)n(u)g: <it(i)p> y(a)r(a)t[(ı)p k(e)lt(i)m(i)z süñ(ü)şd(ü)m(i)z.....]*. Yani “Bars (bir) bey idi. Hakan unvanını burada (ona) biz verdik. (Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik. (Buna rağmen) kendisi hata işledi. (Sonuç olarak) Az'ların hakanı öldü, halkı (da) kul köle oldu. Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını örgütleyip geldik (ve) savaştık.....” denmektedir (Tekin, 2014: 28-29).

²³Cumakunova, Gülzura, “Kırgız Türkçesinin Tarihi Aşamaları Üzerine Bazı Düşünceler”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler**, 2004, S. 1, s. 74-93.

²⁴Cumakunova, Gülzura, **a.g.m.**,2004,S. 1, s. 77.

Daha sonra 8. yüzyılda Uygurlar Köktürk Kağanlığını yıkarak Uygur Kağanlığını kurduklarında Kırgızlar bu kağanlığın hâkimiyeti altına alınmıştır. Göktürk Kağanlığı'nda olduğu gibi Kırgızlar, uzun yıllar boyunca Uygurlara karşı sürekli ayaklanmışlar ve 840 yılında uzun süren bu savaşların sonucunda Kırgızlar Uygurları yenip, Ötüken'de kendi kağanlığını kurmuşlar. Ancak bu Kırgız Kağanlığı, 924 yılında Kitanlar tarafından yıkılmış ve Ötüken'den ayrılmak zorunda kalmışlardır (Gömeç, 2002: 20-28).

B.M. Yunusaliyev'in belirttiği Kırgızcanın En Eski Devrinin (8-9. yüzyıllar arası) dil özelliklerinin aydınlatılması, Eski Yenisey Yazıtların dilini kullanmış olan diğer Türk halkları dillerinin de tarihî geçmişinin araştırılması ile açığa kavuşacaktır. E.R. Tenişev, kendisinin Sarı Uygurlar, Fuyü Kırgızlarının dilleri üzerinde yaptığı araştırmalarında, Kırgızcanın meçhul dönemlerini aydınlatacak malzemelerin artık yeterince mevcut olduğu görüşünü savunuyor (Tenişev, 1997: 5). N.A. Baskakov, Altay Türkleri ile ilgili araştırmasında, onların etnik kökeni ve dil ilişkilerini aydınlatmak için eski Türk dillerinden eski Kırgızca'yı ve bugünkü Çağdaş Altay Türkçesini araştırmak için Çağdaş Kırgızcanın araştırılmasıyla mümkün olabileceği fikrini belirtmiştir (Baskakov, 1958: 27-66).

Yenisey yazıtlarının dili, Fuyü Kırgızcası, Sarı Uygurca, Tuva, Tofalar, Hakas, Altay, Şor, Çulım Türkçesinin ortak edebi dilidir ve araştırmalara göre Çağdaş Kırgız Türkçesine uzak sayılan Türk lehçeleri sınıflandırılmalarında z-li dil grubuna ayrılan Fuyü Kırgızcası ve Sarı Uygurca ile karşılaştırılarak bugünkü Kırgız Türkçesinin eski devrinde kullanılan dil unsurları ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Kırgız Türkçesi şimdi y-li dil grubunda yer almasına rağmen bazı kelimelerin z-li şekli de görülmektedir:

boz//boy “bekar”: *boz bala* “bekar delikanlı”;

ısıt//ıyık “kutsal”: *Isık-Köl* “kutsal göl”²⁵.

Divânu Lugat’it-Türk’te 10. yüzyıl Türk lehçeleri arasında *y>z* değişimi sadece Karluk grubuna mensup Çiğil boyunun dillerinde görülmektedir. Örneğin; Çiğil boyunda *adağ* kelimesi *azağ* olarak kullanılmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinden *z* kullanımı Fuyü Kırgızcasında: *gozın* ‘tavşan’ (koyon), *azah* ‘ayak’²⁶, Sarı Uygurcada: *azğır* ‘aygır’, *pezık* ‘büyük’, *ezer* ‘eğer’, ve benzerleri çağdaş Hakas, Şor ve Çulım Türkçelerinde de görülür (Tenişev, 1997: 6).

t/d>s/z > y değişimi hem Altay Türkçesinde hem de Kırgız Türkçesinde sadece bazı kelime köklerinde veya eklerinde korunduğu görülmektedir. Örneğin, *söz* kelimesi Kırgızcada ek alınca *süylö-* olarak değişiyorsa, Altay Türkçesinde *söstö-* olarak kelimenin eski şeklini koruyor.

Kırgız Türkçesinde kelime başı */c/* sesinin Hakasça, Tuvacada ve Şorçada */ç/*, Altaycada ise */d/*’ olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu durum Kırgızcanın ağızlarında da rastlamaktadır:

cöcö-çöcö “civciv”;

cımcuur-çımcuur “cimbız”;

cılçık-çılçık “delik”.

Eski Türk Yazıtlarında *a-e*, *o-ö*, *ı-i*, *u-ü* ünlü vokal sistemi ve bunların uzun ünlüleri mevcuttu. Eski uzun ünlülerin çoğu Çağdaş Türk lehçelerinde kısalmış, bazı Türk lehçelerinde (Türkmen, Saha, Gagavuz Türkçeleri) korunmuştur. Bu konu üzerinde A.M. Şerbak, A.N. Kononov, N.A. Baskakov, B. Serebrennikov, N.Z.

²⁵ Bkz. Cumakunova, Gülzura, **a.g.m.** 2004, S. 1, s. 78-79.

²⁶ *Hu Zhen-hua, Guy İmart. Jp. cit. S. 16.*

Gadjiyeva ve Talat Tekin vb. kendi araştırmalarında benzer görüşler belirtmişlerdir. Altay Türkçesi ve Kırgız Türkçesindeki uzun ünlüler ikincil uzun  nl lerdir. İkincil uzun ünlüler, bu dillerin yanı sıra Moğolca, Hakasça, Tuva a ve Yakutçada (Saha) da mevcuttur. Ancak, Altayca ile Kırgızca'daki uzun ünlülerin diğ r lehçelerden farklı benzerlikleri vardır. Örneğın;

aa: Kırg. *caak*, Tuv. * aak*, Hak. *naak*, Alt. *d'aak* <*yanak* “yanak”;

oo: Kırg., Tuv., Hak., Alt., *sool-* < *so ol-** “solmak”;

  : Kırg., Alt., Hak., Tuv., *s  k* <*s   k** “kemik”;

ee: Kırg., Alt., Tuv., *een* <*eyen** “ıssız تنها”;

B. Yunusaliyev, bu ikincil uzunlukların (*aa*, *ee*, *oo*, *  *, *uu*, *   *) Kırgızca'yı Orta Asya'daki tüm diğ r Türk lehçelerinden ( zbek, Kazak, Karakalpak, Uygur) de ayırdığını belirtmekte ve coğrafik açıdan Kırgızistan'a uzak sayılan Yenisey-Altay dağlarında yaşayan halkların (Tuva, Hakas, Altay) dilleri ile benzediğini örneklerle göstermektedir (Yunusaliyev, 1971: 9). Yukarıdaki  rneklerle belirtildiği gibi  ağdaş Kırgızlar ile uzaktaki Yenisey-Altay dağlarındaki halkların dillerindeki fonetik özelliklerin ancak aynı topraklarda çok yakın bağlar içinde geçen uzun süreç sonucunda meydana geldiği kesindir.

Kırgızlar ile Güney-Sibirya'daki halkları dillerindeki benzerlikler sesbilgisinin yanı sıra şekilbilgisi ve kelime yapım alanlarında da çok benzerlikler göstermektedir:

Kelime yapımında:

ET.: *segiz on* – Alt.: *segizen*; Kırg.: *seksen*

ET.: *toquz on* – Alt.: *toguzon*; Kırg.: *tokson*

Altay, Hakas, Tuva ve Kırgız dilinde konuşan halkların ataları aynı yerde yaşarken Moğol dilinden ödünçlenen çok sayıda kelimeler tespit edilmiştir. Örneğin, *belen* “hazır”, *sonun* “mükemmel”, *belek* “hediye”, *kaalga* “kapı” gibi Moğolca kelimeler sadece Kırgız, Altay, Hakas, Tuva lehçelerinde mevcut olup diğer Türk lehçelerinde rastlamamaktadır. (Yunusaliyev, 1971: 58).

Bu tür özellikler, bugünkü Altay Türkleri ile Kırgız Türkleri arasındaki tarihteki güçlü bağlarının olduğu fikrini güçlendiren kanıtlardır.

2.1.2. Ortaçağ Kırgız Dili

Kırgız Türkçesinin bu döneme ait yazılı verileri pek korunmamıştır, ancak yine akraba dillerin ya da ağızların karşılaştırılması ile bu dönemdeki dil değişiminin seyri ortaya çıkarılabilir. Büyük Kırgız Devleti (10.yy) çöktükten sonra Eski Kırgız dili döneminde başlayan önemli ses değişimleri devam etmiştir. B. Yunusaliyev, kendi çalışmalarında bu dönemde çağdaş Kırgız dili etrafındaki akraba dillerinin içinden yalnızca Altay Türkçesi ile benzeşen belirtiler ortaya çıktığını belirtmektedir (Yunusaliyev, 1971: 59). Bu benzerlikler şu şekilde sıralanabilir:

1) Fonetik yönden:

a) Bu dönemde dudak diftonglarının ortaya çıktığı görülüyor ve bununla ilgili uzun ünlülerin yeni tipleri meydana gelmiştir. Bu, Eski Türkçede kullanılan *g/g* seslerinin dudaksız */w/*’ye dönüşmesi, daha sonra da uzun ünlüye dönüşmesi sürecidir. Çağdaş Kırgız Türkçesinde bu sürecin daha fazla devam ettiği ve ileri derecede gelişen uzun ünlüye dönüştüğü görülüyor. Güney Altay ağızlarında da aynı

paralellik gözlemlenir. Ancak Kırgız Türkçesinin Güney ağzında ve bir kısım Kuzey ağzlarında Eski Kırgız dilinin kalıntıları olarak dudaksız diftong belirtileri hala da korunmuştur: ET.: *kiçig* > Kırg. (ağz.) *kiçüw* “küçük”; ET.: *tağ* > Kırg. (ağz.) *tow* “dağ”; ET.: *elig* > Kırg. (ağz.) *eliw* “elli”; ET.: *sarığ* > Kırg. (ağz.) *saruw* “sarılık” (hastalık) vb. Bu diftong belirtileri Güney Altay ağzlarında da görülmektedir.

b) yuvarlak ses uyumunun bazı ekleri de kapsamı altına alması;

c) ağızlar arasında ötümlü /z/ ile ötümsüz /s/ arasındaki fonematik zıtlığın kaybolması, kelime sonundaki /z/’nin ötümsüzleşmesi;

d) fiilin olumsuzluk eki *-ma*’nın *-ba*’ya dönüşmesi;

e) yardımcı fiil “*ede*” ve “*ele*” şekillerinin paralel kullanılması.

2) Gramer yönünden:

a) Kırgızcada bu dönemde ismin çoğul eki *-lar*’ın yuvarlak ünlülü şekilleri gelişmiştir. Böylece ünlüleri (*a/e, o/ö*), ünsüzleri (*l/d/t/n*) olan çoğul ekinin varyantları meydana gelmiştir. Ekin bu tür çok varyantlılığı Altaycada ve ağzlarında da görülmektedir.

b) Ortaçağ Kırgızcasındaki bir başka özellik de Altay Türkçesi ile ortak kelimeler katmanının oluşmasıdır. Örneğin, sadece Çağdaş Altay ve Kırgız Türkçelerinde kullanılan bazı Türkçe ve Moğolcadan gelmiş kelimeler mevcuttur. Örneğin; *uy* “inek”, *çoñ* “büyük”, *kokuy* “aman (ünlem)”, *taar* “kilim”, *tebetey* “şapka”, *kereez* “vasiyet”, *unaa* “ulaşım”, *topçu* “düğme” vb.

Görüldüğü gibi, Altay Türkçesi ile Kırgız Türkçesinin Eski Kırgız dönemi ve Orta Kırgız dönemi süreçlerinde dil süreçlerindeki benzer durumlar iki lehçenin tarihi geçmişinin paralel olduğunun göstergesidir. Tarihi karşılaştırmalı

araştırmalarda, tezimizin birinci bölümünde de görüldüğü gibi sadece dil katmanlarının benzerlikleri araştırılmayıp, ancak ilgili halkların etnik yapısı, kültürel ve sosyal hayatı da komple ele alınınca bütönlöyici sonuçlara ulaşılacağı görölmüştür.

2.1.3. Çağdaş Kırgız Dili

B.M.Yunusaliyev'e göre, yaklaşık 16. yüzyıldan başlayan Yeni Kırgız Dili tarihi genellikle Tanrı Dağları dönemini de içine alan Kırgız Türkçesi ağızlarının gelişim sürecine göre üç devire ayrılabilir (Yunusaliyev, 1971: 59):

- a) Moğol-Cungar devri (16-18. yy)
- b) 18. yüzyıldan Sovyet dönemine kadar olan devir
- c) Sovyet dönemi (1917-1991) ve sonrası

a) Moğol-Cungar döneminde Kırgız boyları Doğu Türkistan'a, daha sonra Merkezi Tanrı Dağlarına yerleşerek, orada yaşayan halklar ile özellikle de oradaki Uygur halkıyla yakın temasta bulunmuşlardır. Bu yüzden Moğolistan'da Kırgız ağızları Uygur Türkçesi ile sıkı bir irtibatla olup, kendi aralarında karşılıklı etkileşimler gerçekleşmiştir. Çağdaş Kırgız ağızları ile Uygur dilindeki ortaklıklar, Kırgız diline Uygur ağızları tarafından Farsça-Arapça kelimelerin girmeye başlaması da o devirde gerçekleştiğı tahmin edilebilir.

Merkezi Asya'daki Cungarların (Kalmuklar) gitgide büyük güce sahip olması ve baskıları ile doğu tarafta yerleşen Kırgız boyları güney-batı bölgelerine doğru göç etmeye zorlanmıştır. Kırgız boylarının öñü Karategin, Hisar'a (yani, Pamir dağlarına) kadar, sonu Andican, Alay dağlarına kadar göç etmiştir. O devirde

(17.yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar) Kırgızlar çoğunlukla Uygur, Özbek, Tacik, Kazak halklarıyla sıkı bir siyasi ve ekonomik ilişki içindeydiler. Bu yüzden o lehçelerden Arapça ve Farsça birçok kelime, genellikle de ticari, çiftçilik, inşaat, bahçecilik ile ilgili ve İslam dini kavramlarını içeren kelimeler kabul edilmiştir. O dönemde kabul edilmiş Arapça, Farsça kelimeler Çağdaş kuzey ve güney Kırgız ağızlarında aynı anlamda kullanılmaktadır. Örneğin;

- Ticaretle ilgili alıntı kelimeler:

sooda “ticaret”, *soodager* “tüccar”, *baa* “fiyat”, *nark* “fiyat”, *bazar* “pazar”, *pul* “para”, *zıyan* “ziyan, zarar” gibi vb.

- Çiftçilikle ilgili alıntı kelimeler:

dıykan “çiftçi”, *mömö* “meyve”, *badırañ* “salatalık”, *sabiz* “havuç”, *piyaz* “soğan”, *kürüç* “pirinç”, *cügörü* “mısır”, *murç* “kara biber”, *tut* “dut” gibi vb.

Bu döneme ait yazılı kaynakların az bulunmasına rağmen Kırgız Türkçesi ile ilgili çok önemli çalışmalar mevcuttur. Örnek olarak 17. yüzyılda yayımlanmış olan dört değerli kitaptan söz edebiliriz: General Skalov tarafından hazırlanmış 84 sayfadan oluşan ilk sözlük *Russko-kirgizskiy slovar*’ (Rusça-Kırgızca Sözlük) 8. Ağustos 1774’de yayımlanmış olup Rusça kelimelerin Kırgızca çevirisidir. Bunu izleyen diğer bir değerli kaynak *Sobraniye kirgizskih imen çislitel’nih, slov i fraz na 7 stranitsah* (7 Sayfalık Kırgızcadaki Sayı Sıfatları ve Deyimler)’dir. Bu kitap Arap ve Rus harfleriyle yazılmış olup Rusça çevirisi de verilmiştir. Lyuter tarafından 1780 yılında Omski şehrinde yayımlanmış olan *Russko-kirgizskiy slovar*’ (Rusça-Kırgızca Sözlük) adlı sözlük mevcuttur. Dördüncü önemli bir kitap, *Russko-arabsko-persidsko-meşeryatsko-kirgizko-hivinsko-buharskiy glossariy* (Rusça – Arapça –

Farsça –Meşeryatça – Kırgızca – Hivaca – Buharaca Sözlük) adlı sözlük 1780-1781’ yılları arasında Buhara’da basılmıştır (AKAT, 2009: 17).

b) 18. yüzyılda Cunganların yenilgiye uğramalarından sonra Kırgızların bir kısmı önce yaşadıkları kuzey-doğu bölgesine geri dönerler. Bir kısmı ise Fergana bölgesinde kalmaya devam ederler. Böylece bu dönemde, Kırgızların bugünkü Kırgızistan’ın kuzey ve güney bölgelerine yerleşerek uzak mesafe ayrılıklarının oluşması ve çevredeki başka dilli halklar ile alakalarından dolayı farklı ağız özellikleri ortaya çıkmaya başlar. Bu dönemde güney Kırgızları Özbek ve Tacik halklarından Arapça ve Farsça kelimeleri daha fazla kabul etmişlerdir. Bu etkileşim sonucu sadece kelimeler değil, dile bazı gramer unsurlarının da nüfus ettiği görülür. Örneğin;

Kuzey ağız	Güney-Doğu ağız	Güney-Batı ağız	Türkçe anlamı
<i>töşök</i>	<i>töşök, cekendoz</i>	<i>cekendüz,</i> <i>cekendoz</i>	“döşek”
<i>köldölön</i>	<i>postek</i>	<i>pöstök</i>	“döşek”
<i>şireñke</i>	<i>kükürt</i>	<i>kügürt</i>	“çakmak”
<i>çaka</i>	<i>çelek</i>	<i>çelek, pakır</i>	“kova”
<i>çını</i>	<i>piyälä</i>	<i>piyele</i>	“bardak”
<i>kumgan</i>	<i>aptava</i>	<i>aptava</i>	“testi”
<i>abdan</i>	<i>cüdä, cüde</i>	<i>cüde</i>	“pek, çok”
<i>bal</i>	<i>pal, äsal</i>	<i>esel</i>	“bal”
<i>boy</i>	<i>bedän</i>	<i>beden</i>	“beden”
<i>şümşük</i>	<i>kunik</i>	<i>hunik</i>	“pinti” vb.

Kuzey Kırgızları bu dönemde Arap-Fars dillerinden daha uzak kalmış, ancak Kuzey Kırgızistan’a ilk gelen Rusların yerleşmesiyle Kırgızcada etkileri görülmeye başlamıştır.

18. yüzyıla baktığımızda, Kırgızların dilinden ve tarihinden bilgi veren ilk bilim adamı, Kazak bilgini Çokan Cengiz oğlu Valihanov olmuştur. 1856 senesinin yaz aylarında Rus Coğrafya Kurumu’nun Kaşkar seferi sırasında Isık-Köl Kırgızlarına da uğrayan Ç.Valihanov, Kırgız kahramanlık destanı “Manas”ın önemli bir parçası olan “Kökötöydün aşı” (Kökötöy’ün Yas Töreni)’ni kayda geçirir ve Rusçaya çevirir. Ancak, aynı bölümün Kırgızca metni günümüze kadar ulaşamamıştır. *Kırgızlar Hakkında Notlar* adlı eser de Ç. Valihanov’a ait olup, o bu eserinde Eski Kırgız tarihini Orta ve Yeni Kırgız tarihiyle karşılaştırarak eski Kırgızların vatanı olarak Güney Sibirya’yı gösterdiği görülmektedir (AKAT, 2009: 17; Kononov, 2009: 243).

Aynı dönemlerde ünlü Türkolog W.W. Radloff da 1861’de ve 1869’da Kırgızistan’a gelerek pek çok malzeme toplamıştır. Manas Destanı’ndan parçalar kaydeden W.W. Radloff bu malzemeleri “*Obraztsı narodnoy literaturı severnih tyurkskih plemen*” (Kuzey Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri)” adlı 10 ciltlik eserinin²⁷ V. cildini tamamıyla Kırgızlara ait derlemeler olup, bu kitaptan alınan Kırgızca kelimeler ve ifadeler “Kara Kırgız Lehçesi” adıyla “*Opıt slovary tyurkskih nareçiy*” (Türk Lehçelerinin Sözlük Denemesi) adlı eserinde yer almıştır. W.W. Radloff Kırgız dili malzemelerini kendisinin “Ses bilgisi” adlı çalışmasında da ele almıştır. Bu eserinde Kırgızların yaşadıkları yerler ve onların nüfus dağılımı hakkında da etnografik bilgiler vermiş, ayrıca Kırgız etnoniminin etimolojisi ile

²⁷ 10 ciltlik bu eserin ilk 7 cildi W.W. Radloff’un kendisi tarafından, son 3 cildi ise Kunoş, Katanov, Moşkov tarafından hazırlanmıştır (Spb., 1866-1907) ve Türkolojinin temeleinin atıldığı eser olarak değerlendirilir.

açıklaması da bulunuyor. (Kononov, 2009: 244). W.W. Radloff'tan başka 1911'de Dr. Alması'nın "*Der Abschnied des Helden Manas von seinen Sohne*" adlı makalesinde 70 mısradan oluşan Manas Destanı'nın transkribi ve çevirisi, ayrıca Kırgızcanın 15 maddelik gramer bilgileri de verilmiştir (Batmanov, 1947: 108).

Ekim Devrimi'ne kadar Kırgızcanın bazı fonetik bilgileri verildiği kaynaklara karşın gramer yapısı ve leksik sistemi konusunda ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. Kırgızcanın grameri ve kelime hazinesi hakkında çeşitli notlara, O. Böhtlingk, N.İ. İl'minskiy, W.W. Radloff, P.M. Melioranskiy, N.F. Katanov, F.E. Korş'un eserlerinde rastlamak mümkündür (Batmanov, 1947: 108-109; Kononov, 2009: 244).

1860'da Rus bilim adamı N.İ. İl'minskiy'in *Materialı k izuçeniyu kirgizskogo nareçiya* (Kırgız Dilini Öğrenmek için Metinler) adlı eseri Kazan Üniversitesinde yayımlanmıştır. 1883'de İş-Muhammed Bukin'in *Russko-kirgizskiy i kirgizsko-russkiy slovar* sözlüğü Taşkent'te yayımlanmıştır.(AKAT, 2009: 17).

1894'de P.M. Melioranskiy'in *Kratkaya grammatika kazaksko-kirgizskogo yazıka* (Kazak-Kırgız Dillerinin Kısaca Grameri) adlı gramer kitabı yayımlanmıştır.

c) Kırgızistan'da Sovyet İktidarının gerçekleşmesiyle Kırgız Türkçesinin gelişmesi için birçok uygun koşullar yaratılmıştır. Dil araştırmaları başlatılmış, yeni eğitim sistemi geliştirilmiş, bir başka deyişle, Sovyet sistemi her alanda iş başına gelmiştir. Öncelikle, 1924 yılında Arap alfabesi esaslı Kırgızca için reforme edilmiş ilk Kırgız alfabesi kabul edilmiştir. 1924-1928 yıllarında kullanılmış bu alfabenin

bazı eksik yönlerinden²⁸ dolayı, birde 1926'da Bakü'de gerçekleştirilen Türkoloji Kurultayı'nın kararı uyarınca Kırgızlar da diğer Türk halkları gibi Latin harfli alfabeğe geçme kararını almışlardır.

Mart 1926'da Bakü şehrinde bütün Türk halkları temsilcilerinin katılımıyla tertiplenmiş I. Türkoloji Kurultayında bu mesele birkaç gün boyunca tartışılmış ve sonunda Türk halklarının 1927 yılından itibaren Latin alfabesine geçme kararı alınmıştır.

Fakat 1940 yılında Sovyetler Birliği genelinde Kiril alfabesine geçme kararı alınmış ve günümüze kadar Kırgız Türkçesinde Kiril alfabesi kullanılmaktadır²⁹.

Yeni dönem Kırgız Türkçesi özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz.

1) Fonetik yönden:

Çağdaş Kırgız Türkçesinde 14 ünlü fonem mevcut olup, onun 8'i kısa (*a, e, ı, i, o, ö, u, ü*) 6'sı uzun (*aa, ee, oo, öö, uu, üü*) ünlüdür. Kırgız Türkçesinde çok güçlü korunan ünlü uyumu kelimedeki kök ve eklerdeki bütün heceleri kapsamaktadır. Örneğin; *coldoş-tor-u-buz-dun* “arkadaşlarımızın”, *baarı-bız-da-gı* “hepimizin” gibi.

Kırgız Türkçesinde toplam 22 ünsüz bulunmaktadır: onlar, ötümlü (*b, v, g, ğ, d, c, z*), ötümsüz (*k, p, s, t, f, h, ç, ş, ts*), yarı ünlü (*y, l, m, n, ñ, r*) şeklinde ayırdedilirler.

Ünsüzlerde görülen başlıca ses değişimleri olarak, ileriye ve geriye doğru ses benzeşmesi: ötümlüleşme, ötümsüzleşme, bazı pozisyonlarda ünlü türemesi, bazen de düşmesi, iki ünlü arasında kalan *p, k* seslerinin yumuşayıp, *b, g*'ye dönüşmesi

²⁸ Bkz.: Cumakunova, Gülzura, “Kırgız Türkçesinin Tarihi Aşamaları Üzerine Bazı Düşünceler”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler**, 2004, S. 1, s. 74-93.

²⁹Bkz. 3. Tablo

(*kap+ım>kabım* “çuvalım”, *kapkak+ı >kapkagı* “kapağı”) gibi değişimleri göstermek mümkündür.

2) Morfolojik yönden:

Kırgız Türkçesinde kelimeleri fonksiyonlarına göre genel olarak anlamlı ve yardımcı kelime türlerine ayrılırlar. Anlamlı kelimeler türlerine: isim, sıfat, sayı, zarf, zamir, fiil; yardımcı kelimeler grubuna ise: bağlaçlar, edatlar, taklidi kelimeler, ünlemler, modal sözleri girer.

İsim: Kırgızcada isim, çokluk, şahıs, iyelik, soru eki ve hal kategorilerine sahip. Çokluk sistemi ünlü-ünsüz uyumunun Kırgızcada sistemli şekilde korunmasından dolayı 12 varyantı görülmektedir:

-lar/-ler/-lor/-lör: akçalar “paralar”, kemeler “gemiler”, oşolor “onlar”, köçölör “sokaklar”.

-dar/-der/-dor/-dör: kızdar “kızlar”, eşikter “kapılar”, coldor “yollar”, köldör “göller”.

-tar/-ter/-tor/-tör: attar “atlar”, cigitter “yiğitler”, ottor “ateşler”, tüptör “dipler”.

2.1.2. Kırgız Dili Araştırmalarının Tarihi Üzerine

Kırgız dili ile ilgili ilk bilgiler Çin kaynaklarında korunmuştur. Örneğin, Kırgız tarihinin önemli kaynaklarından biri olan Çin’in Tan sülalesinin (M.S. 618-907 yy.) tarihinde Kırgızlar hakkındaki diğer bilgilerin yanısıra onların dilinin ve

kullandıkları yazılarının Hoyhu (Uygur) yazısı ile tıpatıp benzer olduğundan söz edilir (Cumakunova, 2004:77).

Yenisey yazıtlarının da Eski Kırgızcanın edebi örneği olduğuna dair araştırmacılar hemfikirlerdir. Örneğin, Eski Türk Yazıtlarının önemli isimlerinden Prof. S.E. Malov'un, "*Yenisyeskaya pis'mennost' tyurkov*" (Türklerin Yenisey Yazıları) adlı eserinin giriş bölümünde "W.W. Radloff ve V.Tomsen gibi otoriterlerin arkasından Yenisey yazıtlarının Kırgızlara ait olmadığına dair diyeceğim yoktur" demesi ile bu fikrin tartışılmazlığı ortaya koyulmuştur (Malov 1952a: 5).

Eski Türk Yazıtlarından Kültegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Moyun Çur, Bars Beg, Suci'deki Kırgız Oğlu anıtlarında Kırgızlardan çok önemli bir Türk boyu olarak söz edilmektedir.

Ayrıca en az 1000 yıllık bir geçmişe sahip olan "Manas" destanında bütün haberleşmenin yazışma yolu ile gerçekleştirildiği de Kırgızlarda eskiden beri yazı geleneğinin süregeldiğine şahitlik etmektedir. E.R. Tenişev de Manas Destanının dilini Eski Kırgız edebi dilinin diyalekt üstü varyantı olduğunu belirtmektedir.

Kırgızlar hakkında ayrıntılı bilgiler içeren Arap kaynaklarından M.S. 942 yılında yazılmış olan Ebu Dulaf'ın "Risalesinde" de Kırgızların kendi yazılarının olduğu ve özel olarak yetiştirdikleri kamışlar ile yazdıklarından haber verilir (Karayev 1994:50).

11. yüzyılın Türk dil bilgini Mahmut Kaşgari'nin *Divanu-Lügati't-Türk* (Türk Dilleri Sözlüğü) sözlüğünde Kırgız dili ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Eserini oluştururken nasıl bir yol izlediğini şöyle ifade eder: "*Ben onların (Türklerin) en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı*

olduğum halde onların şehirlerini, çöllerini baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyelerini belliyerek faydalandım. Öyle ki, bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette, en iyi bir düzenle düzenlemiştir”. A.N. Kononov “Mahmut Kaşgari’nin eseri... Türk lehçelerinin ses bilgisini, şekil bilgisini ve söz varlığını çok ince araştırmış, ayrıca, Türk, Türkmen, Oğuz, Yağma, Çigil ve Kırgızlar hakkında çok değerli dilbilimsel, etnografik, folklorik, coğrafik tarihi kaynakları bizim devire ulaştırmış çok önemli bir eserdir” (AKAT, 2009:15).

Kırgız dili üzerine tam bilimsel araştırmalarını üç döneme ayırmak mümkündür:

1. Sovyet dönemine kadar;
2. Sovyet dönemi;
3. Çağdaş dönem.

1. Kırgız dili ile ilgili çalışmaların tarihini 17. yüzyıla kadar indirmek mümkündür. 17. yüzyılda konuyla ilgili yayımlanmış olan dört değerli kitabı görmekteyiz: General Skalov tarafından hazırlanmış 84 sayfadan oluşan ilk sözlük *Russko-kirgizskiy slovar*’ (Rusça-Kırgızca Sözlük) 8. Ağustos 1774’de yayımlanmış olup Rusça kelimelerin Kırgızca çevirisidir. Bunu izleyen diğer bir değerli kaynak *Sobraniye kirgizskih imen çislitel’nih, slov i fraz na 7 stranitsah* (7 Sayfalık Kırgızcadaki Sayı Sıfatları ve Deyimler)’dir. Bu kitap Arap ve Rus harfleriyle yazılmış olup Rusça çevirisi de verilmiştir. Lyuter tarafından 1780 yılında Omski şehrinde yayımlanmış olan *Russko-kirgizskiy slovar*’ (Rusça-Kırgızca Sözlük) adlı sözlük mevcuttur. Dördüncü önemli bir kitap, *Russko-arabsko-persidsko-*

meşeryatsko-kirgizko-hivinsko-buharskiy glossariy (Rusça-Arapça-Farsça-Meşeryatça-Kırgızca-Hivaca-Buharaca Sözlük) adlı sözlük 1780-1781 yılları arasında Buhara’da basılmıştır (AKAT, 2009: 17).

18. yüzyıla baktığımızda, Kırgızların dilinden ve tarihinden bilgi veren ilk kişi, Kazak bilgini Çokan Cengiz oğlu Valihanov olmuştur. 1856’nın yaz aylarında Isık-Köl Kırgızlarının yanında bulunan Ç. Valihanov Kırgız kahramanlık destanı “Manas”tan bir parça “Kökötöydün aşı” (Kökötöy’ün Yas Töreni)’ni kaleme alarak Rusçaya çevirmiştir. Ancak, aynı bölümün Kırgızca metni günümüze kadar ulaşamamıştır. *Kırgızlar Hakkında Notlar* adlı eser de Ç. Valihanov’a ait olup, o bu eserinde Eski Kırgız tarihini Orta ve Yeni Kırgız tarihiyle karşılaştırarak Güney Sibirya’nın eski Kırgızların vatanı olduğu fikrini ortaya koymuştur (AKAT, 2009: 17; Kononov, 2009: 243).

Ünlü Türkolog W.W. Radloff 1861’de ve 1869’da Kırgızistan’a gelerek pek çok malzeme toplamıştır. “Manas” destanından parçalar kaydeden W.W. Radloff bu malzemeleri “*Örnekler*”in V. kısmında “İlkel Taş Devri Kırgızların Lehçesi” adıyla yayımlamıştır. Kırgızca kelimeler ve ifadeler “Kara Kırgız Lehçesi” adıyla “Sözlük Denemesi”nde yer almıştır. W.W. Radloff Kırgız dili malzemelerinden kendisinin “Ses bilgisi” adlı çalışmasında da yararlanmıştır. İşte bu eserde Kırgızların yaşadıkları yerler ve onların nüfus dağılımı hakkında etnografik bilgi verilir, ayrıca Kırgız etnoniminin etimolojisi açıklanır. W.W. Radloff’a göre Kırgız etimolojisi *kırk+yüz*’den gelmektedir (Kononov, 2009: 244). W.W. Radloff’tan başka 1911’de Dr. Almasy’nın “*Der Abschied des Helden Manas von seinen Sohne*” adlı makalesinde 70 mısradan oluşan “Manas” destanının transkribi ve bunun çevirisi, ayrıca 15 maddelik Kırgızcanın gramer bilgileri verilmiştir (Batmanov, 1947: 108).

Ekim Devrimi'ne kadar Kırgızcada bazı fonetik bilgi verilse bile gramer yapısı ve leksik sistemi konusunda ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. Kırgızcanın grameri ve kelime hazinesi hakkında çeşitli notlara, O. Böhtlingk, N.İ. İl'minskiy, W.W. Radloff, P.M. Melioranskiy, N.F. Katanov, F.E. Korş'un eserlerinde rastlamak mümkündür (Batmanov, 1947: 108-109; Kononov, 2009: 244).

1860'da Rus bilim adamı N.İ. İl'minskiy'in *Materialı k izuçeniyu kirgizskogo nareçiya* (Kırgız Dilini Öğrenmek için Metinler) adlı eseri Kazan Üniversitesinde yayımlanmıştır. 1883'de ise İş-Muhammed Bukin'in *Russko-Kirgizskiy i kirgizsko-russkiy slovar'* sözlüğünü görmekteyiz (AKAT, 2009: 17).

1894'de P.M. Melioranskiy'in *Kratkaya grammatika kazaksko-kirgizskogo yazıka* (Kazak-Kırgız Dilinin Kısaca Grameri) gramer kitabı yayımlanmıştır.

Kırgız tarihi ve etnografisi üzerine ise İ. Biçurin'in *Sobraniya svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena* (1851), N. Aristov'un *Opıt viyasneniya etniçeskogo sostava kirgiz-kazakov bol'soy ordı i kara-kirgizov* (1894), Al. Haruzin'in *K voprosı o proishojdenii kirgizskogo naroda* (1895) gibi ilk çalışmaları sayabiliriz (Batmanov, 1947: 109).

1911'de ilk Kırgız bilim adamı Eşenaalı Arabayev'in H. Sarsekeyev ile birlikte yazmış olduğu ilkökul kitabımız *Kazak va kirgız baldarı üçün Alıfba yaki tötö okuu* (Kazak ve Kırgız Çocukları için Başlangıç Okul Kitabı)'ı Ufa şehrinde basılmıştır.

Kırgız dilinin ayrıntılı araştırılması Devrim sonrasında başlar. 1923 yılında Türk dillerinin Arap harfinden latin harfine geçişi üzerine çalışmalar yürütülmeye başlamıştır. 1924 yılında Arap yazısına esaslı Kırgızca için reforme edilmiş ilk

Kırgız alfabesi kabul edildi. Bilindiği üzere, Sovyet döneminden önce de Kırgızların önde gelen aydınları, şairleri ve tarihçileri Arap harfini kullanmışlardır.

Sovyet dönemi çalışmalar yine E. Arabayev ile başlar. 1924’de Arabayev’in “Kırgız Okul Kitabı” Taşkent’te basılır. Bu kitabın giriş bölümünde E. Arabayev Kırgızca’yı diğer Türk lehçeleriyle (ayrıca, Kazakça ile) ses bilgisi açısından karşılaştırmıştır (Yunusaliyev, 1985: 77).

Kasım Tınıstanov’un Kırgız dili araştırmalarına katkıları büyüktür. K. Tınıstanov’un 1926’da *Çondor üçün alippe* (Büyükler İçin Okul Kitabı) adlı kitabı çıkar. Daha sonra Tınıstanov’un 1934’te *Kırgız tilinin morfologiyası* (Kırgız Dilinin Şekil bilgisi) ve 1936’da *Kırgız tilinin sintaksisi* “Kırgız Dilinin Sentaksı” gibi önemli eserleri yayımlanmıştır.

Kırgız dilinin leksik ve fonetik açıdan ayrıntılı olarak araştırılan önemli bir eser B. M. Yudahin’in *Kırgızca-Rusça Sözlüğü*’dür. Sözlük 40000 kelimedenden oluşup Kırgız ağızlarını da kapsamaktadır. Sözlüğün giriş bölümünde Kırgızcanın karakteristik özellikleri ve Kırgızca’yı Kazakça, Özbekçe, Uygurcayla bazı kelimeler üzerinde karşılaştırılması verilmiştir (Yudahin, 1940).

Ağız araştırmasını ilk olarak İ.A. Batmanov ve K.K. Yudahin’ler araştırmıştır. İ.A. Batmanov Kırgız dili araştırmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Onun 1938’de yayımlanan *Tündük kırgız diyalektisi* (Kuzey Kırgız Ağızı) adlı araştırması ve Kırgız dilinin ses bilgisi, şekil bilgisi, sözvarlığı ve sentaksı üzerine çalışmaları mevcuttur. Ayrıca, İ.A. Batmanov Kırgız ağızlarının ilk tasnifini yapmıştır. (Batmanov, 1936, 1938, 1939, 1940, 1947).

K. K. Yudahin de sözlük çalışması için topladığı zengin kaynaklardan yola çıkarak kendisinin Kırgız dili ağızları tasnifini yapmıştır (Yudahin, 1947: 1-10).

Kırgız ağızları üzerine ayrıntılı bir çalışmayı B. M. Yunusaliyev yapmıştır. Onun *Kırgız diyalektologiyası* (Kırgız Diyalektolojisi) (Frunze, 1971) adlı eseri sadece Kırgız ağız araştırmasıyla sınırlanmayıp, tarihi-karşılaştırmalı bir araştırma olup, Kırgızcanın Türk lehçeleriyle karşılaştırılarak yapılmış geniş bir bilgi kaynağıdır (Yunusaliyev, 1971).

1940 yılından 1980 yılları arası Kırgız dili artık ayrıntılı olarak araştırılması ilerlemiştir. Bu ilerlemelere büyük katkıda olanların arasında İ.A. Batmanov, B.M. Yudahin, K. Sartbayev, A. Caparov, I. Cakıpov, B.O. Oruzbayeva, A. Orusbayev, T.K. Akmatov, A. Tursunov, S. Davletov, K. Dıykanov ve diğerlerinin eserleri çok önemlidir. Ayrıca, Akademisyen B.O. Oruzbayeva'nın Kırgız dili üzerine önemli çalışmalarını burada belirtmemiz lazım. Onun, 1964'de tarihî-karşılaştırmalı şekilde kaleme aldığı "Kırgız Dilinin Kelime Yapımı" eseri önemli bir çalışma olup, döneminin ve hala da başvurulana değerli bir kaynağıdır (Oruzbayeva, 1964). Bu çalışmasında, Türk lehçelerinin kelime yapımını tarihî-karşılaştırmalı metodu kullanarak incelemiştir.

1980'den sonraki Kırgız dili grameri üzerine yüksek lisans tezlerinin savunulmasına rağmen yaklaşık 25 yıl boyunca doktora tezleri savunulmamıştır. Dil araştırması ancak 2000'li yıllarda tekrar canlandığı görülmektedir.

2000'li yıllardan başlayarak dil araştırmaları daha yeni bir yönden ilerlemeye başladığı görülmektedir. Daha doğrusu, metin problemleri ve çözümleri, leksik katmanları ve kommunikativ sentaksa daha basım yapılarak araştırılmaya

başlanmıştır. Dil ve konuşma meselesi ayrıca araştırılarak bunun üzerine S. Musayev, S. Omuraliyeva, T. Marazikov, B. Usubaliyev, L. Cusupakmatov'lar; Kırgız dili tarihi üzerine S. Sıdıkov, Ü. Asanaliyev'ler; Kırgız dili ses bilgisi, şekil bilgisi ve sözvarlığı üzerine Ş. Caparov, C. Mamıtov, C. Sıdıkov, T. Sadıkov, A. Tursunov, İ. Abdubaliyev, C. Osmonova, B. Sagınbayeva'lar; Kırgız dili sentaksı üzerine A. İmanov, C. Cusayev, Z. Derbişeva, T. Aşırbayev, S. İbrayimov, K. Toktonaliyev, T. Tokoyev'ler ve Kırgız dilinin öğretim metoduğı üzerine B. Ömüraliyev, A. Osmonkulov, K. Dobayev, S. Rısbayev gibi bilim adamları başarılı bir şekilde araştırmalarını sunmuş ve ilerletmektedirler (AKAT, 2009: 17-19).

2.2.1. Kırgız Türkçesinin Edebi Dili ve Ağızları

Kırgız ağızları hakkında Sovyet dönemine kadar özel bir araştırma yapılmamıştır. Kırgızların dillerinde özelliklerinden bilim çevresinde ilk bahseden bilim adamı Çohan Valihanov olmuştur. Çohan Valihanov, 1856'da Kırgızistan'a geldiğinde Kırgızların halk edebiyatı ve etnografik özellikleri ile beraber dilleri ile de yakından ilgilenmiştir. Onun: *“Kırgız dili, Türkçenin bir lehçesi olup, Küçük Buhara'da söylenen konuşma diline yakındır. Bu dilde Arap ve Fars kelimeleri yok denilecek kadar azdır, tam tersine, Moğol ve Eski Türk kelimeleri oldukça fazladır. Ben Manas Destanını'ndan önemli bir parçayı, “Köketey Han'ın yok aşını” bir Kırgız ozanından yazıya geçirdim. Bence bu, kağıda geçirilmiş ilk Kırgız sözü olmalı. Ben şu an Kırgız şiirinin bu eserini çeviriyorum, sonra da bugüne kadar hiç belirsiz olan bu lehçeyi oryantalistlere tanıtmak üzere küçük bir sözlük hazırlamayı*

düşünüyorum”. (Valihanov, 1995:253)³⁰ dediği sözleri Kırgız diline özel ilgi duyduğunu gösteriyor. Valihanov, yukarıda sözünü ettiği Kırgız dili üzerine bir özel sözlüğü hazırladığı, fakat o sözlüğünün yazarının ölümünden sonra birçok eseri gibi kaybedildiği bilinir.

Ç.Valihanov’dan sonra Kırgız ağızları hakkında daha sonraki araştırmaları Kırgız yurduna gelen bir diğer Türkolog W.W.Radloff yapmıştır. W.W.Radloff, 1862 yılında ilk defa gelişinde Isık-Köl civarında, ikinci kez de 1969 yılında Çüy tarafında olup Kırgız halk edebiyatı malzemelerini derlemiştir. W.W. Radloff derlediği ve “*Kuzey Türk Halklarının Edebiyatlarından Örnekler*” eserinin 5.cildini tamamıyla Kırgız halk edebiyatına adanmış. W.W.Radloff eserinin “Giriş” bölümünde Kırgız halk edebiyatının çok zenginliği, özellikleri, halkın tarihinden belirgin izler taşıdığı, Türk halkları dilleri içinde Kırgız dilinin yeri gibi konular üzerinde geniş bilgiler verirken, Kırgız dilinde diyalekt farklılıklarının olduğunu fark etmediğinden söz eder. (Yunusaliyev,1971:64).

Herhalde W.W.Radlov’un bu kanaate varmasında ve Kırgız dili hakkında verdiği bazı bilgilerin noksanlığında, onun malzemeleri sadece Kuzey Kırgızistan’ın iki bölgesinden (Çüy ve Isık-Köl) toplamış olmasından, asıl farklılık gösteren Güney Kırgızistan bölgesine gitmemesi neden olmuştur.

Kırgızistan’da diyalektoloji üzerinde ilmi çalışmalar 1920’li yıllardan itibaren başlamıştır. Kırgız Türkçesinin farklı ağızlara ayrılması gerektiği fikrini ilk ortaya atan Kırgız dilbilimcisi K. Tınıstanov olmuştur (Ene Tilibiz, 1927). 1938 yılında İ.A. Batmanov “*Kırgız Dilinin Kuzey Ağzı*” adlı kitabını yayımlar. 1940 yılında K.K. Yudahin, hazırlamış olduğu “*Kırgızca-Rusça Sözlük*”ün giriş bölümünde Kırgızcanın

³⁰Valihanov. Ç. (1995), “Assays About Jungaria”. *Encyclopedical Phenomenon Of Epos “Manas”*. Articles Collectiin. Bishkek. s.251-253.

ağız özelliklerinden bahsetmiştir. 1950’li yıllardan itibaren Kırgız ağızları üzerine daha sistemli çalışmalar başlatılmıştır³¹. Bu yılları G. Bakinova’nın “*Isık-Köl Ağzı (Govor) Derlemeleri*” (1956), “*Kırgız Dilinin Oş Ağzı (Govor)*” (1956), E. Abdullayev’in “*Kırgız Dilinin Çatkal Ağzı (Govor)*” (1956), G. Bakinova ve S. Konduçalova, S. Sıdıkov’un “*Kırgız Dilinin Calal-Abad Bölgesi Ağızları (Govor)*” (1958) ve “*Kırgız Dilinin Çüy Ağzı (Govor)*” (1959), T.K. Ahmatov’un “*Kırgız Dilinin Talas Ağzı (Govor)*” (1959), E. Abdullayev, G. Bakinova, S. Konduçalova, S. Sıdıkov’ların “*Tanrı Dağları Kırgızlarının Dillik Özellikleri*” (1962), E. Abdullayev, G. Bakinova, N. Beyşekeyev’lerin “*Özbekistanlı Kırgızların Dilindeki Özellikleri*” (1962) adlı eserler yayınlanmıştır. Ayrıca, W.W. Radloff’un yazıya geçirdiği ağız özelliklerini S. Konduçalova, Tacikistan’daki Kırgız ağızlarını C. Mukambayev, Kazakistan’daki Kırgız ağızlarını N. Beyşekeyev, Leylek Kırgızlarının ağızlarını Ş. Caparov, Andican Kırgızlarının ağızlarını C. Cumaliyev, Çin’de yaşayan Kırgızların ağızlarını Hu-Cjen-Hua, Hu İ’ler araştırmışlardır.

Kırgız dilinin tarihini ve edebi dilin standartlarını tespit edebilmek için bu dilin ağızlarının iyice araştırılması gerektiği fikrini ilk söyleyen bilim adamı K. Tınıstanov, Kırgız dilini dört ağza, İ.A. Batmanov, K.K. Yudahin, C. Mukambayev’ler iki ağza ve B.M. Yunusaliyev, Ş. Caparov’lar ise üç ağza ayırmışlardır. 1960-70’li yıllarda Kırgız ağızlarının lengüistik-coğrafik durumları araştırılmaya başlanmış ve bunu sonucunda 197 haritadan oluşan “Dil Haritası” hazırlanmıştır. Ayrıca, 1971’de B. Yunusaliyev’in “*Kırgız Diyalektolojisi*”, son

³¹ Bkz. “Kırgızistan” Ansiklopedisi, C. 4, 2012, s. 832; B. Yunusaliyev, *Kırgız Diyalektolojisi*, Frunze, 1971; A. Biyaliev, *Kırgız Diyalektolojisi*, Bişkek, 2000; C. Mukambayev, *Kırgız Dilinin Diyalektolojik Sözlüğü*, Bişkek-2009, s. 14-64;

zamanlarda da A. Biyaliyev'in "*Kırgız Diyalektolojisi*" (2000), C. Mukambayev'in 2555 sayfadan oluşan "*Kırgız Dilinin Diyalektolojik Sözlüğü*" (2009) yayınlanmıştır.

Ağız çalışmalarında çağdaş Kırgız dilinin Kuzey ve Güney şeklinde iki (Batmanov, 1938; Abduldayev, 1966) veya Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı şeklinde üç (Yunusaliyev, 1971) ağızlar grubu olduğu görüşü yaygındır.

Prof. B.M. Yunusaliyev kendi tasnifini yaptığı sırada Kırgız diyalektleri üzerinde yeteri kadar malzeme toplanmıştı. 1950'den sonra diyalekt verileri geniş planda, ilmi prensiplere dayandırılarak ve sistematik olarak yapılmaya başlamıştı. Malzemeler sadece Kırgızistan ile sınırlı kalmayıp Kırgızların yaşadıkları bütün ülkelerden ve bölgelerden derlenmiştir. Artık alan çalışmalarında elde edilen veriler sayesinde dilin bütün bölümleri ile ilgili tasnifsel belirtileri tespit etmek, diyalektler aralık ve diyalekt içindeki şive özelliklerini göstermek mümkün olmuştu. Diyalektlerin sınır bölgelerindeki karışık durumlar, areal izogloslar belirlenmişti. Bu, toplanan veriler üzerine Kırgız diyalektlerinin doğru sınıflandırmasının yapılması için gerekli şartların oluştuğu anlamına geliyordu. Bu bakımdan B.Yunusaliyev'in tasnifi daha öncekilerde gösterilen bilgileri onaylayacak ya da reddedecek verilere sahipti.

1.Kırgız dilinin diyalekt düzeyindeki tasnifsel özellikleri.

Sesbilgisi yönünden:

- 1) /ə/ sesinin fonem olarak kullanılıp kullanılmadığı;
- 2) Eski kelimelerin başında /ɣ/ ve /ğ/ seslerinin gelip gelmediği;
- 3) Ede/ele, ciber/cügör yardımcı fillerin hangisinin kullanıldığı;

4) Kelime başında /p/ sesinin gelip gelmediğine göre.

Grammer yönünden:

- 1) Fiilin 3. şahıs çoğul şeklinde *-lar* ekinin kullanılıp kullanılmadığına göre;
- 2) 3. şahıs eklerinden sonra bazı hal eklerinde farklılıkların meydana geldiğine göre;
- 3) *-ıñ* ekinin 2.şahıs tekil emir kipinde kullanıldığına göre;
- 4) *Ki, yam, lakin* bağlaçlarının kullanıldığına göre;
- 5) Sayılarda *-tə* ekinin kullanıldığına göre.

Söz varlığı üzerine:

- 1) Bütün diyalektlere özgü kelimelerin yanı sıra diyalekt özelliği taşıyan eşanlamlıların kullanıldığına göre;
- 2) Bazı Moğol kelimelerinin kullanıldığına göre.

1. Kırgız dilinin şive düzeyindeki tasnif özellikleri

Ses bilgisi yönünden:

- 1) Uzun ünlüleri meydana getiren /w/ sesine rastlandığına göre;
- 2) /e/ ile /ə/ seslerinin yer değiştirmelerine göre;
- 3) /z/ ve /s/ seslerinin ağırlıklı kullanımlarına göre;
- 4) Fillerde bazı durumlarda /l/ sesinin düşürülüp düşürülmediğine göre;
- 5) Bazı alıntı kelimelerde kelime başında *p/b/m* seslerinin yer değiştirmelerine göre;

6) Kelime başında /n/ sesinin düşürölüp düşürölmediğine göre.

Gramer yönünden:

- 1) Fiilin şimdiki zamanının yardımcı filler *cat-*, *tur-*, *tur-*, *cür-* + *rı* ekiyle (catırı, turu, oturu, cürü) olarak yapılmasına göre;
- 2) Zarf-fiil *-ğalı* ekinin kullanıldığına göre.

Yukarıda belirtilen diyalekt ve şive belirtilerine göre B.Yunusaliyev Kırgız dilini 3 diyalekte ayırmıştır:

1. Kuzey diyalekti (Narın, Isık-Köl, Çüy, Talas illeri)
2. Güney-doğu diyalekti (Oş, Calal-Abad illeri)
3. Güney- batı (İçkilik) diyalekti (Batken ili)

Çağdaş Kırgız dilbiliminde benimsenen B.M.Yunusaliyev'in sınıflandırmasına göre Kırgız ağızları arasındaki genel farklılıkları şu şekilde gösterebiliriz.

1) Sesbilgisi açısından:

a) Kırgız edebi Türkçesinin ünlüler düzeninde bulunmayan /ə/ sesi Güney ağızında kullanılmakta ve ayırt edici temel ölçütlerden birini oluşturur:

Kuzey Ağızlarında	Güney Ağızlarında	Türkiye Türkçesi
<i>ıya</i>	<i>əə</i> (KTDS, 152)	“efendim”
<i>aalam</i>	<i>əələm</i> (KTDS, 152)	“dünya, alem”
<i>danek</i>	<i>dənək</i> (KTDS, 328)	“çekirdek”
<i>kempir</i>	<i>kəmpir</i> (KTDS,	“yaşlı kadın”

480)

mandem, kemçilik *məndəm* (KTDS, “eksik”

631)

dene *tənə*(KTDS, 879) “beden” vb.

b) Kırgız Türkçesi Güney ağızlarında genelde kök hecelerde olmak üzere dudaklaşma olayı görülmektedir.

-*Vğ*, -*VğV* > -*ow/-uw*: Standart Kırgız Türkçesinde ve Talas şivesi (govor) dışındaki kuzey ağızlarının hepsinde büzülme sonucu uzun ünlüye geçilmişken, Türkçenin *VG*, *VG* tarzındaki ses grupları güney ağızında değişim göstermektedir. Bu dil özellikleri Güney Altay ağızlarında da karşımıza çıkmaktadır.

Kuzey Ağızlarında	Güney Ağızlarında	Türkiye Türkçesi
<i>tuura</i>	<i>tuwrı</i> (KTDS, 934)	“doğru”
<i>suu</i>	<i>suw</i> (KTDS, 819)	“su”
<i>colooçu</i>	<i>colowçu</i> (KTDS, 402)	“yolcu”
<i>töö</i>	<i>töwö</i> (KTDS, 926)	“deve”
<i>tirmoo</i>	<i>tirnow</i> (KTDS, 959)	“tırmık”
<i>buurçak</i>	<i>buwurçak</i> (KTDS, 1223)	“bezelye” vb.

c) -*IG* > -*Iw* > -*UU*: Eski Türkçede yer alan -*IG* ses grubunun Güney Kırgız ağızında eski şeklini koruyarak, -*Uw* olarak diftonglaşmadan ünsüzün ötümsüzleşerek veya ötümlüleşerek korunması görülmektedir. Kuzey ağızında ise bu durumda -*UU* gelişmiştir.

Kuzey Ağzlarında	Güney Ağzlarında	Türkiye Türkçesi
ET.: <i>elig, ellig</i> > <i>eliüü</i>	<i>ellig, eliüw</i>	“elli”
ET.: <i>tirig</i> > <i>tiriüü</i>	<i>tirik</i>	“diri”
ET.: <i>katıg</i> > <i>katuu</i>	<i>katuw</i>	“katı”
ET.: <i>bag</i> > <i>boo</i>	<i>bow</i>	“bağ”
ET.: <i>ogru</i> > <i>uuru</i>	<i>uwru</i>	“hırsız”

ç) *-K>-KK*: Güney ağzında Özbek Türkçesiyle bağlantıdan kaynaklanan bazı kelimelerde ünsüz ikizleşmesi görülmektedir:

Kuzey Ağzlarında	Güney Ağzlarında	Türkiye Türkçesi
<i>eliüü</i>	<i>ellig</i>	“elli”
<i>otuz</i>	<i>ottuz</i>	“otuz”
<i>taza</i>	<i>tazza</i>	“temiz”
<i>maza</i>	<i>mazza</i>	“anlam”
<i>ötö</i>	<i>yamman</i>	“aşırı derecede” vb.

2) Şekilbilgisi açısından:

a) *ele* → *ede* ~ *edi*: Standart Kırgız Türkçesinde ve diğer bütün ağzlardaki *ele* “idi” fiili güney ağzında genellikle *ede*, bazen *edi* şeklindedir.

Kuzey Ağzlarında	Güney Ağzlarında	Türkiye Türkçesi
<i>bar ele</i>	<i>bar edi</i>	“var idi”

2) **zamir n'si**: Standart Kırgız Türkçesinden farklı olarak güney ağzında 3. şahıs iyelik eki almış isimler üzerine yönelme, belirtme, bulunma ve ayrılma hal ekleri isimle hal eki arasına zamir n'si girmeden gelir. Bu duruma Özbek Türkçesiyle dil etkileşiminin bir sonucu olarak bakılmaktadır.

a) $+(s)InA/(s)UnO \rightarrow +(s)IGA/(s)UGO$:

Standart Kırgız Türkçesi	Güney Kırgız Ağızı	Türkiye Türkçesi
<i>tübünö</i>	<i>tübügö</i>	“dibine”
<i>aldına</i>	<i>aldıga</i>	“altına”
<i>türünö</i>	<i>türügö</i>	“türüne”
<i>ününö</i>	<i>ünügö</i>	“sesine”
<i>canına</i>	<i>canıga</i>	“yanına”
<i>eline</i>	<i>eliga</i>	“halkına”

b) $+(s)In/(s)Un \rightarrow +(s)InI/(s)UnU$:

Kuzey Ağzlarında	Güney Ağzlarında	Türkiye Türkçesi
<i>nanın</i>	<i>nanını</i>	“ekmeğini”
<i>baypagın</i>	<i>paypagını</i>	“çorabını”
<i>kitebin</i>	<i>kitebini</i>	“kitabını”
<i>kolun</i>	<i>kolunu</i>	“kolunu”
<i>murutun</i>	<i>moylosunu</i>	“bıyığını”

c) $+(s)IndA/(s)UndO \rightarrow +(s)IdA/(s)UdO$:

Standart Kırgız Türkçesinde 3. Şahıs iyelik ekinden sonra $+(s)IndA/(s)UndO$ şeklinde olan bulunma durumu eki güney ağzında genellikle zamir *n*'si kullanılmamaktadır.

Kuzey Ağzlarında	Güney Ağzlarında	Türkiye Türkçesi
<i>astında</i>	<i>tägidä</i>	“altında”
<i>başında</i>	<i>başidä</i>	“kafasında”

ç)–*RAAK* sıfat derecelendirme eki Kırgız edebi dilinde düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar. Güney ağzında bu uyuma tabi değildir.

Kuzey Ağzlarında	Güney Ağzlarında	Türkiye Türkçesi
<i>köbüröök</i>	<i>köwüraak</i>	“daha çok”
<i>keçireek</i>	<i>keçiraak</i>	“daha geç”

d)+*ta*: Özbek Türkçesi etkisiyle güney ağzında sayı sıfatlarına bir +*ta* eki gelir.

Kuzey Ağzlarında	Güney Ağzlarında	Türkiye Türkçesi
<i>biröö</i>	<i>bitta</i>	“bir tane”
<i>eköö</i>	<i>ikita</i>	“iki tane”
<i>üçöö</i>	<i>üçta</i>	“üç tane”

3) Sözcük Varlığı Özellikleri

1) Kırgız ağızlarında Standart Kırgız Türkçesinin sözcük varlığında bulunmayan, Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin kullanıldığı görülür.

Kuzey Ağızlarında	Güney Ağızlarında	Türkiye Türkçesi
<i>biröö</i>	<i>bittä</i>	“bir tane”
<i>çoñ</i>	<i>kättä</i>	“büyük”
<i>ayabay</i>	<i>räsä</i>	“adamakıllı”
<i>tömön</i>	<i>päs</i>	“aşağı”

2) Standart Kırgız Türkçesindeki şahıs ve işaret zamirlerinde de farklılıklar görülür. Örneğin, edebi dil ile ağızlar arasında: *al-* *o/ol* “o”; *bul-* *bu* “bu”; *oşol-* *şol* “o”; *uşul-* *şu*, *şul* “şu” değişik biçimler kullanılır.

Kuzey Ağızlarında	Güney Ağızlarında	Türkiye Türkçesi
<i>al</i>	<i>o, ol</i>	“o”
<i>oşol</i>	<i>şol</i>	“o”
<i>al cerde</i>	<i>oyette</i>	“orada”
<i>bul cerde</i>	<i>şuyette</i>	“burada”

Kırgız Türkçesinin Güney ve Kuzey ağızlarının farklılıklarını ayrıntılı gösterme açısından şu metni örnek olarak gösterebiliriz.

Güney ağzında:

İlgerki bir zamanda bir zälüm paaşa öttü. Zälüm paaşanın kol astıda bir kança el çaşadı. Paaşa eldi olordu ovdan kattık küñgö saldı: erkekterge bir nan berdi, ayaldarga cürtü nan berdi, baldarga bir burda berdi. Künnön kün ötüp, bir künü turmada catkan bir ayal özügö berilgen cürtü nanını bir kelgen kayırçıga berdi... İç kança uvak ötpöstön, ayaldın kayırçıga nan bergendiğin zälüm paaşa eşitip kaldı. Kaarığa keldi³².

Kuzey ağzında aynı metin:

İlgerki bir zamanda bir zaalım padişa öttü. Zaalım padişanın kol astında bir kança el çaşadı. Padişa eldi, alardı abdan katuu küngö saldı: erkekterge bir nan berdi, ayaldarga cartı nan berdi, baldarga bir kesim nan berdi. Kündör ötüp, bir künü zındanda catkan bir ayal aga berilgen cartı nandı bir kelgen kayırçıga berdi... Köp ubakit ötpöstön, ayaldın kayırçıga nan bergenin zaalım padişa ugup kaldı. Kaardandı.

Türkiye Türkçesi çevirisi:

Çok eski bir zamanda zalim bir padişah yaşamış. Bu zalim padişahın himayesinde bir çok halk yaşamış. Padişah onlara çok kötü muamele yaparmış. Erkeklerle bir ekmek, kadınlara yarım, çocuklara ise yarım ekmek parçası verirmiş. Günlerden bir gün bir kadın kendisine verilmiş bir parça ekmeği dilenciye vermiş. Çok geçmeden zalim padişah kadının dilenciye ekmeğini verdiği haberini almış. Çok sinirlenmiş.

³²Bu metin B. Yunusaliyev'in *Kırgız Diyalektoloji* kitabından alınmıştır (s.258).

2.3.Türkoloji araştırmalarında Altay Türkçesinin Özellikleri

Türk halkları ve onların dilleri hakkındaki tarihi bilgilerini, o dillerde yazılan edebi eserleri karşılaştırmalı-tarihî araştırmalar sonucunda bilim adamları Türk dillerinin oluşum sürecini altı devire ayrılmaktadırlar:

1. Altay Devri (M.Ö. 3. yüzyıla kadar);
2. Hun Devri (M.S. 5. yüzyıla kadar);
3. Eski Türk Devri (M.S. 10. yüzyıla kadar);
4. Orta Türk Devri (Türk halklarının oluşumu devri, 10-15. yüzyıllar arası);
5. Yeni Devir (15-19. yüzyıllar arası);
6. Çağdaş Devir (20. yüzyıldan başlayarak bugüne kadar).

Bunların içinden Türk dili tarihinin Altay ve Hun devirlerinden günümüze ulaşan yazılı bir eseri yoktur. Bu devirlerdeki dilleri dilbilimciler hipotez olarak bazı eski dil kalıntılarından; sonradan ölü ve kullanılmakta olan dillerden ve bize ulaşan eski etnik yapılardan faydalanarak açıklamaktadırlar (Baskakov, 1958: 27).

Altay Türklerinin eski kökeni ve onların dillerinin gelişimi hakkında bilgilerin M.S. 6. yüzyıla, Eski Türkçe dönemine ait olduğu düşünülmektedir.

Altay Türkleri, eski *Tele* ve *Tukyu* boylarının nesilleri olarak kabul edilmektedirler. N.A. Baskakov, Kuzey Altaylılar'ın oluşumunda Samodi ve Ugor-Fin etnik unsurlarının önemli bir etken olduğunu kabul etmekle beraber, Altaylıların soy isimlerinin Orhon yazıtlarında rastlanan soy isimleriyle benzerliğine dayanarak Kuzey Altaylılar'ın Uygur menşesine ayrıca vurgu yapmaktadır. N.A. Baskakov'a göre bu benzerlik, çağdaş Altaylılar'ın eski Türk boylarıyla olan genetik

bağlantısından ve Altaylılar'ı oluşturan esas etnik unsurun Uygur soylarından olup, daha sonra Oğuzlar ile karışmalarından teşkil ettiğini düşünmektedir. N.A. Baskakov, başlıca dil malzemelerinin ve soy-boy yapısının incelenmesi üzerine “çağdaş Altaylılar; eski Kırgızların, eski Uygurların ve daha sonra Uygurlardan ayrılan eski Oğuzlar'ın torunlarıdır” fikrine varmıştır. (Baskakov, 1958: 28).

Orhon yazıtlarında, çağdaş Altay boylarının adları şu şekilde geçmektedir:

...k(a)ñ(i)m türük bilge k(a)g(a)n ol(u)rtukınta türük (a)mtı b(e)gl(e)r kisre t(a)rduş b(e)gl(e)r kül çor b(a)şl(a)yu ul(a)yu ş(a)d(a)pıt b(e)gl(e)r öñre töl(i)s b(e)gl(e)r (a)pa t(a)rk[(a)n](BKT G12) (Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri, Apa Tarkan) (Tekin, 2014: 69); ve (KT D36)“... *bir (e)r(i)g okun urtı (e)ki (e)r(i)g udş(u)ru s(a)nçdı ol t(e)gdükde b(a)y(ı)rkuun(i)ñ (a)k (a)dg(ı)r(i)g udl(i)kin sıyu urtı kırk(ı)z k(a)g(a)nın öl(ü)rt(ü)m(i)z ilin (a)lt(i)m(i)z ol yılka türg(i)ş [t(a)pa (a)ltun yiş(i)g](KT D37) toga (e)rt(i)ş üg(ü)z(ü)g k(e)çe yorid(i)m(i)z türg(i)ş bod(u)n(u)g uda b(a)sd(i)m(i)z türg(i)ş k(a)g(a)n süsi bolçuda otça borça k(e)lti süñ(ü)şd(ü)m(i)z kül tig(i)n b(a)şgu boz (a)t bin(i)p t(e)gdi...* “Bir eri okla vurdu, iki eri (de) kovalayıp mızrakla vurdu. O hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular. Kırgız Hakanını öldürdük, ülkesini aldık. O yıl Türgişlere doğru, Altay dağlarını aşarak (ve) İrtiş ırmağını geçerek yürüdük. Türgiş halkını uykuda (iken) bastık. Türgiş Hakanının ordusu Bolçu’da ateş gibi, kasırga gibi (üzerimize) geldi. Savaşttık. Kül Tigin alını akıtmalı boz ata binip hücum etti...” (Tekin, 2014: 35). Başka bir yerinde “...*türg(i)ş k(a)g(a)n buyrukı (a)z totokug (e)l(i)g(i)n tutdı k(a)g(a)nın (a)nta öl(ü)rt(ü)m(i)z ilin (a)lt(i)m(i)z...*” (KT D38)

(...Türgiş Hakanının kumandanı Az valisini el(i) ile yakaladı. (Türgişlerin) hakanını orada öldürdük, ülkesini aldık) diye geçer.

Yukarıdaki Tölis, Türgiş ve Az gibi boy adları çağdaş Altay boylarının içinde de bulunmaktadır. Örneğin; Eski Türk boylarından *Tölis*, *Kıpçak*, *Kırgız*, *Türgeş*, *Toguz-Oguz*, *Tarduş*, *Az*, *Çik* boyları çağdaş Altay boyları arasındaki *Tölös* (Telengit, Teleüt), *Kıpçak* (Telengit, Altay), *Kırgıs* (Altay), *Tirgeş* (Tuba), *Togus* (<Togus-Oguz: Tuba, Tirgeş), *Todoş* (Telengit, Altay), *Tört As* (Telengut, Kışım, Aç), *Çıgat* (Tuba) boyları ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca, çağdaş Kırgız boyları ile Altaylıların boy adları arasında da paralellikler görülmektedir. Bu vakalar, çağdaş Altaylılar ve çağdaş Kırgızların atalarının aynı etnik gruptan geldiği fikrini desteklemektedir³³.

Altay Türkçesi araştırıldığında kuzey Altay ağızlarının daha çok eski Oğuzca ve Uygurcanın özelliklerini taşıdığı görülmektedir. Ancak, dilin gelişme sürecinde başka dillerle veya lehçelerle olan ilişkileriyle, yabancı dil unsurlarının fazlaca alınmasıyla kuzey Altay ağızlarının eski şekli değişerek, hem eski Oğuzca, eski Uygurca, eski Kırgızcadan hem de güney Altay ağızlarından farklılık göstermektedir. Örneğin; Altaycanın kuzey ağızlarından biri olan Tuba ağızı Samoyed ve Fin-Ugor özelliklerini daha fazla taşımaktadır³⁴. Güney Altay ağızları daha çok Kıpçakçanın tesiri altında kalmış ve çağdaş Kırgız Türkçesiyle ortak özellikleri belirlenerek Kırgız-Kıpçak grubuna dahil edilmektedir.

³³bkz. 1.bölüm: *Kırgız ve Altay Türklerinin Etnik Yapısındaki Benzerlikler*, s(.....)

³⁴bkz. Tezin “*Altay Türkleri ağızları*”, s. 121.

N.A. Baskakov'un çalışmasına dayanarak çağdaş Altay Türkçesinin eski Türkçe dönemine ait dil özelliklerinden bazı unsurları taşıdığını şu şekilde gösterebiliriz (Baskakov, 1958):

1) Sesbilgisi açısından:

Eski Türkçede kullanılan dil özelliklerinin Altay Türkçesindeki izlerine rastlamak mümkün. Örneğin; *t/d~s/z>y* ses değişiminin eski şekli bazı kelimelerde korunduğu görülmektedir:

1) Alt.: *d'as-* “yaymak” (krş.: *d'azıl-* “yayılmak”), *d'at-* “yatmak” ve *d'ay-* “sermek, asmak” (krş.: *d'ayıl-* “yayılmak”). Bu özellik Kırgız Türkçesinde de kullanılmaktadır: *tasmal cay-* “sofra aç-”, *baraktın bırıştarın caz-* “kağıdın kırıışıklığını gider” gibi.

2) ET.: *küt-* “beklemek” Alt.: *küy-* “hayvan beslemek”. Bu görünüş de Kırgızcada kullanılmaktadır: *küt-* “beklemek”, *mal kütüü* “hayvan beslemek”.

3) ET.: *söz* kelimesi Altay Türkçesinde fiil eki alınca değişmeden *söstö-* “söylemek” şeklinde kullanılmaktadır. Kırgızcada da bu özellik korunmuştur. Ancak, anlam değişikliğine uğramıştır: *sözdöş* “benzer kelimeler”.

Eski Türkçedeki ünlü sistemi (*a-e, o-ö, ı-i, u-ü*) Türk lehçeleri içinden sadece Altaycada, Kırgızcada ve Oğuz grubunda korunduğu görülmektedir. Bu iki lehçeden Oğuz grubunun ayrıldığı nokta, Altayca ile Kırgızcada ikincil uzun ünlülerin ortaya çıktığı dönemdir. Bilindiği üzere, Altay Türkçesi ile Kırgız Türkçesinin önemli ortak belirtilerinden biri de ikincil uzunlukların varlığıdır.

2) Şekilbilgisi açısından:

Eski Türkçedeki bazı morfolojik yapıların Altay Türkçesinde daha belirgin korunduğu görülmektedir:

a) ET.: <i>sekiz on</i>	Alt.: <i>sekizen</i>	TT.: seksen
<i>doquz on</i>	<i>doguzon</i>	doksan

b) Altaycada fiilin Belirli Geçmiş Zamanının I. çoğul şahıs eki *-mız/-miz*, Eski Türkçedeki şeklini koruyor. Diğer Türk lehçelerinde bu ek *-dık/-dık* şeklinde kullanılmaktadır:

ET.: <i>birtimiz</i>	Alt.: <i>berdibis</i>	KT.: <i>berdik</i>	TT.: “verdık” vb.

c) Belirli bir değişiklik isim çekimlerinde görülür. Eski Türkçedeki yön hali olan *-garu* eki Altaycada bir kelime yapım eki olarak kullanılmaktadır. Örneğin: ET.: *ilgerü* “ileri, ileride”, *kurıgaru* “geriye, batıya”; Alt.: *içkeri* “içeri doğru”, *eñirgeri* “akşama doğru” v.s.

3) Sözcük varlığı açısından:

Eski Türkçe kullanılan bazı kelimeler Altay Türkçesinde değişime uğramadığı görülmektedir:

Eski Türkçe	Altayca	Türkiye Türkçesi
<i>cıd</i>	<i>d'id</i>	“koku”
<i>cıs/cış</i>	<i>d'ış</i>	“orman”

<i>külig</i> “ünlü”	<i>külük</i>	“güçlü”
<i>mängü</i>	<i>mönkü</i>	“dağ buzulu”
<i>biçin</i>	<i>meçin</i>	“maymun” vb.

2.2.1.1.Orta Türkçe Dönemi

Altaycanın Orta Türkçe dönemi, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, ağızlarının teşkil ettiği bir dönemdir. 10-15. yüzyıllar arası Orta Asya ve Sibiry’a da yaşayan Türk halklarının tarihi hakkında fazla kaynak bulunmamaktadır. Doğu Türk lehçeleri onun içerisinde Altayca da Moğol dilinden çok etkilenmiştir. Altay Türkçesi sözcük varlığının en büyük değişime uğradığı dönem, Orta Türkçe dönemidir, bu değişim de İkinci Moğol döneminde (12-14. yy) Moğolların etkisiyle gerçekleşmiştir. V.İ. Rassadin kendisinin *Moğolo-buryatskie zaimstvovaniya v sibirskih tyurkskih yazıkah* (Sibiry Türk Dillerinde Moğolca-Buryatçadan Ödünç Kelimeler) adlı eserinde kuzey Altay ağızlarının Moğolca kelimelerin çok eski şeklinin kullanıldığını, güney Altay ağızlarının ise daha çok modern Moğol dilinin özelliklerini taşıdıklarını dile getirmektedir. Bu sonuca bakılırsa, Moğolca ödünçlemelerin kuzey Altay ağızlarındaki Orta Dönemde; güney Altay ağızlarında ise Moğollar ile çağdaş döneme kadar ilişkilerinin kesilmemesinden dolayı daha sonraki dönemlerde gerçekleştiği tahmin edilebilir. V.İ. Rassadin’e göre Altay Türkçesinde Moğolcadan ödünç alınan kelimelerin sayısı 600’e yakındır (Rassadin, 1980: 20).

Altaycanın Moğolcadan alınmış kelimeleri, sadece isimlerle sınırlanmayıp hatırı sayılır derecede fiillerle de temsil edilmektedir. Moğolcadan alınmış kelimelerden bazı örnekler³⁵:

Moğolca	Altayca	Türkçe
<i>jalang</i> “yer”	<i>d’alan</i>	“tarla”
<i>tala</i>	<i>tala</i>	“taraf”
<i>beltir</i>	<i>beltir</i>	“kavşak”
<i>bulak</i>	<i>bulak</i>	“pınar”
<i>ulus</i>	<i>ulus</i>	“memleket”
<i>aymak</i>	<i>aymak</i>	“bölge”
<i>çirai</i>	<i>çiray</i>	“yüz”
<i>manglay</i>	<i>mangday</i>	“alın”
<i>buxa</i>	<i>buga</i>	“boğa”
<i>qayıl-</i>	<i>kayıl-</i>	“erimek”
<i>mörgü -</i>	<i>mörgü -</i>	“dua etmek”
<i>jalkuuri-</i>	<i>jalkuur-</i> (Teleüt)	“tembellik yapmak”

³⁵ Ayrıntılı olarak tezin Moğolcadan Türkçeye Alınmış Kelimeler bölümüne bakınız. s(19)

Çağdaş Altay Türkçesinin kelime hazinesinde Arap ve Fars dillerinden giren kelimelerin sayısı oldukça azdır. Bu kelimelerin çoğu da sonradan, Kazak Türkçesi vasıtasıyla alınmış kelimelerdir. Bazı örnekler şunlardır:

Arapça:	Altayca:	Türkçe:

عقل	<i>agıl</i>	“akıl”

صابول	<i>samın</i>	“sabun”

ساعت	<i>saat</i>	“saat”

خط	<i>kat</i>	“mektup”

حرمت	<i>urmat</i>	“hürmet”

خلق	<i>kalık</i>	“halk”

Farsça:	Altayca:	Türkçe:

بها	<i>baa</i>	“fiyat”

خدا	<i>kuday</i>	“Huda”

هیچ	<i>eş</i>	“hiç”

کم	<i>kem</i>	“eksik” v.b.

1) Sesbilgisi açısından:

Orta Türkçe döneminde Türk lehçelerinin iki gruba ayrılması, kelime sonundaki *ğ/g*'li diftongların daha sonra uzun ünlüye değişmesi ile de ilişkilendirilir. Altay Türkçesinde bu *ğ/g*'li diftonglar korunmamıştır. Sibiry Türk lehçelerinde olduğu gibi Altay Türkçesinde de bunun yerine ya uzun ya da kısa ünlü gelişmiştir. Bu tür değişim Sibiry Türk lehçelerinde, Kırgızcada ve Moğolcada görülmektedir. Altaycada bu fonetik değişim şu şekilde olmuştur:

a) *-ağ > -uu*: *tag > tuu* “dağ”, *bağ > buu* “bağ”;

-oğ > -uu: *tog- > tuu-* “doğmak”, *kog->kuu-* “kovalamak”;

-eg>-ii: *teg->tii-* “değmek, dokunmak”

-ig > -iy: *igne>iyne* “iğne” v.b.

b) Altayca ile Kırgızcanın önemli dil benzerliklerinden biri de ikincil uzunlukların oluşumudur. Bu ikincil uzunlukların Orta Türkçe döneminde oluşmaya başladığı tahmin edilmektedir:

Eski Türkçede:	Altaycada:	Kırgızcada:	Türkçede:
<i>yanak</i>	<i>d'aak</i>	<i>caak</i>	“yanak”
<i>yegen</i>	<i>d'een</i>	<i>ceen</i>	“yeğen”
<i>eñek</i>	<i>EEK</i>	<i>EEK</i>	“çene”
<i>eder/ezer</i>	<i>eer</i>	<i>eer</i>	“eyer”
<i>agız</i>	<i>oos</i>	<i>ooz</i>	“ağız”

<i>agır</i>	<i>uur</i>	<i>oor</i>	“ağır”
<i>süğü</i>	<i>söö</i>	<i>sööl</i>	“nasır” v.b.

2.2.1.2. Yeni Altay Dönemi

Altay halkının tarihini bu dönemde iki ayrı bölümde bakılır. Altaylıların Cunar Hanlığı ya da Oyrat Dönemi (15-18. yy.) ve Cunar Hanlığı’ndan ayrılarak Rusya’ya katıldığı dönem (18.yy-1917’ye kadar). Birinci dönem, Altay halkının, dolayısıyla Altaycanın batı Moğolları olarak bilinen Oyratlardan veya Cunarlardan ne kadar etkilendiyse; ikinci dönemde de Rus dilinden, özellikle de 19. yüzyılda o kadar etkilendiği görülür. Bu dönemden başlayarak Altay dilinin sözvalığına Rusça kelimelerinin hızlıca nüfus ettiğı süreç başlamıştır:

Rusça:	Altayca:	Türkçe:
<i>derevnya</i>	<i>deremne</i>	“köy”
<i>yarmarka</i>	<i>d’arımka</i>	“fuar”
<i>markov’ka</i>	<i>markop</i>	“havuç”
<i>kartoşka</i>	<i>kartoşko</i>	“patates”
<i>pogreb’</i>	<i>bögröp</i>	“depo”
<i>klyuç</i>	<i>külüç</i>	“anahtar”
<i>zakon</i>	<i>sakon</i>	“kanun”

<i>gazeta</i>	<i>gazet</i>	“gazete”
<i>grustniy (üzüntülü)</i>	<i>körüste</i>	“tembel”
<i>vorota</i>	<i>parata</i>	“kapı”
<i>vedro</i>	<i>pedrek</i>	“kova”
<i>svekla</i>	<i>sibölkö</i>	“pancar” vb.

2.2.1.3. Çağdaş Altay Türkçesi

Altay bölgesine gelen misyonerler, edebi dil olarak Teleüt ağzını seçmişlerdir. Bunun nedeni de Hristiyanlığa ilk ilgi duyanların Teleüt ağzı konuşurları olmasıdır. Fakat Ekim Devrimi’nden sonra Teleüt ağzının az sayıda konuşurları olduğundan dolayı durum değişmiş ve edebi dilin temeli olarak Altay ağzı seçilmiştir.

Tüm SSCB’ye bağlı bütün Türk halklarında olduğu gibi Altaycada da birkaç alfabe değişikliği yapılmıştır. 1922’ye kadar Misyonerlerin kullandığı alfabeye bazı harfler eklenerek 36 harften oluşan alfabe düzenlenmiştir. 1928’de 29 harften oluşan latin alfabesi kullanılmış daha sonra 1938’de Kiril alfabesine geçilmesine karar verilmiştir. İlk çağdaş Altay Türkçesinin alfabesi sekiz ünlüden (a, e, o, ö, ı, i, u, ü) ve on yedi ünsüzden (b, g, d, j, c, ñ, y, k, l, m, n, ñ, p, r, s, t, ç, ş) oluşmaktaydı. Sonradan yapılan bazı eklemeler ve değişikliklerle (i yerine и; v, f, x, ts, tş, ь

(inceltme işareti), ъ (ayırma işareti), е (ye), ю (yu), я (ya), ё (yo) harf sayısı 37'e çıkmıştır³⁶.

2.3. Altay Ağız Araştırmalarının Tarihi Üzerine

Sibirya Türk lehçeleri hakkındaki ilk yazılı kaynak 15. yüzyılın sonlarına dayanır. Türkoloji'ye ait malzemeleri içeren bu kaynak, İvan Petrov ve Burnaş Yalıçev'in yönettiği grubun Sibirya seyahatindeki Sibirya halkları ve buradaki Türk dilli halklarının yer adlarıyla ilgili raporlardır (Baskakov, 1958: 6).

Daha sonra, 1667 yılında Tobolsk kumandanı İvanoviç Godunov tarafından Sibirya haritası hazırlanmış ve bu haritadan yararlanan Hollandalı N.K. Witsen 1687'de Avrupa, Kuzey ve Doğu Asya'nın yeni haritasını çizmiştir. Bundan önce de N.K. Witsen, Türk lehçelerine ait metin örneklerinin ve kelimelerin yer aldığı "Kuzey ve Doğu Tataristan" adlı bir çalışma yapmıştır. O dönemin diğer bir harita çalışması S.E. Remezov'a ait olup 1696'da başlayıp 1701'de tamamlanan "Sibirya Haritası"dır.

Sibirya'daki Türk lehçeleri hakkındaki ilk bilgiler arasında Büyük Petro döneminde yaşayan araştırmacılar tarafından toplanan kelime listeleri vardır. Bunlardan, İsveçli tutsak subay Filip Johan von Strahlenberg(1676- 1747) Sibirya'da kaldığı yaklaşık on üç yıllık süre içinde çeşitli araştırmalar yapmış, kökeni belirsiz runik yazıları keşfetmiş, aynı zamanda da oradaki Türk lehçelerini araştırmıştır. Türk lehçelerinin ilk tasnifi de böylece onun tarafından yapılmıştır. Yine, meşhur D.G. Messerschmidt'in yayımlamış olduğu *Nomina animalium Arabiko-Persico-*

³⁶Bkz. 4. Tablo

Tattarica-Latina (Arapça-Farsça-Tatarca-Latince Hayvan Adları) adlı sözlüğünde de Türkçe hayvan adları verilmiştir. Ayrıca, Sibiryâ Türk lehçelerine ait malzemelerin yer aldığı onun bir diğer eseri *Spesimen der Zahlen einiger Orientalischen und Sibirischen Völker....*'dir. (Baskakov, 1958: 7)

Sibiryâ Türk dilleri üzerine özel araştırmalar 18. yüzyılın ikinci yarısında yapılmaya başlanmıştır. Bu araştırmalar arasından akademisyen İ.E. Fişer'in *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quator gentium maxima ex parte Sibericarum* adlı sözlüğü ve "Tatar Adlı Halkın ve Eski Moğolların Dili Hakkında" adlı makalesi örnek gösterilmeye değerdir.

Sibiryâ halklarının dilleri ve özellikle Altay lehçesi ve ağızları hakkında en geniş bilgilere 18. yüzyılın ikinci yarısında yazılan araştırmalarda rastlanır. Bu dönemin Sibiryâ dil çalışmalarını yapan önemli isimler olarak K. Müller, F. von Adelung, P.S. Pallas, G. Gmelin, E. Laksman'ı sayabiliriz. Bu eserlerinin her biri Sibiryâ tarihi araştırmaları için önemli kaynak niteliğindedir. Akademisyen K. Müller tarafından 1733'de Sibiryâ'dan Senatoya gönderilen ve aralarında Sibiryâ Türk lehçeleri sözlüklerinin de yer aldığı küçük sözlüklerin ve anıtların bulunduğu malzemeler de bu döneme aittir. F. von Adelung'un koleksiyonunda ise Sibiryâ halklarının sözvarlığını içeren birçok el yazmaları vardı. Bu el yazmaları arasındaki "Karşılaştırmalı Sözlükler" yazısında Altay Türkçesinin Teleüt ağızı hakkında bilgiler verilmektedir (Baskakov, 1958: 8).

Altay Türkçesi ve ağızları ile ilgili ciddi ilmi araştırmalar, 19. yüzyılın ortalarından başlar.

Sovyet dönemi öncesi Altay Türkçesi araştırmaları üç gruba ayrılabilir. İlk grubu, Altay dili, folkloru ve edebiyatını öğrenmek için Sibiryâ gezisi yapan bilim adamlarının eserleri oluşturmaktadır. İkinci grupta yerli etnografların eserleri, üçüncü grupta ise din misyonerlerinin çalışmaları yer almaktadır.

Birinci gruba M.A. Kastern'in, Altayların dili, folkloru ve etnografyası üzerine büyük emekler veren W.W. Radloff'un, G.N. Potanin'in, N.F. Katanov'un, tarihî-karşılaştırmalı araştırmalar yapan A. Kazembek, P. Melioranskiy, V. Bang, O. Donner, İ. Glyuntsel, K. Müller, G. Ramstedt, P. Şmidt, A. Sovajo, G. Vinkler, V. Kotwiç gibi bilim adamlarının çalışmaları girer (Baskakov, 1958: 12-14).

Altay lehçesi ve folklorunun ilk araştırmacısı sayılan ünlü Türkolog W.W. Radloff'un araştırmaları ayrı bir yere sahiptir. W.W. Radloff, 1859-1871 yıllarını arasında Altay'da geçirdiği dönemde oldukça zengin malzeme toplamış, onları sistemleştirmiş ve Altaylıların dili ve etnografyası hakkında bir dizi araştırmalar yapmıştır. Onun, *Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskih plemen jivuşçih v yujnoy Sibiri i djungarskoy stepi* (1866) (Güney Sibiryâ'da ve Cungar Bozkırlarında Yaşayan Türk Halklarının Halk Edebiyatı Örnekleri), bu alandaki tek ciddi bilimsel çalışma olarak Altay dilinin tarihi için ayrıcalıklı bir değere sahiptir (Kononov, 2009: 246). W.W. Radloff'un diğer çalışmalarından *Opıt slovaryâ tyurkskih nareçiy* (1888, Sankt - Petersburg) (Türk Lehçelerinin Sözlük Denemesi) adlı eserinin önsözünde kendisinin belirttiğine göre, bu sözlüğün temeli, Altay'da kaldığı yıllarda Altay ve Teleüt ağızlarından derlediği kelimeler listesine dayandırılmıştır. Diğer lehçeler ise bu listeye daha sonra eklenmiştir (Temir, 1991: 101).

Phonetick der Nördlichen Türksprachen (Leipzig, 1882) (Kuzey Türk Dilinin Fonetigi) adlı eseri, Türk lehçe ve ağızlarının karşılaştırmalı grameri için giriş olarak

ve bizzat W.W. Radloff tarafından yaşayan kuzey Türk lehçe ve ağızlarından toplanmış malzemelerle hazırlanmıştır. Eserin önsözünde bu lehçeler için kullandığı kaynaklar arasında V.M. Verbitskiy başkanlığındaki misyonerler heyetinin hazırladığı *Grammatika altayskogo yazıka (Kazan, 1869)* adlı Altay Türkçesi grameri de bulunmaktadır (Temir, 1991: 112-113). *Aus Sibirien I* (Leipzig, 1893) (Sibiry'a'dan) adlı eserinde 1859-1871 yılları arasında bulunduğu Sibiry'a ve Türkistan'da yaşadıklarını ve gözlemlediklerini anlatmıştır. Eserde Altay Türklerinin o günkü sosyal durumu, halk folkloru, günlük hayatı, dış görünüşü gibi önemli bilgiler verilmiştir.

Altayların folkloru ve etnografyası üzerine büyük emekler veren ünlü bilim adamı G.N. Potanin de çok önemli malzemeler toplamıştır. Ancak, toplanan Altay halk edebiyatı örnekleri, Altayca olarak derlenmemiş sadece Rusça çevirileri verilmiştir.

W.W. Radloff'un karşılaştırmalı araştırmaları yanında V. Bang, O. Donner, İ. Glyuntzel, K. Müller, G.J. Ramstedt gibi yabancı dilcilerin de 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında Altay Türkçesi üzerine çalışmaları mevcuttur. Ayrıca, yine F.E. Korş, V. Gardlevskiy, T. Kowalski gibi isimlerin de aralarında bulunduğu bir grup araştırmacı, Altaycanın ve Türkçenin şiir yapısıyla ilgili çalışmalarında dil konusuna da değinmişlerdir.

İkinci grup olan etnografi araştırmaları arasına N.M. Yadrintsev'in, N.A. Kostrov'un, A. Kalaçev'in, S.P. Şvetsov'un, V. Hvostov'un ve N.Ya. Nikiforov'un eserleri girer. Bu araştırmacılar gelecek nesle sözlü halk edebiyatı malzemeleri örneklerini bırakmışlardır. Aslen Altaylı olan folklorcu N.Ya. Nikiforov Altay

masallarını ve efsanelerini derleyerek önemli bir kaynak bırakmıştır (Baskakov, 1958: 10-12).

Üçüncü gruptaki Altay din misyonerliği sırasında araştırmalarını yapan S. Landışev ve Altay Türkçesine önemli katkıda bulunan V.M. Verbitskiy bulunmaktadır. Bu dönemde yapılan çalışmalar, Altay lehçesi ve kültürü açısından önemli araştırmalar olmasına rağmen, daha çok Altay Türkleri arasında Hristiyanlığı yaymak üzere yazılmış veya Altay Türkçesine tercüme edilmiş çok sayıdaki kilise kitaplarından oluşmaktadır. Bunlardan V.M. Verbitskiy'in de arasında bulunduğu misyoner heyeti tarafından hazırlanan *Grammatika altayskogo yazıka* (Altay Dilinin Grameri, Kazan: 1869) adlı ilk Altay Türkçesi grameri ve yine bu heyetin hazırladığı *Slovar Altayskogo i Aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka* (Türk Dilinin Altay ve Aladağ Ağızları Sözlüğü) sadece Altay Türkçesi için değil genel Türkoloji için oldukça önemli eserlerdir.

Ekim Devrimi sonrasında dil araştırmaları daha da hızlandırılmıştır. Misyonerlerin Altay edebî dili olarak seçtiği Teleüt ağzını artık halkın çok azının kullandığı öğrenilmiş ve 1922'de ülkenin merkezinde yer alan, ekonomi açısından daha güçlü olan Oңguday, Üst-Kan, Elikmanar ve Şebalin bölgelerinde kullanılan Altay ağzı edebî dil olarak seçilmiştir. Misyonerlerin kullandıkları alfabe, 19. yüzyılın 40'lı yıllarından 1922. yıla kadar kullanılmıştır. 1928-1931 yılları arasında Sovyet döneminde uygulanan Latin alfabesine, 1938'de ise Kiril alfabesine geçilmiştir (Baskakov, 1958: 13-14).

Kiril alfabesinin kullanıma sokulmasının hemen ardından imla çalışmaları başlatılmıştır. Hâlen kullanılmakta olan bu imla çalışmalarına yerli dilciler de katılmıştır. T.M. Toşçakova'nın projesiyle başlatılmış olan bu imla çalışmasına

B.M. Tırmak, Bedreyev, Çevalkov, N.K. Kuranakov, Şaburakov gibi isimler katılmışlardır(Toşçakova, 1938, 1941, 1947).

1869 yılında misyonerlerce hazırlanan “Altay Dili Grameri” yeni yazı diline uygun olmadığından Altaylı dilbilimci M.S. Kanayev’in 1928’de okul kitabı olan *Grammatika oyrotskogo//altayskogo yazıka* (Oyrot/Altay Türkçesi Grameri) yayımlanmıştır. Bununla birlikte 1929’da orta okul için iki gramer kitabı; A.G. Şaburakova’nın *Morfologiya altayskogo yazıka* (Altay Dilinin Şekil bilgisi) ve T.M. Toşçakova’nın “*Sintaksis altayskogo yazıka* (Altay Dilinin Cümle bilgisi) adlı eserleri yayımlanmıştır. 1939’da T.M. Toşçakova’nın “*Kratkaya grammatika altayskogo yazıka* (Altay Dilinin Kısaca Grameri) adlı kitabı kitabı neşredilmiştir. Ayrıca, bu yıllarda Altay ve Rus dili için ilk öğretmen metodu olarak hazırlanan kitaplar da basılmıştır (Baskakov, 1958: 16)

1940’da N.P. Dırenkova akademik seviyede işlenmiş ciddi bir gramer çalışmasını ortaya koymuştur. *Grammatika oyrotskogo yazıka* (Oyrot Dilinin Grameri) Sibiryâ bölgesindeki önemli gramer kitabıdır ve hâlâ da kullanılmaktadır. Uzun yıllar boyunca Sibiryâ Türk lehçelerinden Şorca, Hakasça ve Altayca ile uğraşan dilbilimci N.P. Dırenkova bu gramerinde Altay ağızlarından da örnekler vererek Altay Türkçesi araştırmalarına büyük katkı sağlamıştır.

N.P. Dırenkova’dan sonra N.A. Baskakov’un çalışmaları, Altay Türkçesi ve ağızları açısından oldukça önemlidir. N.A. Baskakov, Altay Türkçesi ağızları üzerine en kapsamlı ve ayrıntılı şekilde incelemeler yapan araştırmacıdır. Onun Altay Türkçesi ile ilgili belli başlı çalışmaları şunlardır:

Severniye diyaletı altayskogo/oyrotskogo yazıka, Dialekt çernevıh tatar (tuba-kiji), Tekstı i perevodı (Moskva, 1965) (Altay/Oyrot Dilinin Kuzey Ağızları, Orman Tatarları (Tuba ağzı), Metin ve Çeviriler) adlı eserinde Tuba ağzının kısa gramer bilgilerini verildikten sonra Tuba ağzından derlenen metinleri de yayımlamıştır. 1966 yılında bu esere ilaveten *Severniye diyaletı altayskogo/oyrotskogo yazıka, Dialekt çernevıh tatar (tuba-kiji), Grammatičeskiy oçerk i slovar*” (1966) (Altay/Oyrot Dilinin Kuzey Ağzı, Orman Tatarları (Tuba ağzı). Kısaca Grameri ve Sözlük) adlı eseri yayımlanmıştır.

“Dialekt kumandintsev (kumandı-kiji). Grammatičeskiy oçerk, tekstı, perevodı i slovar” (1872) (Kumandı Ağzı, Kısaca Grameri, Metinler, Çeviriler ve Sözlük) adlı eserinde N.A. Baskakov Kumandı ağzının kısa gramerini, derlenmiş halk edebiyatı örneklerini vermiş ve bu örneklerden aldığı kısa sözlüğü de ilave etmiştir.

“Dialekt lebedinskih tatar-çalkantsev (kuu-kiji). Grammatičeskiy oçerk, tekstı, perevodı, slovar” (Lebed Tatar - Çalkandı (Kuu-kiji) Ağzı. Kısa Grameri, Metin, Çeviri, Sözlük) (1985) adlı eserinde de aynı şekilde Çalkandı ağzı incelenmiştir.

“Altayskiy yazık. Vvedeniye v izuçeniye altayskogo yazıka i ego dialektov” (1958) adlı eserinde Altay ağızlarını karşılaştırmalı inceleyerek Altay dilinin tarihinden de bilgiler vermiştir.

Bugün, Altay Türkçesi üzerine çalışmalar Gorno-Altaysk Tarih, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından yürütülmektedir. Altay Türkçesi yazı dili ile ilgili akademik çalışmaları, tezleri yine bu Enstitü ve Gorno-Altaysk Devlet

Üniversitesi'nin Altay Dili ve Edebiyatı bölümündeki dilbilimciler yapmaktadırlar. Bu bilim insanları arasında Altay Türkçesi üzerine çalışmalar yapan N.N. Surazakova, N.N. Tıdıkova, V.N. Tadikin, N.A. Cayım, M.Ç. Çumakayeva, L.N. Tıbıkova, E.İ. Ubryatova, N.A. Kuçigaşeva gibi isimleri saymamız gerekir.

Altay sözlük çalışmalarında W.W. Radloff'un (1888) karşılaştırmalı sözlüğü, G. Vamberi'nin etimolojik karşılaştırmalı sözlüğü ve V.M. Verbitskiy'in *Altay ve Aladağ Ağızları Sözlüğü* ilk sözlüklerden sayılır. Ekim Devrimi sonrası yayımlanan ilk sözlükler ise A.S. Kumandın'ın *Slovar' altaysko-russkogo yazıka* (Altayca-Rusça Sözlük, Ulala: 1923), P.P. Tıdıkov'un *Altaysko-russkiy slovar'* (Altayca-Rusça Sözlük, Ulala: 1926) ve grup çalışması olan *Russko-altayskiy slovar'* (Rusça-Altayca Sözlük, Moskva: 1926) çağdaş Altay Türk yazı dilinin sözlükleridir. N.A. Baskakov ve T.M. Toşçakova'nın birlikte hazırladıkları *Oyrotsko-russkiy slovar'* (Oyratça-Rusça Sözlük, Moskva: 1947) daha geniş dil malzemesi içermektedir (Baskakov, 1958: 16-17). 2004 yılında yayımlanan N.A. Cayım ve A.T. Tıbıkova gibi dilbilimcilerin de aralarında bulunduğu grup çalışmasının *Altay tildiñ tündük dialektleriniñ temalar aayınça sözligi* (Gorno-Altaysk, 2004) (Kuzey Ağızlarının Tematik Sözlüğü) sözlüğü kuzey Altay araştırmaları üzerine önemli bir kaynak sayılabilir.

Altay Türkçesi üzerine Avrupa'da G.G. Simpson'un *Some Features of The Morphology of the Oirot (Gorno-Altai) Language* (London, 1955) ve O. Pritsak'ın *Das Altaitürkische* (Weisbaden, 1959) gramer incelemeleri vardır.

Türkiye içerisinde Altay Türkçesi üzerine Ahmet Cevdet Emre, Saadet Cağatay, Fuat Bozkurt, Zuhall Kargı Ölmez, Ülkü Çevik gibi isimlerin çalışmalarını

görmekteyiz. Bunlar Altay Türkçesini ve gramerini kısaca özetleyerek bilgi vermişlerdir. Bunların yanında Altay Türkçesi üzerine daha ayrıntılı çalışmakta olan Figen Güner DİLEK'in yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi (1996) *Altay Türkçesinde Fiil*, Doktora tezi (2005) *Altay Türkçesi Ağzları* ve Altay Türkçesi ile ilgili makaleleri, ayrıca, onun *Altay Türkçesi ve Kırgız Türkçesi* adlı projesi; Eyüp BACANLI'nın (2014) *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller* TDK Yayınından çıkan eseri ve Altay Türkçesi ile ilgili makale çalışmalarını sayabiliriz.

2.3.1. Altay Türkçesi ve Ağzları

Altay Türkçesi ağız araştırmaları Sovyet döneminde Dağlı Altay Bilim Araştırma Enstitüsü tarafından il ve ilçelere yapılan bilimsel ekipler tarafından yürütülmüştür. Bu araştırmalar sonucunda Altay Türkçesi kuzey ve güney grup altında toplanmış birkaç ağızdan oluştuğu netleştirilmiştir (Baskakov, 1958: 67).

Güney grubu Altay, Telengit ve Teleüt ağzlarından oluşmaktadır. Altay ağzında konuşan nüfus Onguday, Üstkan, Elikmanar, Şebalin bölgelerinde oturmakta ve kendilerine “Altay kiji” demektedirler. Tarihî ve resmî kaynaklarda onlar “Altay dağlarındaki beyazlar veya dışarıdan gelen Kalmıklar” olarak adlandırılmışlar. Altay ağzının çoğunu Mayma boyu oluşturmaktadır. Dillerinde de Mayma ağız özellikleri bulunmaktadır.

Telengit ağzını Ulagan ve kısmen Koşagaç bölgelerinde oturanlar konuşur. Kendi içinde Telengit ve Teles olmak üzere iki ağza ayrılmaktadırlar.

Teleüt ağzı Şebalin bölgesinde bazı gruplar (Mıytu ve Çerga köyleri), Maymin bölgesinde, Çumış ilinde, Belovski ilinde konuşulmakta ve kendilerini Telengut ya da Telenget olarak adlandırmaktadırlar.

Kuzey grubu da üç ağızdan oluşmaktadır: Tuba, Kumandı ve Çalkandu.

Tuba ağzı konuşurları kendilerine Tuba, Tuva, Tuma-kiji, Tubalar, D'ış-kiji, T'ış-kiji, Yış-kiji (Ruslar “Kara Tatarlar” demişler) diye adlandırırlar. Onlar nehir ortasında yerleşen Katun ve Biy bölgesinde Üymen, Pıja, Sarı ve Kara Kokşi ve yukarı il olan Maymada Çoy ilçesinde (Salganda, İnırğa, Tuşkenek v.b. köylerde) ve Turaçak (Kebezen, Artıbaş v.b.) bölgelerinde yaşarlar.

Kumandı ağzı konuşurları kendilerini Kubandı, Kuvantı, Kumandı-kiji (Rusçada “Kumandjintı”) olarak adlandıran ve Biy ili, Turaçak bölgesindeki Lebed ve Balıksu illeri araları (Şuranak, Surbaşevo, Sankin ve Tondoşke köylerinde), Solton ve Starobardin illerinde yaşayanlardır. Kumandı ağzının Turaçak, Solto ve Starobardin şive özellikleri vardır ve bunların içinden Starobardin şive özelliği diğerlerine göre daha iyi korunmuştur.

Çalkandu ağzını kendilerini Çalkandu-kiji, Şalkandu-kiji, Kuu-kiji (Rusça: lebedinskiye tatarı) adlandırırlar ve Lebed ve Baygol (Kurmaç-Baygol, Suranaş, Malıy Çibeçen, İtkuç köylerinde) illerinde yaşamaktadırlar.

Altay Türkçesinin iki ağzı arasında fonetik, morfolojik ve leksik açılarından önemli farklılıklar görülmektedir. N.A. Baskakov bu farklılıkları tespit etmiş ve bu

özelliklere bakarak tasnif çalışmasında güney grubunu Kırgız-Kıpçak grubuna, kuzey grubunu ise Uygur-Oğuz grubu içerisinde göstermektedir³⁷:

Altaycanın kuzey ve güney ağızlarını ayıran özelliklere bakıldığında güney ağızlarının Kırgızca ile benzediği biliniyor. Burada iki ağız özelliklerinin yanında karşılaştırma amacıyla Kırgızcadan da örnek vermeyi uygun gördük. Altay Türkçesini güney ve kuzey ağızlarına ayıran önemli fonetik özellikleri şunlardır:

1. Kısa ünlülerin uyumu:

u-~o-

Kuzey ağızları	Güney ağızları	Kırgızca	Türkçe
ul	ol	al	“o”
ura	oro	oro	“çukur”
pul-/pol-	bol-	bol-	“olmak”
uyta	oyto	oyt: oyt ber- git-”	“geri” “geri”

ü-~ö-

³⁷Bkz. Baskakov, N.A., (1958), *Altayskiy yazık*, Moskva; Yerlenbayeva, N. V., (2008), *Dialektologiya altayskogo yazıka. Uçebnoye posobiye*, Gorno-Altaysk.

mürö	börü	börü	“kurt”
pürük	börük	börk	“şapka”
şüy-	çoy-	çoy-	“çekmek”

i~e-

sibis	semis	semiz	“şişman”
pik	bek	bek	“sağlam”
pil/pel	bel	bel	“bel”

Kuzey Altay ağızlarının bazı fonetik özelliklerine bakıldığında Tatar ve Başkurt Türkçeleriyle ortak noktaları bulunduğu tespit edilir. *i~e* fonetik değişikliklerine göre ise Eski Orhon-Yenisey yazıtlarına ve çağdaş Hakas Türkçesine benzemektedir.

2. Uzun ünlülerin uyumu:

Kuzey ağızlarında bazen dudak ünlü uyumuna uyulmadığı görülür. Mesela; dudak ünlü ile başlayan kök ve gövdeye kalın dudak ünlüden sonra /a/ ve ince dudak ünlüden sonra /e/ gelebilir. Örneğin;

Kuzey ağızları	Güney ağızları	Kırgızca	Türkçe
körgen	körgön	körgön	“gördü”
polgan	bolgon	bolgon	“oldu, olmuştu”

3. Kuzey ağızlarında iki başka ünlü yanyana kullanıldığı görülmektedir:

bau	buu	boo	“ip”
kadaou	kadu	kadoo“çivi çakmak”	“çivi”
ayou	ayu	ayu	“ay”

4. Ünsüzlerde:

Eski Türkçeye özgü kelime veya hece sonu *ğ/g* ünsüzü kuzey ağızlarında korunmuştur. Güney ağızlarında ise tıpkı Kırgızcadaki gibi değişime uğramıştır:

Kuzey ağızları	Güney ağızları	Kırgızca	Türkçe
tağ	tuu	too	“dağ”
suğ	suu	suu	“su”
üğ/uğ/uu	üy	üy	“ev”
eptig	eptü(ü)	eptüü	“hamaratlı”

şerik	çerü(ü)	çerüü	“ordu”
koyıg	koyu(u)	koyuu	“koyu”
kırlıg	kırlu(u)	kırluu	“kırlı”

a) Kelime başı $\text{ç}/n' \sim d'/t'$ uyumunda da iki ağız birbirinden önemli farklılık göstermektedir. Örneğin;

Kuzey ağızları	Güney ağızları	Kırgızca	Türkçe
çıl	cıl	cıl	“yıl”
çıt	cıt	cıt	“koku”
çap	cap	cap	“kapatmak”
çakşı	cakşı	cakşı	“iyi”
ç’iş	d’ieş	cış “çok”	“orman”
aça/ ac’a	aka	aka/aga	“ağabey”
eçe/ec’e	ed’e	ece “abla”	“hala”
keçir/kec’ir	ked’ir	kecir “inatçı”	“gırtlak” v.b.

b) $n' \sim d'$

Kuzey ağızları	Güney ağızları	Kırgızca	Türkçe
n'aan	d'aan	çoñ	“büyük”
nagıs	d'añıs	calgız	“tek, yalnız”
n'añ	d'añ	ürp-adat	“gelenek”
n'aak	d'aak	caak	“çene”
n'an	d'an	can	“yan”
n'eñ	d'eñ	cañ	“yen”
n'eñil	d'eñil	ceñil	“hafif” v.b.

c) Kelime başı **ş'** ~ **ç** ses değişikliği:

Kuzey ağızları	Güney ağızları	Kırgızca	Türkçe
şana	çana	çana	“kızak”
şık-	çık-	çık-	“çıkmaq”
şepken	çepken	çepken	“palto”

ç) Kelime ortası **j**– **ç** ses değişikliği:

Kuzey ağızları	Güney ağızları	Kırgızca	Türkçe

bıjak	bıçak	bıçak	“bıçak”
kajan	kaçan	kaçan	“na zaman”
piji-	biçi-	caz-	“yaz-” v.b.

d) Kelime başı *m* ~ *b* ses değişikliği:

Kuzey ağızları	Güney ağızları	Kırgızca	Türkçe
müre/mörü	börü	börü	“kurt”
molot/molat	bolot	bolot	“çelik”
mursak	borsok	boorsok	“yağda pişirilmiş ekmek”
malkaş	balkaş	çamur	“çamur” v.b.

e) Kelime ortası *b/v* ~ *m* ses değişikliği:

Kuzey ağızları	Güney ağızları	Kırgızca	Türkçe
tebir/tevir	temir	temir	“demir”
tabak/bavak	tamak	tamak	“boğaz”
kebe	keme	keme	“gemi”
töben/töven	tömön	tömön	“aşağı” vb.

f) Kuzey ağızlarında ünsüzlerde benzeşmezlik hadisesi sık görülmektedir:

Kuzey ağızları	Güney ağızları	Kırgızca	Türkçe
kelti	keldi	keldi	“geldi”
tyunte	tünde	tündö	“gece” v.b.

Şekilbilgisi açısından:

Kuzey ağızı ile güney ağızı gramer yapısıyla da birbirinden fark ediyorlar:

1. İsmiın Çıkma hali kuzey ağızında çağdaş Uygur Türkçesi’ndeki gibi *-dın* (*-din, -tın, -tin*) şeklindedir ve güney ağızında ise *-dañ/-deñ, -tañ/-teñ, -nañ/-neñ* şeklinde geniş ünlülerle yapılır:

Kuzey ağızları	Güney ağızları	Kırgızca	Türkçe
mendin	meneñ	menden	“benden”
ügdin	üydeñ	üydön	“evden” vb.

2. İki ağızda şimdiki zamanın yapımında cümlebilgisi açısından değişiklik görülmektedir:

körübit	körüp d’at	körüp catat	“görüyor”

içibit

içip d'at

içip catat

“içiyor”

Sözvarlığı açısından:

Altay ağızlarını ayıran temel özellikler daha fazla sözvarlığında tespit edilmiştir. Bu tip özellikler genelde akrabalık terimleri ve giysi ve günlük hayat eşyaları gibi değişime elverişli katmanlarda görülür:

Kuzey ağızları	Güney ağızları	Kırgızca	Türkçe
aga	ada	ata	“baba”
ılda	abagay	abake, bayke	“amca”
ına	d'eñe	ceñe	“yenge”
adak	taada	tayata	“dede”
naanak	eneş	tayne	“nine”
tanak	tumçuk	tanoo, tumşuk	“burun”
eçek	çööley	çöölü ³⁸	“kap”
un	kulur	un	“un”
karat	boroñot	karagat	“frenk üzümü”
çırbit	d'odro	sogon	“kiraz ağacı”

³⁸Bu kelime Kırgızcanın Güney-Doğu ağızı Özgön şivesinde kullanılır. (bkz. KTDS, 2009, s.1077)

kübürge	sogono	sogon	“yabani soğan”
küñnek	çamça	köynök	“gömlek”
törden	ton	ton	“kürk”, ”kaban”
ñançık	kalta	baştık	“torba”
ñemçi	çıçkan	çıçkan	“sıçan”
pıçan	ölöñ	ölöñ çöp, saman	“saman”
çip	tük	tük	“tüy”
çürmeç	ked’ege	kecige	“ense”
kusak	kürek	kürök	“kürek”
kagat	çazın	kagaz	“kağıt” v.b.

Güney ve Kuzey Altay ağızlarında ortak kullanılmakta olan alıntı kelimelerin dile uygunlaştırılmasında da fonetik ve morfolojik farklılıkların meydana geldiğini görmekteyiz. Kuzey Altay ağızlarında Moğolca kelimeler hem fonetik hem de morfolojik yönden farklıdır (Rassadin, 1980: 20).

Kuzey ağızı:	Güney ağızı:	Moğolca:	Türkçe:
<i>kaljaa</i>	<i>kalju</i>	<i>galzuu</i>	”kudurmuş”
<i>soraal</i>	<i>soruul</i>	<i>soruul</i>	“ağızlık”
<i>ereel</i>	<i>erüül</i>	<i>erüül</i>	“ölçülü”
<i>sereen</i>	<i>serüün</i>	<i>serüün</i>	“serin”

Altay Türkçesi ağız araştırmaları sonucunda kuzey ve güney ağızları arasında hem fonetik hem morfolojik farklılıklar ortaya çıkmıştır. Altaycanın kuzey ağızında coğrafik yönden sınırdaş olan Şor Türkçesiyle ortak noktaları bulunmaktadır. Bilindiği üzere, güney Altay ağızları ise çağdaş Türk lehçeleri içinden dil benzerlikleri yönünden Türk lehçeleri tasniflerinde Kırgız Türkçesi ile aynı grupta gösterilmektedir.

III. BÖLÜM

3. KELİME TÜRÜ OLARAK “İSİM” KAVRAMI

Lengüistik terimlerin kapsamlı ve açıklayıcı kaynağı olarak dilbilimcilerin sıklıkla başvurduğu O.S. Ahmanova'nın *Slovar' lingvističeskih terminov* (Lengüistik Terimler Sözlüğü) adlı sözlüğünde, İsim kavramı (İng. *noun*, Fr. *nom*, Alm. *Nomen*, İsp. *nombre*) adlarıyla fiillerin ve zarfların dışında kalan, isimler, sıfatlar ve sayıları içeren gramer kategorilerinin toplamına verilmiş genel bir tabir (Ahmanova, 1969: 172) olarak açıklanmıştır.

Aynı sözlükte ayrıca, ismin diğer kelime türlerinden farklı özel anlamı için de (Rus. *imya, imyasuşestvitel'noye, substantiv*, İng. *noun, substantive*, Fr. *substantif*, Alm. *substantiv, hauptwort*, İsp. *sustantivo*) canlı ve cansız isimleri bildiren, gramer kategorilerinden şahıs, hâl ve çokluk kategorileri olan, çeşiti soyut ve somut kavramları da içine alan ve kelime yapım sistemi olan kelime türü (Ahmanova, 1969: 465) açıklaması yapılmıştır.

Sovyet dönemi dilbilimi sistemi Rus dilinin kuramsal teorilerine dayandırılmış sistem olup SSCB içindeki bütün Türk lehçeleridilbilgisi araştırmaları bu sistem esasında yapılmıştır. Bu dilbilimin temelinde dildeki her kelime türü ayrı değerlendirilmekte ve kelime türlerini bu şekilde tek tek ayırmadaki kriterler olarak onların gramer yapılarının ve cümledeki fonksiyonlarının farklı, her birinin ayrı kategorilere sahip olması görülmektedir³⁹.

³⁹Üsönaliyev, *Kırgız tilinin spravoçniği*, Bişkek, 2010, s. 47: Genelde Sovyet Türkolojisinde kelime türleri iki bölüm içinde değerlendirilmektedir: Anlamli kelimeler ve yardımcı kelimeler. Anlamli kelimeler kendi içinde şu şekilde sınıflandırılmaktadır: 1. İsim, 2. Sıfat, 3. Sayı, 4. Zamir, 5. Fiil, 6. Zarf, 7. Ünlem ve 8. Taklidi kelimeler. Yardımcı kelimelere de edat türleri dahil edilmektedir.

Sovyet dilbiliminde isim kavramı üzerine birçok ciddi araştırma yapılmış, bunlardan bazıları F.F. Fortunatov, L.V. Şşerva, V.V. Vinogradov, V.A. Budagov, T.P. Lomtev, D.M. Şşmelev gibi Rus dilbilimcileri çalışmalarını ismin gramer kategorileri üzerine yapmışlar. E.A. Zemskaya, F.İ. Protçenko, İ.S. Uluhanov gibi bilim adamları tarafından da isim yapım sistemi incelenmiştir (Vinogradov, 1947: 31).

F.F. Fortunatov kendi araştırmalarında sözcükleri (ismi de kapsayan) dilin en önemli bir parçası olduğunu belirterek, Rus dilindeki kelimelerin, hem kelime gruplarından hem de şekil birimlerinden (morfem) tam ayrılması gerekliliğini dile getirmiştir. Ayrıca, F.F. Fortunatov kelimelerin sınıflandırması üzerine kapsamlı bir araştırma yapmıştır. Genel kelime sınıflandırması bütün dillerde ikiye ayrılmaktadır. Bunlar, özel ve cins isimleridir. Tüm cins isimler kendi içinde üçe ayrılmaktadır: 1. anlamlı sözler, 2. yardımcı öğeler ve 3. ünlemler (Çorobayeva, 2007: 11). F.F. Fortunatov'un gramer kriterleri Rus dilbilimine, onun içinde ismin kategorilerinin sınıflandırılmasına öncülük etmiştir.

Doğu Türk lehçeleri ve bunun içinde Kırgız Türkçesi dilbiliminde kelime türlerinin sınıflandırılması üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Kırgızcada bu konu üzerine ilk çalışma Kırgız dilbiliminin, bütün terminolojisinin kurucusu olarak bilinen Prof. K. Tınıstanov tarafından yapılmıştır. K. Tınıstanov, Kırgız dilinde kelimelerin sınıflandırılmasını kendisinin 1931'da yayımlamış olduğu *Ene tilibiz* (Ana Dilimiz) adlı kitabının ikinci bölümünde ele almış ve Kırgızcadaki tüm kelimeleri isimler ve fiiller olmak üzere iki gruba ayırmıştır. İsimler kendi aralarında beş gruba; isim, sıfat, sayı, zamir ve ünlemlere ayrılmaktadır (Tınıstanov, 1931).

Daha sonra İ.A. Batmanov kelimelerin araştırılmasının temeline üç ana kriter koyarak: şekilbilimsel, anlambilimsel ve sözdizimsel açıdan araştırma yöntemini sunmuştur. İ.A. Batmanov'a göre yukarıdaki araştırma kriterlerin şekilbilimsel araştırmanın önemini anlatarak onu ilk safhaya almaktadır. Anlambilimsel ve sözdizimsel açıdan araştırmayı ikinci plandaki kriterlerden saymaktadır. Bu yaklaşımını, sözdizimsel araştırmada bir isim cümle içinde özne de, nesne de, (hatta yüklem) görevinde üstlenebilir şeklinde açıklamaktadır (Batmanov, 1936: 10-28).

Diğer bir dilbilimci K. Dıykanov, kendi isim sınıflandırmasında Kırgızcada isim araştırmasını 15 gruba ayırmaktadır. K. Dıykanov, sınıflandırmasında isim yapım sisteminden ayrı olarak sayı, hal ve iyelik kategorilerine de yer vermektedir (Dıykanov, 1955: 96).

Kırgız Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsü çalışanlarının grup çalışması olarak hazırlanan bir diğer önemli kaynak *Azırkı kırgız adabiy tili* (Çağdaş Kırgız Edebi Dili) adlı gramer kitabında⁴⁰ isim beş kategoriye ayrılmaktadır: sayı, hal, iyelik, şahıs ve soru kategorileri olarak.

İsim veya ad kavramı (Alm. *substantiv*, Fr. *substantif*, İng. *substantive* ve ad soylu sözler için Alm. *nomen*, Fr. *nom*, İng. *noun*) Zeynep Korkmaz'ın *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde: "1. Canlı ve cansız varlıklara, çeşitli somut ve soyut kavramlara ad olan kelime türü: *Ayşe, Hasan, ağaç, yaprak, doğruluk, incelik, ordu, toplum, buluş, akış vb.* Adlar özel ad, tür adı, somut ad, soyut ad, topluluk adı gibi türlere ayrılır.

2. Bir oluş ve kılış bildiren fiilin dışında kalan ve ad gibi çekilebilen kelime sınıflarının tümüne verilen ad: ad, sıfat, zamir, edat, bağlaç ve ünlemi içine alan

⁴⁰Bkz. *Azırkı kırgız adabiy tili*, 2009.

geniş kapsamlı ad; ad soylu söz: *ağız, dil, pınar, incelik, acı, tatlı, yürekli, yüreksiz; ben, bizler, siz, sizler; yanında, gerisinde; fakat, ancak; evet, hayır, of, eyvah* bv.” şeklinde iki anlamda açıklaması bulunmaktadır (Korkmaz, 1992: 7).

Türkiye Türkçesi için, bazı bilim adamları dildeki kelimelerden ad, sıfat, zamir ve zarfları isim başlığı altında toplarken⁴¹, bazıları da bütün kelimeleri isim, fiil, zarf, zamir, edat, ünlem gibi gruplara ayırarak değerlendirmektedirler⁴².

T. Banguoğlu’nun *Türkçenin Grameri* kitabında, dilin yapısından hareketle ve mevcut kavramlara göre Türkçedeki bütün kelimeleri fiil ve isim olarak ikiye ayırmaktadır. Bu fikre göre, fiillerin dışındaki bütün kelimeleri isim kabul etmek gerekmektedir. Ancak, T. Banguoğlu kelimelerin cümle içindeki işleyişlerine göre ayrıca tasnif etmektedir. Bunlar: ad, sıfat, zamir, zarf, takı, bağlam, ünlem ve fiildir (Banguoğlu, 2011: 319-488).

⁴¹M. Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, 1980, s. 217: M. Ergin, kelimeleri manası veya vazifesi bakımından üçe ayırarak, isimler, fiiller ve edatlar başlıklarıyla tasnif eder. İsmi tasnifini geniş olarak yaparken, manası olan bütün kelimeleri ikiye ayırdığını özellikle vurgular ve edatların dilde manası olmayan kelimeler olduğunu söyler. Buna göre M. Ergin Türkçedeki kelimeleri üçe ayırmaktadır: fiil, isim ve edatlar. İsim, sıfat, zamir ve zarfları “İsimler” başlığı içine dahil etmektedir; Jean Deny, **Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)** (çev. Ali UlviElöve), İstanbul, 1941, s. 149) **adlı eserinde** Türkçedeki isimleri değişimli ve değişimsiz olarak ikiye ayırdıktan sonra özel isimlerle zamirleri özel değişimli isimlere dahil eder ve sıfatların da bazı kullanım özelliklerine göre değişimli isim grubuna girdiğini belirtmektedir. J. Deny, Türkçedeki kelimeleri isimler, fiiller ve ilgeçler olmak üzere üçe ayırmaktadır; N. Hacıeminoğlu, **Türk Dilinde Edatlar**, MEB, İstanbul, 1992, s. V: N. Hacıeminoğlu edatların tek başına manalarının olmadığını ifade ederek onların cümle içindeki diğer kelime ve kelime grupları arasında münasebet kuran alet sözler olduğunu belirtmektedir. Devamında edatların fiiller ve isimler yanında fakat onlardan farklı mahiyette üçüncü bir kelime grubunu teşkil ettiğini söyler.

⁴²T.N. Gencan, **Dilbilgisi**, İstanbul 1975, s. 137: T.N. Gencan, dildeki bütün kelimeleri dilbilgisi bakımından ad, sıfat, adıl, eylem, belirteç, ilgeç, bağlaç, ünlem başlıklarıyla sekize ayırmaktadır. Tümcein kuruluşundaki görevleri bakımından; temel sözcükler (adlar, eylemler), uydu sözcükler (sıfatlar, belirteçler), söz ulakları (ilgeçler, bağlaçlar) olarak üçe ayırır; H. Ediskun, **Türk Dilbilgisi**, İstanbul, 1996, s. 103: H. Ediskun, kelimeler ve çeşitlerinden bahsederken, bazı bilim adamlarının dildeki kelimeleri isim, fiil ve edat olarak üçe ayırıp, kalan kelime çeşitlerini isim başlığı altında değerlendirdiklerinden bahsederek, kendisinin dildeki kelimeleri sekiz gruba ayırarak incelediğini belirtmektedir.

Doğu Türkçesi adıyla bilinen eski Sovyet Türkolojisinde aynı sistem üzerinden yapılmış olan araştırmalarda isimler yapısal özelliklerine göre *Basit, Türemiş ve Birleşik İsimler* olarak ayrılmakta ve morfolojik yapılarına göre şu şekilde sınıflandırılmaktadır:

- **Özel isimler ve cins isimler** (*Özel isimler*, benzerlikleri bulunmayan, yaratılıştaki tek olan varlıklara verilen adlardır. Buna kişi adları; hayvan adları; millet, devlet, topluluk, boy ve aşiret adları; kıta, ülke, yer, şehir, ırmak vb. adları; dil, din mezhep ve tarikat adları; kurum, kuruluş, dernek, okul, makam vb. adları girmektedir. *Cins isimler*, aynı türden olan canlı cansız bütün varlık ve kavramlara verilen ortak adlardır: *bitki, elma, kitap, ev, gündüz, boyun* vb.) (Korkmaz, 2007: 213);

- **Somut ve soyut isimler** (*Somut isimler*, duyu organlarımızla görüp kavrayabildiğimiz ve tabiatı madde olarak var olan gerçek nesne ve varlıkların adıdır: *yüzük, kitap, pencere, ev, çiçek, koyun, Ayşegül, Nida, Ahmet* vb.; *Soyut isimler*, görünürde madde olarak var olmayan, duyu organlarımızla kavranamayan, ancak zihnimizde ve tasavvurumuzda var olan kavramlara ve niteliklere karşılık olan adlardır: *sevinç, heyecan, doğruluk, yücelik, zeka, iyilik, saygı* vb.) (Korkmaz, 2007: 196);

-**Topluluk ismi ve madde, nesne isimleri** (*Topluluk isimleri*, anlam bakımından birbirine yakın olan nesneleri bir bütünlük içinde toplayarak ifade eder: *millet, ordu, kurul, sürü* vb.) (Sagınbayeva, 2006: 27).

İsim beş kategori içerisinde incelenmektedir:

- Sayı Kategorisi;

- İyelik Kategorisi;
- Hâl Kategorisi;
- Şahıs Kategorisi;
- Soru Kategorisi.

Sovyet Türkolojisi ekoline bağlı Doğu Türk lehçeleri yukarıdaki sisteme uyarak birçok ortak veya her lehçe için ayrıntılı isim araştırmaları yapılmıştır. Türk lehçelerinin karşılaştırmalı gramerlerinde isim araştırması üzerine önemli kaynaklardan sayılan çalışmalar şunlardır: N.K. Dmitriyev'in editörlüğünde hazırlanan grup çalışması "*İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov. Morfologiya* (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Gramer Araştırmaları, Şekilbilgisi)" (1956). Bu eserde Türk lehçelerinde isim ve isim kategorilerinden iyelik ve hal kategorileri araştırılmıştır. Ayrıca, A.M. Şçerbak'ın "*Oçerki po sravnitel'noy morfologii. İmya* (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekilbilgisi Araştırmaları: İsim)" (1977) adlı eseri, isim üzerine kapsamlı ve ayrıntılı çalışmadır. Eser, Türk lehçelerinin isim karşılaştırmalı incelemesi olup, *Hal Kategorisi* ve *İsim Yapım Ekleri* gibi konuları içermektedir (Şçerbak, 1977). B.A. Serebrennikov ve N.Z. Gadjeva'nın *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika literaturnih tyurkskih yazıkov* (Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri) (1986) adlı eserlerinde ismin hal kategorisinin gelişme tarihinden, sayı, iyelik kategorilerinden bahsedilerek çağdaş Türk lehçelerinin bu konu üzerindeki gelişim süreçleri üzerinde durulmuştur.

Kırgız Türkçesinin isim araştırmalarına büyük katkı sağlayan bilim adamları arasında İ.A. Batmanov, B.M. Yudahin, K. Sartbayev, A. Caparov, I. Cakıpov, B.O. Orusbayeva, A. Orusbayev, T.K. Akmatov, A. Tursunov, S. Davletov, K. Dıykanov

gibi araştırmacıların çalışmaları önemlidir. Ayrıca, burada Ordinaryus Profesör B.O. Oruzbayeva'nın Kırgız dili üzerine yaptığı önemli çalışmalarından özellikle bahsetmemiz lazım. Onun, 1964'de tarihî-karşılaştırmalı metot ile kaleme aldığı *Slovoobrazovaniye v kirgizskom yazıke* (Kırgız Dilinin Kelime Yapısı) adlı eseri önemli bir çalışma olup, günümüzde de araştırmacıların sıkça başvurdukları değerli bir kaynaktır (Oruzbayeva, 1964). Eserde, yapım eklerinin tarihi sürecinden bahsedilmiş; Kırgızcada isim ve fiil yapım eklerinin tarihi-karşılaştırmalı incelemesi yapılmıştır.

Altay Türkçesinin kelime türleri üzerinde N.A. Baskakov, N.P. Drenkova, T.M. Toşçakova, N.V. Yerlenbayeva, S.S. Surazakov, A.T. Tıbıkova gibi bilim adamlarının büyük emekleri geçmiştir. Ayrıca, N.P. Drenkova'nın *Grammatika oyrotskogo yazıka* (Oyrot Dili Grameri) (1940) ve N.A. Kuçigaşeva'nın "*Altay Dilinde İsim*" (1962) gibi eserleri Altay Türkçesinin isim araştırmalarında önemli kaynaklardan sayılmaktadır.

3.1. İsimlerin Sesbilgisi Özelliklerine Göre Karşılaştırılması

3.1.1.Ünlüler

O.S. Ahmanova *Slovar' lingvistiçeskih terminov* adlı terimleri sözlüğünde ünlü kavramı, (İng. *vowels*, Fr. *voyelles*, Alm. *Voka vocales*, Rus. *vokoidı, glassniye*) ses yolunda bir engelle çarpmadan çıkan sese denmektedir.

Çağdaş Türk lehçelerinde ünlü foneminin sayısı altı ve on iki arasında değişmektedir. Özbek Türkçesinde altı ünlü; Altay, Kırgız, Şor, Saha (Yakut), Uygur, Karakalpak, Kumuk, Türkiye Türkçelerinde sekiz ünlü; Hakas, Çuvaş, Azerbaycan Türkçesinde dokuz ünlü; Başkurt, Nogay ve Tatar Türkçelerinde on bir

ve Kazakçada on iki ünlü mevcuttur (İPSGTYa, 1955: 53-59). Eski Türkçenin ünlü düzeni meselesi bugüne kadar Türkologlar arasında tartışmalı bir konu olarak gelmiştir. Eski Türkçede sekiz kısa ünlü foneminin mevcudiyeti Türkologlar arasında kabul edilmektedir. Burada tartışılan konu Türkçede kapalı /é/ ünlüsünün olup olmadığı konusudur. Türk dili üzerinde çalışanlar arasında Sir G. Clauson, N.A. Baskakov, E.R. Tenişev gibi bilim adamları genel Türkçede kapalı /é/ ünlü sesi ile birlikte dokuz aslî ünlü ses kabul ederler (Baskakov, 1988: 15; Tenişev 1984: 17)⁴³.

Eğer kapalı /é/ ünlüsünü katmadığımızda eski Türkçe ünlü yapısının şeması şöyle olabilir:

kısa	a	e	o	ö	u	ü	ı	î
uzun	ā	ē	ō		ū	ū̄	ī	

Eski Türkçesinin bu kısa ünlü sistemi genelde Türk lehçelerinde korunduğu gibi Altayca ile Kırgızcada da aynı şekilde korunmaktadır. Bu iki lehçede ünlülerin sınıflandırılmasını 4 gruba ayrılabilir:

1. **Ünlülerin çıkış yerine göre:** Dilin arka damağa veya öne çıkması bakımından ünlüler iki gruba ayrılır:

a) Kalın ünlüler

Altayca: *a, o, u, ı*

Kırgızca: *a, o, u, ı*

b) İnce ünlüler

Altayca: *e, ö, ü, i*

Kırgızca: *e, ö, ü, i*

⁴³N.A. Baskakov, *İstoriko-tipologičeskaya fonologiya tyurskix yazıkov*, Moskva: Nauka, 1988, s. 15; E.R. Tenişev (ve başkaları), *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurskix yazıkov: fonetika*, Moskva: Nauka, 1984, s. 17.

2. **Ünlülerin ağız açıklığına göre:** Çenenin açıklığına ve dilin yukarı kalkışına göre ünlüler yine iki grupta incelenir:

a) Geniş ünlüler

Altayca: *a, e, o, ö*

Kırgızca: *a, e, o, ö*

b) Dar ünlüler

Altayca: *ı, i, u, ü*

Kırgızca: *ı, i, u, ü*

3. **Dudak durumuna göre:** Dudakların yuvarlaklaşması veya düzleşmesine göre ünlüler iki gruba ayrılır:

a) Düz ünlüler

Altayca: *a, e, ı, i*

Kırgızca: *a, e, ı, i*

b) Yuvarlak ünlüler

Altayca: *o, ö, u, ü*

Kırgızca: *o, ö, u, ü*

4. **Ünlülerin uzunluğuna göre:**

Altayca: *aa, ee, oo, öö, uu, üü, ı, i*

Kırgızca: *aa, ee, oo, öö, uu, üü*

Yukarıdaki sisteme göre Kırgızca ve Altaycanın ünlü sistemi şemasını şu şekilde gösterilebilir:

	Altay Türkçesi			
	kalın		ince	
	düz	yuvarlak	düz	yuvarlak

geniş	kısa	a	o	e	ö
	uzun	aa	oo	ee	öö
dar	kısa	ı	u	î	û
	uzun	ii	uu	ïï	üü

		Kırgız Türkçesi			
		kalın		ince	
		düz	yuvarlak	düz	yuvarlak
geniş	kısa	a	o	e	ö
	uzun	aa	oo	ee	öö
dar	kısa	ı	u	î	û
	uzun	-	uu	-	üü

3.1.2. Uzun Ünlüler

3.1.2.1. Birincil Uzun Ünlüler

Birincil uzunluk, “herhangi bir ses değişmesinin ortaya çıkarmadığı, Türkçe kelimelerin kök hecelerinde Ana Türkçe devrinden beri var olduğu kabul edilen ünlü uzunluğudur” (Korkmaz, 1992: 15). Uzun Ünlüler Orhon-Yenisey yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır: *āç* “aç”, *āk* “ak”, *ālīg* “kötü”, *āltun* “altın” vb. (Tekin, 1995: 90). Mahmut Kaşgari’nin “*Divanü Lügati’t-Türk*” sözlüğünde de görmekteyiz: *āt*

“isim”, *āç* “aç” vb. (DLT IV, 2006: 2). Uzun ünlü konusunda Türkçe ve Moğolca arasında da benzerlik görülmektedir⁴⁴.

Kırgızca ve Altaycadaki ünlü uzunlukları büyük çoğunlukla sonradan meydana gelen ikincil uzunluklardır (Kudaybergenov, Tursunov, 1980: 19). Ancak, Kırgızcada sayısı açısından az da olsa birincil uzunluklarını koruyan kelimelerin varlığını T. Tekin kendi çalışmasında bahseder ve şu örnekleri verir: *aarı* “eşek arısı” < **āri*, *baarı* “hepsi” < Yak. *bār*, *caa* “yay” < **yā*, *ılaaçın* “şahin” < **lāçın*, *uuk* “çadırın tepe sıırıkları” < Türkm *ūk*, *bee* “kısırak” < S.Uyg. *pī* v.s (Tekin, 1995: 56). Birincil uzun ünlülerle ilgili çalışmalarda, Altay Türkçesinde bu tür uzunluklar bulunmadığı ifade edilmektedir⁴⁵. Ancak, F. Güner Dilek Altay Türkçesi ağızları üzerine çalışmasında Altaycada birincil uzunlukların mevcut olduğunu belirtmekte ve şu örneklerle açıklamaktadır: *aad* “ad” (TL ağız), *aaş* “aç, sefil” (AK ağız), *aaş* “ekmek” (KM ağız) vb. (F. Güner Dilek, 2005: 59-60).

3.1.2.2. İkincil Uzun Ünlüler

Çoğu Türk lehçelerinde (Türkmen, Yakut, Kırgız, Altay, Tuva, Hakas, Şor lehçelerinde ve Özbek, Tatar ağızlarında) ikincil uzun ünlüler mevcuttur ve bu ünlü uzunluklar çeşitli ses gruplarının büzülmesiyle ortaya çıkmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi Kırgızca ve Altaycadaki ünlü uzunlukların pek çoğu ikincil uzun ünlülerdir. İkincil uzunlukların ortaya çıkması ile ilgili B.Y. Vladimirtsov’un Türk lehçelerinin fonetik değişimini gösteren formülü mevcuttur: $v + k/k // g/g + v$ (v -

⁴⁴ Moğolcada da uzun ünlüler mevcuttur. Bazıları Türk lehçelerine pek değişikliğe uğramadan girmiştir. Örn., Kırgızcaya *kaalga* < Moğ. *xaalga* “kapı”, Alt. *ereel* < Moğ. *eriül* “ölçülü”, *seriün* < *seriün* “serin”, *kaljaa* < *galzuu* “deli” vb. V.İ. Rassadin, **Mongolo-Buryatskiye zaimstvovaniya v sibirskih tyurkskih yazıkah**, Moskva, 1980, s. 20.

⁴⁵ T. Tekin, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Ankara, 1995: Altayca’da birincil uzunluklar ile ilgili bilgiye rastlamamaktayız.

ünlü) > *uzun ünlü* (İPSGTYa I, 1955: 198). Demek ikincil uzunluk, iki ünlünün arasındaki ünsüzün (genelde *k/k*, *ğ/g*, *b/p* yada *h*) düşmesi, kaynaşması ve birleşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır.

N.K. Dmitriyev, kendisinin *Türk Dillerindeki İkincil Uzunluklar* adlı makalesinde ikincil uzunlukların ortaya çıkması nedenlerini şu şekilde sıralamaktadır (İPSGTYa I, 1955: 198-199):

1. Kapalı hecede: *ünlü + k/k // ğ/g > diftong*; Açık hecede: *ünlü+ünsüz+ünlü* durumunda;
2. Kök ve gövdeye yapım eki eklendiği durumda;
3. Arapça ve Farsçadan gelen kelimelerde hamza (◌ْ) ve ayn (◌َ) varsa o kelimelerin uzun ünlü ile kullanılması.

Bu sisteme göre Kazak, Nogay, Kumuk, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde diftonlu şekli kullanılır. Eski Türkçede ve çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Türkiye, Türkmen, Özbek ve Uygur Türkçelerinde ise eski şekli */ağ/* olarak kullanılır. Kırgız Türkçesi ve güney Altay Türkçesindeki değişimi gözlemlediğimizde dil gelişiminin ilerleyerek diftongun uzun ünlüye değiştiğini görmekteyiz. Ancak, Kırgız ve Altay ağızlarında diftongun izlerine de rastlarız:

Alt.: *buw* “bağ”, *ooruw* “ağrı”, *açuw* “acı”, *süttüw* “sütlü”, *tüstüw* “renkli” vb.

Kırg. ağz.: *tuwra* “doğru”, *bow* “bağ”, *küw* “ezgi”, *cazuw* “yazı”, *kiçüw* “küçük” vb.
(Yunusaliyev, 1971: 106-107).

1. a) *ünlü + k/k // ğ/g > diftong > uzun ünlü*:

ET:	Kırg.:	Alt.:	TT:
<i>yağ</i>	<i>caa</i>	<i>yaa</i>	“yay”
<i>bağ</i>	<i>boo/buu</i>	<i>buu</i>	“bağ”
<i>tağ</i>	<i>too</i>	<i>tuu</i>	“dağ”
<i>ağrı</i>	<i>ooru</i>	<i>ooru</i>	“ağrı”
<i>suğ//sub//suw</i>	<i>suu</i>	<i>suu</i>	“su”
<i>buğday</i>	<i>buuday</i>	<i>buuday</i>	“buday”
<i>tuğ</i>	<i>tuu</i>	<i>tuu</i>	“bayrak”
<i>uluğ</i>	<i>uluu</i>	<i>ulu</i>	“büyük”
<i>sebüg</i>	<i>süyüü</i>	<i>süüş</i>	“aşık”
<i>elig</i>	<i>elüü</i>	<i>elüü</i>	“elli”
<i>kög</i>	<i>küü</i>	<i>küü</i>	“ezgi”
<i>inne</i>	<i>iyne</i>	<i>iine</i>	“iğne”
<i>beg</i>	<i>bek</i>	<i>püi</i>	“bey”
<i>yegen</i>	<i>ceen</i>	<i>yeen</i>	“yeğen”

Son örnekte görüldüğü gibi ve yukarıda verdiğimiz ünlüler şemasında da belirtildiği gibi Altaycada 8 uzun ünlü Kırgızcada ise 6 uzun ünlü kullanılmaktadır.

Ancak, Kırgız dilbilimcisi B. Yunusaliev Kırgızcada 6 uzun ünlüyle beraber 2 uzun ünlü daha kullanıldığını belirtmekte ve belirsiz gelecek zamanda *bayır* “zenginlerşir”, *iyiir* “baş eyer” gibi örnekler ile açıklık getirmektedir (Yunusaliev, 1971: 85). Bu durumda Kırgızcanın uzun ünlü sayısı Altayca ile denk gelmektedir:

Alt.: *aa, ee, u, ii, uu, üü, oo, öö*

Kırg.: *aa, ee, uu, üü, oo, öö - u, ii.*

Ancak yaygın bir örneği görülmediğinden Kırgız dilbiliminde bu görüşe pek yanaşılmamaktadır.

Uzun ünlü olayı Kırgızcada eklerde de görülmektedir. Altay Türkçesinde bu durumda uzun ünlünün düştüğü gözlemlenir:

b) *+lġg/+lig>+luw/+lŭw>+luu/+lŭü >*

(Alt)*+lu/+lŭ:*

ET:	Kırg.:	Alt.:	
<i>yaraqlıġ</i>	<i>caraktuu</i>	<i>d'aramıktu</i>	“faydalı”
		“terbiyeli”	
<i>kedimlig</i>	<i>kiyimdüü</i>	<i>kiyimdü</i>	“elbiseli”
<i>yalınlıġ</i>	<i>calınduu</i>	<i>calkındu</i>	“ateşli”
<i>körklüg</i>	<i>körktüü</i>	- (<i>çıraylı</i>)	“güzel”
<i>atlıġ</i>	<i>attuu</i>	<i>attu</i>	“atlı”

<i>müngüzlig</i>	<i>müyüzdüü</i>	<i>müüstü</i>	“boynuzlu”
<i>başlıg</i>	<i>baştuu</i>	<i>baştu</i>	“başı”
<i>tatlıg</i>	<i>tattuu</i>	<i>tatu</i>	“tatlı”

2) Arapça ve Farsçadan girmiş kelimelerde uzun ünlü olayı görülmektedir. Altay Türkçesinde Arapça ve Farsça kelimeleri yok denecek kadar azdır. Kırgız Türkçesinde ise bu değişimi şu şekilde gösterebiliriz:

Kırg.: *baa* <(Ar., Fars) *baha* “fiyat”, *kaarman* < *kahraman* “kahraman”, *şaa* < *şah* “Şah”, *aalım* < *’alim* “alim”, *naadan* < *naadan* “görgüsüz”, *şaar* < *şehir* (şehir), *saat* < *sa’at* “saat”, *eetimal* < *ihtimal* “ihtimal”, *neet* < *niyyet* “niyet, arzu”, *meer* < *mehr* “vefa”, *zeen* < *zihin* “zihin”, *door* < *devr* “devir” vb.

3.1.2.3. Dudak Ünlü Uyumu

Türkçe kelimelerin ilk hecelerindeki ünlülerin düz ve yuvarlak oluşlarına göre onu takip eden hecelerdeki ünlülerin, kelimenin ilk hecesi düz ünlülü ise uygun düz, yuvarlak ünlülü ise dar yuvarlak ve geniş düz olarak gelmesi kuralıdır (Korkmaz, 1992: 104). A.C. Emre, ünlülerin dudak benzeşmesi bakımından önemli özelliği bulunan lehçeler arasında Kazakça ile Kırgızca’yı göstermektedir (Kasapoğlu Çengel, 2005: 68). Dudak ünlü uyumu Kırgızcada en güçlü olduğu bilinmektedir. Altay Türkçesinde dudak uyumu Kırgızca kadar gelişmemekle beraber güney Sibirya lehçeleri içinde yuvarlaklaşmanın en ileri derecede olduğu lehçe güney Altay ağızlarıdır (Menges, 2000: 118). Tespit edilmiş örneklere göre Kırgızca ile

Altaycanın (güney Altay ağızları) aralarında dudak uyumu bakımından kuvvetli bir benzerlik vardır.

E. Tenişev, *Eski Kırgız Dili* (1997) adlı çalışmasında, dudak ünlü uyumunun Eski Kırgızcada da bulunduğunu; ancak, bu uyumun ilk aşamada olduğunu kaydetmektedir (Tenişev, 1997: 16-17).

Kırgızca ve Altaycadaki dudak ünlü uyumu Kazak Türkçesi ile karşılaştırıldığında şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Kırg.:	Alt.:	Diğer lehçelerde (Kazakça):	TT.
<i>koyon</i>	<i>koyon</i>	<i>koyan</i>	“tavşan”
<i>çolpon cıldızı</i>	<i>çolmon</i>	<i>şolpan</i>	“çolpan yıldızı”
<i>çorton</i>	<i>çorton</i>	<i>çortan</i>	“şuka balığı”
<i>oçok</i>	<i>oçok</i>	<i>oçak</i>	“ocak”
<i>boroon</i>	<i>borogon</i>	<i>boraan</i>	“fırtına”
<i>orto</i>	<i>orto</i>	<i>orta</i>	“orta”
<i>moyun</i>	<i>moyın</i>	<i>moyın</i>	“boyun”
<i>oyun</i>	<i>oyın</i>	<i>oyın</i>	“oyun”

<i>köpölök</i>	<i>köbölök</i>	<i>köbelek</i>	“kelebek”
<i>tömön</i>	<i>tömön</i>	<i>tömen</i>	“aşağı”

Bu durumda Kırgızçaya dil özellikleriyle yakın sayılan Kazakça da Altayca ve Kırgız

3.1.2.4. Büyük ve Küçük Ünlü Uyumu

İki lehçenin büyük ve küçük ünlü uyumunu karşılaştırdığımızda genelde benzerlikleri görülür:

	İlk hecelerde:	Sonraki hecelerde:	Örnekler:
Kırg.:	<i>a</i>	<i>a, ı, o, u</i>	<i>karagay</i> “çam ağacı”, <i>caratılış</i> “tabiat”, <i>baştooçu</i> “önder”, <i>arnoo</i> “hediye etmek” vb.
Alt.:	<i>a</i>	<i>a, ı, o, u</i>	<i>karagay</i> “çam ağacı”, <i>añçılar</i> “avcılar”, <i>cayılgak</i> “çiçek”, <i>tanılu</i> “tanınan” vb.
Kırg.:	<i>e</i>	<i>e, i, ü, ö</i>	<i>keleşek</i> “gelecek”, <i>kelin</i> “gelin”, <i>cetöö</i> “yedi adet”, <i>kelüüçü</i> “gelecek birisi” vb.
Alt.:	<i>e</i>	<i>e, i, ü, ö</i>	<i>kerege</i> “çadırın duvarı”, <i>kerektü</i> “gerekli”, <i>kezikte</i> “bu kez”, <i>tekpelü</i> “dayanıklı” vb.

Kırg.:	<i>i</i>	<i>i, e, ü, ö</i>	<i>iygilik</i> “başarı”, <i>tire</i> “ayraç”, <i>tigüüçü</i> “terzi”, <i>ciliktöö</i> “kemikleri ayırmak” vb.
Alt.:	<i>i</i>	<i>i, e, üü</i>	<i>kiji</i> “kişi”, <i>izü</i> “sıcak”, <i>kiçinek</i> “küçük”, <i>kiyik</i> “geyik” vb.
Kırg.:	<i>ı</i>	<i>ı, a, o, u</i>	<i>kıymıl</i> “hareket”, <i>cıluu</i> “ılık”, <i>kıroo</i> “kırağı”, <i>bıçak</i> “bıçak”, <i>ıntımtuu</i> “mutlu” vb.
Alt.:	<i>ı</i>	<i>ı, a, o, u</i>	<i>tıñda</i> “dinle”, <i>ışkır</i> “aslık çal”, <i>ılgı</i> “seçme”, <i>d’ımırta</i> “yumurta” vb.
Kırg.:	<i>u</i>	<i>u, a, o</i>	<i>kuyruk</i> “kuyruk”, <i>bulak</i> “bulak”, <i>muzoo</i> “buzağı”, <i>uzak</i> “uzak”, <i>suroo</i> “soru” vb.
Alt.:	<i>u</i>	<i>u, a, ı</i>	<i>uyañ</i> “çekingen”, <i>ulus</i> “ulus, halk”, <i>tuygak</i> “toynak”, <i>kuurdak</i> “kızarmış et” vb.
Kırg.:	<i>o</i>	<i>o, u, a, ı</i>	<i>kotormo</i> “çeviri”, <i>cogoru</i> “yukarı”, <i>coogazın</i> “kardelen çiçeği”, <i>ooru</i> “ağrı”, <i>oku</i> “oku-” vb.
Alt.:	<i>o</i>	<i>o, u, a, ı</i>	<i>koçkor</i> “koç”, <i>konok</i> “misafir”, <i>bodu</i> “zayıf”, <i>koyın</i> “koyun”, <i>tolır</i>
Kırg.:	<i>ü</i>	<i>ü, ö</i>	<i>süyünçü</i> “sevinç”, <i>tübölük</i> “ebedi”, <i>küçtüü</i> “güçlü”, <i>süykümdüü</i> “sevimli”, <i>kündölük</i> “günlük” vb.
Alt.:	<i>ü</i>	<i>ü, e, i</i>	<i>kürentik</i> “çadır önündeki alan”, <i>küreşçi</i> “güreşçi”, <i>künürkek</i> “kıskanç”, <i>türgektü</i> “kangala sarılmış”,

			<i>d'ürek</i> “kalp” vb.
Kırg.:	<i>ö</i>	<i>ö, ü</i>	<i>körgözmö</i> “fuar”, <i>bödönö</i> “bıldırcın”, <i>cöndömö</i> “hâl”, <i>kögüçkön</i> “güvercin”, <i>kömüskö</i> “gizli” vb.
Alt.:	<i>ö</i>	<i>ö, i, ü, e</i>	<i>özön</i> “nehir”, <i>örtök</i> “ördek”, <i>bödüne</i> “bıldırcın”, <i>pöri</i> “kurt”, <i>bökön</i> “ağaçtan yapılan nesne”, <i>börtön</i> “iktidarsız”, <i>bölcirgen</i> “çilek” vb.

Ünlü uyumu olayı örneklerde de geçtiği gibi Altaycada çok az fark görülmektedir.

3.1.2.5.Ünlü Uyumunun Bozulduğu Durumlar

Bir dilin gelişim sürecine bakıldığında akraba ve komşu yaşayan halklarla olan farklı irtibatlarının izleri dil özelliklerinden tespit edilebilir. Alıntı kelimelerde genelde dillik özellikler bir şekilde korunur ve olduğu çoğu zaman anlaşılır halde olur. Kırgız Türkçesinde ünlü uyumunun bozulduğu olaylarına bakıldığında da benzer durumun genelde Arapça ve Farsça alıntı eklerde ve kelimelerde görülmektedir. Altay Türkçesinde Arapça ve Farsça alıntı kelimeler nispeten az sayıda olup, Kazak dilinin etkisi ile ilişkilendirilir. Örneğin; Ar.: *agıl* “akıl”, *samın* “sabun”, *saat* “saat”, *kat* “kat”, *urmat* “hürmet”, *kalık* “halk” ve Fars.: *baa* “paha”, *Kuday* “Huda”, *eş* “hiç”, *kem* “eksik” gibi kelimeler sayılabilir.

Kırgız Türkçesinde diğer Türk lehçelere göre ünlü uyumunun güçlü olduğu bilinmektedir. Ayrıca, Kırgızcaya giren Arapça ve Farsça kelimeler bu dilin ses kurallarına tamamen uydurulmuştur. Örneğin:

kaarman “kahraman”, *kerben* “kervan”, *aalım* “âlim”, *insap* “insaf”, *ıılas* “iflas”, *esep* “hesap”, *kubat* “kuvvet”, *kabır* “kabir”, *taazım* “tazim”, *akıykat* “hakikat”, *maalım* “malûm”, *düynö* “dünya”, *meken* “mekân”, *mahabat* “muhabbet”, *kümön* “güman, şüphe”, *orozo* “rûze”, *darman* “derman”, *dükön* “dükân”, *salamat* “selâmet”, *balban* “pehlevân”, *bitir* “fitra”, *asta* “aheste”, *adat* “âdet” vb.

Bu tür değişimler, Kırgızcada çok güçlü şekilde korunan ünlü uyumu ve Arapça ve Farsça alıntılarının genelde dile sözlü olarak alındığının neticesi olarak meydana gelmiştir.

1. Ancak bazı kelimelerde kalınlık-incelik ünlü uyumunun bozulduğuna da şahit oluyoruz:

madaniy “medeni”, *adabiy* “edebi”, *tarbiya* “terbiye”, *kapilet* “gaflet”, *ariyne* “elbette”, *aşkere* “aşıkâr”, *maarek* “mübarek”, *albette* “elbette”, *araket* “hareket”, *mamleket* “memleket”, *maani* “mana” vb.

2.Çoğu zaman Arapça ve Farsçadan alınan ekler kalınlık-incelik ünlü uyumuna girmezler. Kırgızca’da bulunan *+ke*, *+ek*, *+ker*, *+iy*, *+kana*, *+zaada*, *+key*, *+stan* gibi alıntı ekler Altay Türkçesinde bulunmamaktadır:

kızmat+ker “hizmetkâr”, *kan+kor* “kana susamış, vahşi”, *calaa+kor* “iftiracı”, *iş+kana* “iş yeri”, *em+kana* “poliklinik”, *esep+kor* “hesaplı, cimri”, *namıs+köy* “alınan, hassas”, *bek+zaada* “bey çocuğu” vb.

3.Kırgız ve Altay edebi dilinin ve imlasının oluşumundan önce giren Rusça kelimelerde kalınlık-incelik ünlü uyumu iki lehçede de bozulur:

Rusça:	Kırgızça:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>konfeti</i>	<i>kampet</i>	<i>kampet</i>	“şeker”
<i>tselkoviy</i>	<i>sölökbay</i>	<i>solkoboy</i>	“1 ruble (eski) ”
<i>utyug</i>	<i>ütük</i>	<i>ütyuk</i>	“ütü”
<i>poçta</i>	<i>pošto</i>	<i>mošto</i>	“postane”
<i>pogreb</i>	<i>pogrup</i>	<i>pokrop</i>	“bodrum”
<i>grustniy</i>	-	<i>körüste</i>	“tembel”
<i>srol</i>	<i>üstöl</i>	<i>ostol</i>	“masa”
<i>klyuç</i>	<i>külüç</i>	<i>külüç</i>	“anahtar”
<i>vedro</i>	<i>(çaka)</i>	<i>pedrek</i>	“kova” vb.

4. Kırgızcada hem kalınlık-incelik hem düzlük yuvarlaklık ünlü uyumunun bozulduğu durumlar bazı zarflarda, sayılarda ve fiillerde görülmektedir. Bu kelimelere bakıldığında eskiden müstakil olan iki veya üç kelimenin kaynaşması neticesinde meydana geldiği görülmektedir. Ancak, bu durum az sayıdaki kelimeye genelde zarflarda ve zamirlerde karşımıza çıkar: *uşıntıp*<*uşun etip*“böylece”,

oşentip < *oşonu etip* “o şekilde”, *kantip* < *kanday etip* “nasıl”, *kantkende* < *kanday etkende* “nasıl olduğunda”, *oşent* < *oşonu et* “öyle yap” vb.

3.1.2.6. Dudak Uyumunun Bozulduğu Durumlar

Kırgız Türkçesinde dudak uyumunun düzgün korunduğu durumlarda Altaycada dudak uymunun bozulduğu görülmektedir:

1. Altaycada kelimenin ilk hecesinde *u/ü*’ yuvarlak ünlülerinden sonra düz ünlü geldiği görülmektedir. Kırgızcada bu durumda dudak ünlü uyumu korunur:

Altayca:	Kırgızca:	Türkiye Türkçesi:
<i>ugı-tözi</i>	<i>uruk-tuuganı</i>	“soyu sopu”
<i>künek</i>	<i>köynök</i>	“gömlek”
<i>ülker</i>	<i>ülkör</i>	“yıldız”
<i>küreñ</i>	<i>küröñ</i>	“gri”
<i>küreş</i>	<i>küröş</i>	“güreş”
<i>süünçi</i>	<i>süyünçü</i>	“sevinç”
<i>d’ürek</i>	<i>cürök</i>	“kalp” vb.

2. Altay Türkçesinde iki heceden fazla olan kelimelerde dudak uyumunun bozulduğu görülmektedir. Kırgızacada dudak uyumu güçlü olduğundan bu tür durumlar seyrek görülür. Örneğin:

Altayca:	Kırgızca:	Türkiye Türkçesi:
<i>şülüzin</i>	<i>sülöösün</i>	“vaşak”
<i>küzüñi</i>	<i>(koñguroo)</i>	“zil”
<i>sögüsken</i>	<i>(tobulgu, tabılga)</i>	“erkeçsakalı”
<i>çürekey</i>	<i>(ördök)</i>	“ördek”

5. Altaycada ilk hecesi dudak ünlü ile başlayan kelimelere dar-düz ünlülü ek eklendiğinde dudak uyumuna girmez.

Altayca:	Kırgızca:	Türkiye Türkçesi:
<i>töşti</i>	<i>muzdu</i>	“buzu”
<i>küldiñ</i>	<i>küldün</i>	“külün”
<i>kündi</i>	<i>kündü</i>	“günü”
<i>köldi</i>	<i>köldü</i>	“gölü”
<i>budım</i>	<i>butum</i>	“ayağım”
<i>çöldiñ</i>	<i>çöldün</i>	“çölün”
<i>ökpözi</i>	<i>öpkösü</i>	“kara ciğer”

3.1.2.7.Ünlü Düşmesi Olayı

Kırgızca ve Altaycada bazı kelimelerde ünlü ile başlayan ek eklenince ünlü düşmesi görülmektedir. Türk dillerinin bir çoğunda görülen bu olay, kelimenin sonunun bir dar ünlü ve bir yarı ünsüzle bittiği durumlar için söz konusudur. Ayrıca bu olayda hecenin vurgusuz olmasının da etkisi vardır:

Altayca:	Kırgızca:	Türkiye Türkçesi:
<i>moyın+ı>moynu</i>	<i>moyun+ı>moynu</i>	“boynu”
<i>erin+ı>erdi</i>	<i>erin+ı>erdi</i>	“dudağı”
<i>koyın+ı>koyı</i>	<i>koyun+ı>koyı</i>	“koynu”
<i>murun+ı>murdu</i>	<i>murun+ı>murdu</i>	“burnu”
<i>ayıl+ı>aylı</i>	<i>ayıl+ı>aylı</i>	“köyü”
<i>kiyim+ı>kiymi</i>	<i>kiyim+ı>kiymi</i>	“giysisi”

3.1.2.8.Ünlü Türemesi

1) Altaycada bazı kelimelerde Kırgızcadaki paralellere göre, kelime sonunda bir ünlünün fazla kullanılmasıyla farklılık meydana gelir:

Altayca:	Kırgızca:	Türkiye Türkçesi:
<i>boro</i>	<i>boz</i>	“gri, boz”
<i>bagana</i>	<i>bakan</i>	“bakan”

<i>sogono</i>	<i>sogon</i>	“soğan”
<i>Teñere</i>	<i>Teñir</i>	“Tanrı”
<i>kabaga</i>	<i>kabık</i>	“kabuk” vb.

Bu dil olayı Altay Türkçesine Moğolcanın etkisiyle geçmiş olabilir. Çünkü bazı kelimeler Moğolcada da Altaycadaki gibi kullanılmaktadır. Örneğin; Alt. *boro* kelimesi Moğ. *boro* olarak karşımıza çıkmaktadır (ATS: 43, 198).

2) Kelime başı ünlü türemesi Altaycaya göre Kırgızcada daha çok görülmektedir. Nedeni de Arapça ve Farsça kelimelerin Kırgızcada daha yoğun kullanılmasına bağlıdır. Kırgızcada kelime başında *r*, *l*, *v* ünsüzleri gelmez. Arapça, Farsça ve Rusça kelimelerde yukarıdaki ünsüzlerle başlayan kelimelerin başına Kırgızcada bir ünlü getirilir:

ırakmat<*rahmet* “teşekkür”, *anar*<*nar* “nar”, *orus*<*rus*’ “Rus”, *ırayon*<*rayon* “il”, *ırakat*<*rahat* “rahat”, *ılay*<*lay* “balçık”, *ılaazım* < *lazım* “lazım”, *orozo*<*rûze* “oruç”, *ubakıt*<*vakt* “vakit” vb.

3) İki lehçede de çoğunlukla */s/*, */ş/*, */r/*, */z/* ses ünsüzleri ve çift ünsüzlerle başlayan Rusça kelimelerin ilk hecelerinde ünlü türemesi görülür:

Rusça:	Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>stol</i>	<i>üstöl</i>	<i>ostol</i>	“masa”
<i>Rus’</i>	<i>Orus</i>	<i>Orus</i>	“Rus”
<i>stolba</i>	<i>ustolba</i>	<i>ostolmo</i>	“direk”

<i>staj</i>	<i>ıstaş</i>	<i>ıstaş</i>	“staj”
<i>ştraf</i>	<i>ıstırap</i>	<i>ıstıraf</i>	“ceza” vb.

3.1.2.8. Eski Türkçede Kullanılan Kelimelerin Kırgızca ve Altaycada Benzerlikleri

Eski Türkçede kullanılan birçok kelime çağdaş Altayca ve Kırgızcada fonetik açıdan değişmeden aynı şekilde kullanılmaktadır:

Eski Türkçe:	Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>argamak</i>	<i>argımak</i>	<i>argımak</i>	“kır at”
<i>azıg</i>	<i>azık</i>	<i>azık</i>	“yemek”
<i>ayran</i>	<i>ayran</i>	<i>ayran</i>	“yoğurt”
<i>alma</i>	<i>alma</i>	<i>alma</i>	“elma”
<i>at</i>	<i>at</i>	<i>at</i>	“at”
<i>mal</i>	<i>mal</i>	<i>mal</i>	“hayvan”
<i>baş</i>	<i>baş</i>	<i>baş</i>	“baş” vb.

Ancak, bu durum bazı ortak kelimelerde dar ve geniş iki ünlünün değişmesiyle fark yaratır:

1. a//ı~ı//a:

Kırgızca: **Altayca:** **Türkiye Türkçesi:**

cıgaç *agaş* “ağaç”

barımta *parıntı* “esir”

arça *arçın* “çam”

karçıga *karçaga* “et parçası”

karlıgaç *karlagas* “kırlangıç”

kudagıy *kudagay* “dünür” vb.

2. a//o~o//a:

Kırgızca: **Altayca:** **Türkiye Türkçesi:**

şumkar *şoñkor* “şahin”

kayta *oyto* “tekrar”

olpoñ *albañ* “döşek”

koomay *koomoy* “hassas” vb.

3. e//i~i//e:

Kırgızca: **Altayca:** **Türkiye Türkçesi:**

kecige *kejee* “ense”

<i>iñir</i>	<i>eñir</i>	“akşam üstü”
<i>tegirmen</i>	<i>teermen</i>	“teğirmen”
<i>kim</i>	<i>kem</i>	“kim”
<i>beşik</i>	<i>pizik</i>	“beşik” vb.

4. ö//e~e//ö:

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>cügön</i>	<i>üygen</i>	“dizgin”
<i>böyrök</i>	<i>pügrek</i>	“böbrek”
<i>köbürgön</i>	<i>köbürgen</i>	“yaban soğanı”
<i>cürök</i>	<i>d'ürek</i>	“yürek”
<i>dülöy</i>	<i>tüley</i>	“sağır”
<i>tügöy</i>	<i>tüñey</i>	“eş” vb.

5. u~ı:

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>cumşak</i>	<i>d'ımsak</i>	“yumuşak”
<i>cumurtka</i>	<i>d'imirtka</i>	“yumurta”
<i>buçkak</i>	<i>bıçkak</i>	“hayvanın ayaklarındaki deri”

munu

minı

“bunu”

kundak

kındak

“kundak” vb.

3.1.2.10. Uzun Ünlülerde Görülen Değişim

6. *ağa//ağı > oo~uu:*

Eski Türkçe:	Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>tağ</i>	<i>too</i>	<i>tuu</i>	“dağ”
<i>bağ</i>	<i>boo</i>	<i>buu</i>	“bağ”
<i>ağır</i>	<i>oor</i>	<i>uur</i>	“ağır”
<i>soğık</i>	<i>suuk</i>	<i>sook</i>	“soğuk”
<i>bağır</i>	<i>boor</i>	<i>buur</i>	“karaciğer”
<i>kırağı</i>	<i>kıroo</i>	<i>kıruu</i>	“kırağı”
<i>yağ</i>	<i>coo</i>	<i>d'uu</i>	“yağı, düşman” vb.

7. *uu~aa:*

Kırgızca:

Altayca:

Türkiye Türkçesi:

catuuçu

d'adaaçı

“yatıya kalan”

başkaruuçu

başkaraaçı

“önder”

çakıruuçu

çakıraaçı

“davetçi” vb.

8. *üü~ee:*

Kırgızca:

Altayca:

Türkiye Türkçesi:

östürüüçü

ösküreeçi

“yetiştiren”

süzüüçü

jüzeeçi

“(suda) yüzen”

berüüçü

bereeçi

“verici” .

Yukarıda verilmiş örneklerde de görüldüğü gibi Kırgızca ve Altaycanın ünlü sistemiyle ilgili farklılıkların çoğu ünlü uyumu ile ilgili olduğu ortaya çıkmaktadır. Bundan görülüyor ki Kırgızca, bütün Türk lehçeleri içerisinde ünlü uyumunun en güçlü korunduğu bir dil olarak bu açıdan ona en yakın sayılan Altaycadan bile ayırt edilmektedir.

3.2.1.Ünsüzler

Türkiye Türkçesinde ötümsüzler ve konsonantlar terimleri ile de adlandırılan ünsüzlerin sayısı Kırgızcada 25, Altaycada ise 23tür.

Ünsüzler çıkış yeri bakımından üçe ayrılır:

1. Tonsuz veya ötümsüz ünsüzler:

Kırgızcada: *p, t, s, ş, ç, k, k̄, n, x, f, ɯ(ts), ɯ (şç)*

Altaycada: *p, t, s, ş, ç, k, k̄, n, x, f, ʉ(ts)*

2. Tonlu veya ötümlü ünsüzler:

Kırgızcada: *b, v, d, z, c, g, ğ*

Altaycada: *b, v, d, z, c(j), g, ğ, d'*

3. Sonor (yarı) ünsüzler:

Kırgızcada: *l, m, n, ñ, r, y*

Altaycada: *l, m, n, ñ, r, y*

3.2.1.Kırgızcada ve Altaycada Ünsüz Fonemlerin Değişimi

Eski Türkçenin ünsüz sisteminde kelime başında yedi tane ünsüz kullanıldığı görülmektedir. Bu ünsüz fonemler */b/, /t/, /k/, /k̄/, /s/, /y/* olup, bunun dışında da */ş/* ünsüzü yabancı kelimelerde kullanılmaktadır. Ayrıca, */n/* ünsüzü de “ne” kelimesinde kullanılmıştır.

Kelime içinde ise on yedi: *p, b; d, t; k (k̄), g (ğ), ç; m; n; ñ; n', y, s, z, ş; l; r* ünsüzleri kullanılmıştır (Menges, 2000: 143-144).

/k̄/ ünsüzü

Eski Türkçede arka damak */k̄/* ünsüzü ancak arka sıra ünlüleri olan kelimelerde kullanılmıştır (Serebrennikov, Gadjiyeva, 2011: 39).

Arka damak */k̄/* ünsüzü kelime başında, ortasında ve kelime sonunda iki lehçede de korunmuştur:

Kırgızca:**Altayca:****Türkiye Türkçesi:***ķız**ķıs*

“kız”

*ķara**ķara*

“siyah”

*ķar**ķar*

“kar”

*caķa**jaaķa*

“yaka”

*baķa**baķa*

“kurbaķa”

*soķur**soķor*

“kör”

*aķ**aķ*

“beyaz”

*ķaķ**ķaķ*

“kurutulmuş yemiş”

*ķulaķ**ķulaķ*

“kulak”

*ķařıķ**ķařıķ*

“kaşık”

*ķuyruk**ķuyruk*

“kuyruk”

Kelime sonunda kullanılan /ķ/ ünsüzü kendinden sonra ek aldıķında /ĝ/sesine deĝişmektedir: Kırg.: *kaĝı, kulaĝı, kařıĝın*; Alt.: *kaĝu, kulaĝı* vb.

/k/ ünsüzü

Kelime başı /k/ sesi Kıpçak dillerinde tam korunmuştur. Kelime ortası ve kelime sonunda da iki lehçede korunduğu görülmektedir:

Kırgızca:

Altayca:

Türkiye Türkçesi:

küçük

küçük

“kopek yavrusu”

köz

kös

“göz”

teke

teke

“teke”

ükü

ükü

“guguk kuşu”

eki

eki

“iki”

külük

külük

“yürük at”

elik

elik

“geyik” vb.

Ek başında *k* sesi bir önceki kelimeye eklendiğinde eğer kendinden bir önceki ses ötümsüz ise değişmeden eklenir (*ketken* “giden”, *içken* “içen” gibi), eğer ötümlü ise *g* sesine değişmektedir (*kelgen* “gelen”, *bilgen* “bilen”) gibi vb.

/g/ ünsüzü

Yumuşak /g/ sesi Altayca ve Kırgızcada kelime başında kullanılmadığı görülür. Oğuz grubu lehçelerde kelime başı /g/ kullanılıyor, ancak, bu durum Eski Türkçedeki /k/ sesinin yumuşamasından ortaya çıktığı sanılır. Kelime ortasında bu ses iki lehçede de kullanılır.

Kelime sonunda Altayca ve Kırgızcada bu ekin $g > y$ değişimi meydana geldiği gözlemlenebilir:

1. $g > y$ değişimi

Eski Türkçe:	Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>beg</i>	<i>biy</i>	<i>biy/piy</i>	“bey”
<i>teg</i>	<i>tiy</i>	<i>tiy</i>	“değmek”
<i>tüg</i>	<i>tüy</i>	<i>tüy</i>	“tüy”
<i>ög</i>	<i>maal, ubakit</i>	<i>öy</i>	“zaman”

2. $g > k$ değişimi

Kırgızcada ötümsüzleştiği bazı örneklerde Altaycada ünlüye geliştiği görülür.

Eski Türkçe:	Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>beg</i>	<i>bek</i>	<i>bek</i>	“katı”
<i>tüg</i>	<i>tük</i>	<i>tük</i>	“tüy”

<i>katıĝ</i>	<i>ķattıķ (güney ağz.)</i>	<i>katu</i>	“sıkı, sert, zor”
<i>ısıĝ</i>	<i>ısıķ</i>	<i>izü</i>	“sıcak”
<i>uluĝ</i>	<i>uluk</i>	<i>uluk</i>	“hoş olmayan, “büyük” kendini büyük gören”
<i>ölüg</i>	<i>ölük</i>	<i>ölü</i>	“ölü”
<i>ķudug</i>	<i>kuduk</i>	-	“kuyu”

3. Kelime içinde g>y deĝişimi

Altaycada bu durumda bazı eklerin akıcılaşarak uzun ünlüye dönüştüğü ya da düştüğü görülür:

Eski Türkçe:	Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>bögrek</i>	<i>böyrök</i>	<i>böörök</i>	“böbrek”
<i>igne</i>	<i>iyne</i>	<i>iyne</i>	“iğne”
<i>yegirmi</i>	<i>cıyırma</i>	<i>cirme</i>	“yirmi”
<i>edgü</i>	<i>iygi</i>	<i>(jaksı)</i>	“iyi”
<i>egri</i>	<i>iyri</i>	<i>iiri</i>	“eğri” vb.

4.g>Ø değişimi

Eski Trkçe:	Kırgızca:	Altayca:	Trkiye Trkçesi:
<i>kdeg</i>	<i>ky</i>	<i>kye</i>	“koca”
<i>bireg</i>	<i>bir</i>	<i>bir</i>	“biri”
<i>ikeg</i>	<i>ek</i>	<i>ek</i>	“ikisi”
<i>ķıraęu</i>	<i>ķıroo</i>	<i>ķıra</i>	“ķię”
<i>bileg</i>	<i>bl</i>	<i>ķar (taş)</i>	“bile taşı”

t nsz

Eski Trkçedeki kelime başı /t/nsz çoğu Trk lehçelerinde korunmuştur. Ancak, bazı Trk lehçelerinde tmlleşmiş ve/d/sesine değişmiştir. rneğin; Trkm: *daş* “taş”, *diş* “dış”, *dırnak* “tırnak”; TT, Az.: *dağ*, Kum.: *değerek* “dairesel”, *damga* “damga” gibi. Kırgızca ve Altaycada kelime başı ve kelime iķi/t/ünsüzü korunur:

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>too</i>	<i>tuu</i>	“dağ”
<i>taş</i>	<i>taş</i>	“taş”

<i>tal</i>	<i>tal</i>	“dal”
<i>otuz</i>	<i>otuz</i>	“otuz”
<i>otun</i>	<i>otın</i>	“odun” vb.

Bazı durumlarda kelime ortası /t/sesi iki lehçede değişiklik göstermektedir. Kırgızcada /t/ sesi hiçbir pozisyonda yumuşamazken Altaycanın bazı durumlarında iki vokal arasında yumuşama meydana gelir. Tam tersine, Kırgızcadaki /d/’li durumlarda Altaycada ötümsüzleşme olayı da görülür.

1. *t>d* değişimi

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>ata</i>	<i>ada</i>	“baba”
<i>çatır</i>	<i>çadır</i>	“çadır”
<i>otun</i>	<i>odin</i>	“odun”
<i>ötük</i>	<i>ödük</i>	“çizme”
<i>butak</i>	<i>budak</i>	“budak”
<i>otuz</i>	<i>odus</i>	“otuz” vb.

2. *d>t* değişimi

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>kuduk</i>	<i>kutuk</i>	“kuyu”
<i>ıldam</i>	<i>iltam</i>	“çabuk” vb.

Kelime sonunda /t/ünsüzü iki lehçede de değişime uğramaz.

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>at</i>	<i>at</i>	“ad”
<i>ot</i>	<i>ot</i>	“ateş”
<i>süt</i>	<i>süt</i>	“süt”
<i>but</i>	<i>but</i>	“ayak” vb.

/d/ünsüzü

Eski Türkçede kelime başında/d/ünsüzü kullanılmamaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinde kelime başında /d/ünsüzü sonradan türemedir. Örneğin; **taş*>Az. *daş*, **tag*>Türkm. *dag* gibi(Serebrennikov, Gadjiyeva, 2011: 46).

Altayca ve Kırgızcada sonradan türetilen kelime başı /d/ünsüzü kullanılmaktadır: *deniz* “deniz”, *dağı*“daha”, *da* “da”gibi. Eski Türkçede kelime ortası /d/ seyrek de olsakullanılmıştır ancak, genelde /t/ünsüzü ağırlıklıdır.

/p/ünsüzü

Genel Türk dilinin çeşitli aşamalarında kelime başı /p/ünsüzü, çok kullanılan patlayıcı bir fonemdir. Bu ses, tarihî bakımından kelime başı /b/ünsüzünden önce gelmektedir. Eski ve yeni Türk yazı dillerindeki *baş*, *balık*, *bol*- vb. gibi kelimeler daha önceleri /p/ünsüzüyle başlamıştır. Çağdaş Türk lehçeleri ağızlarında paralel kullanılan kelimeler buna örnek olabilir. Örneğin, Kırgız ağızlarında görülmüş olan *p~b* kullanımı gibi. Diğer Türk lehçeleri ağızlarında da benzer örnekler mevcuttur: Kırg. ağ.: *bıçak~pıçak* “bıçak”, *baypak~paypak* “çorap”, *bal~pal* “bal” gibi.

Altay Türkçesinde kelime başında /p/’nin kullanımının daha işlek kullanıldığı görülmektedir:

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>belek</i>	<i>pelek</i>	“hediye”
<i>beşik</i>	<i>pizik</i>	“beşik”
<i>bilek</i>	<i>pilek</i>	“bilek”
<i>burç</i>	<i>purç</i>	“köşe”
<i>böyrök</i>	<i>pögrek</i>	“böbrek” vb.

Altaycada kelime ortası *p>b* değişimi görülmektedir. Ancak örnekleri az sayıdadır.

Kırgızcada genelde sadece iki vokal arasında görülen bu hadise, Altayca’da yarı ünsüz ve ünlü arasında da görülmektedir.

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>torpok</i>	<i>torbok</i>	“buzağı”
<i>capız</i>	<i>cabıs</i>	“alçak” vb.

/b/ünsüzü

Kelime başı /b/ünsüzü, çoğu Türk lehçelerinde olduğu gibi Altayca ve Kırgızcada da korunmaktadır:

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>baş</i>	<i>baş</i>	“baş”
<i>bala</i>	<i>bala</i>	“çocuk”
<i>balık</i>	<i>balık</i>	“balık” vb.

Bazı Türk lehçeleri örneklerinde bulunduğu gibi, kelime başı $b > m$ veya $m > b$ değişimi Kırgızca ile Altaycanın ses farklılıklarından birini oluşturmaktadır:

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>bürküt</i>	<i>mürküt</i>	“kartal”
<i>balta</i>	<i>malta</i>	“balta” vb.

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>mayram</i>	<i>bayram</i>	“bayram”
<i>muzoo</i>	<i>bozu</i>	“buzağı”
<i>temir</i>	<i>tebir</i>	“demir”
<i>tömön</i>	<i>töben</i>	“aşağı” vb.

Eski Türk dilinde kelime sonunda *b*/görülmeştir: *eb* “ev”, *ab>aw>av>uu* “av”, *sub* “su” gibi. Çağdaş Türk lehçelerinde bu durum */v/*veya */y/*ünsüzüne geçmiştir. Eski Türkçede kullanılan kelime sonu */b/*ünsüzü Kırgızcada bazen */p/*ünsüzüne değiştiği ya da *b>v>uu* esasında uzun ünlüye dönüştüğü (*eb>ev>üy* “ev”, *ab>aw>av>uu* “av”, *sub>suw>suu* “su”) görülmektedir. Ayrıca, değişmeyen kalıplaşmış kelimeler de görülür: *eb>epçi* “çadırın bayanlara ayrılan sağ kısmı”.

***/ğ/*ünsüzü**

Eski Türk dilinde */ğ/*kelime ortasında görülmektedir. Kırgızca ve Altaycada */ğ/*ünsüzü uzun dudak ünlüye geliştiği görülmektedir:

Eski Türkçe:	Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>bağır</i>	<i>boor</i>	<i>buur</i>	“karaciğer”
<i>ağız</i>	<i>ooz</i>	<i>oos</i>	“ağız”
<i>ağrığ</i>	<i>ooru</i>	<i>ooru</i>	“ağrı”
<i>soğuk</i>	<i>suuk</i>	<i>sook</i>	“soğuk” vb.

Eski Türkçenin eklerinde görülen /ğ/ünsüzü Kırgızca ve Altaycada yine uzun dudak ünlüleri meydana getirmiş unsurlardan biridir: +lğ>+luw+luu. Kırg.: *balaluu* “çocuklu”, *ömürlüü* “uzun ömürlü”; Alt.: *atluu* “atlı”, *balaluu* “çocuklu” vb.

/y/ünsüzü

Proto-Türkçede kelime başı /y/ünsüzünün durumu Türkologlar arasında tartışma konusudur. A.M. Şçerbak, ötümsüz diş arası (ʒ) sesinin kullanıldığını öne sürerek çağdaş Türk lehçelerindeki kelime başı /y/, /c/, /d/, /ç/, /s/ gibi ünsüzler yukarıdaki ünsüzden türediğini dile getirir. V.A. Serebrennikov bu fikre katılmayıp, Proto-Türkçede /y/ünsüzünün kullanıldığını ileri sürmüştür (Serebrennikov, Gadjiyeva, 2011: 57). Altay Türkçesinde /y/ünsüzü /y/, /d', /c/, /j'/ya; Kırgızcada ise /c/' ye gelişmiştir. Kırgızdaki /c/'ye denk gelen Altacadaki ses değişikliğini şu örneklerle gösterebiliriz;

1. c~d':

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>cakşı</i>	<i>d'akşı</i>	“iyi”
<i>ceen</i>	<i>d'een</i>	“yeğen”
<i>cer</i>	<i>d'er</i>	“yer”
<i>cip</i>	<i>d'ip</i>	“ip” vb.

2. c~y:

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>calañ</i>	<i>yalañ</i>	“bir tek”, “yalnız”
<i>cış</i> “sık”	<i>yış</i>	“orman”
<i>caz</i>	<i>yaz</i>	“bahar” vb.

Kelime içi ve kelime sonu /y/ünsüzü diğer Türk lehçelerinde görüldüğü gibi Altayca ve Kırgızcada da korunmaktadır.

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>caykı</i>	<i>d'aykı</i>	“yazınki”
<i>ayran</i>	<i>ayran</i>	“ayran”
<i>ay</i>	<i>ay</i>	“ay”
<i>cay</i>	<i>d'ay</i>	“yaz”
<i>üy</i>	<i>üy</i>	“ev” vb.

/s/ünsüzü

Kelime başı /s/ünsüzü çoğu Altayca ve Kırgızcanın isimlerinde aynı şekilde kullanılır.

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:

<i>sarı</i>	<i>sarı</i>	“sarı”
<i>suu</i>	<i>suu</i>	“su”
<i>semiz</i>	<i>semis</i>	“şişman”
<i>sol</i>	<i>sol</i>	“sol” vb.

Kelime içinde /s/ ünsüzünün Altay Türkçesinde /z/’ye değiştiğini görmekteyiz:

Kırgızca:

Altayca:

Türkiye Türkçesi:

<i>esen</i>	<i>ezen</i>	“esen”, “sağ-sağlim”
<i>ısıık</i>	<i>iz</i>	“sıcak”
<i>ösümdük</i>	<i>özüm</i>	“bitki”
<i>esim</i>	<i>ezem</i>	“hatıram”

/z/ünsüzü

Eski Türkçede kelime başı /z/ ünsüzü kullanılmamaktadır. Kelime içi/z/ünsüzü çoğu Türk lehçelerinde olduğu gibi Altayca ve Kırgızcada değişişe uğramadan korunmuştur:

Kırgızca:

Altayca:

Türkiye Türkçesi:

<i>kızıl</i>	<i>kızıl</i>	“kırmızı”
<i>uzun</i>	<i>uzun</i>	“uzun”
<i>kazan</i>	<i>kazan</i>	“kazan” vb.

Kelime sonu /z/ ünsüzü çoğu Türk lehçelerinde korunmaktadır. Altay Türkçesinde ise ötümsüzleşmiş ve Kırgızca ile farklı ses hadiselerinden birini oluşturmuştur.

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>kız</i>	<i>kıs</i>	“kız”
<i>söz</i>	<i>sös</i>	“söz”
<i>booz</i>	<i>boos</i>	“hamile”
<i>küz</i>	<i>küs</i>	“sonbahar”
<i>toğuz</i>	<i>toğus</i>	“dokuz” vb.

/ş/ ünsüzü

Proto-Türkçede kelime başı /ş/ ünsüzü çok az kullanılmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinde bazı kelimelerde kelime başında kullanılmaktadır. Altay ve Kırgız Türkçelerinde /ş/ ile başlayan kelimelerdeki ortaklık göze çarpar.

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>şak</i>	<i>şak</i>	“hemen”
<i>şibege</i>	<i>şibey/şibege</i>	“biz”
<i>şıyrak</i>	<i>şıyrak</i>	“ayak kemiği” vb.

Çoğu Türk lehçelerinde kelime içinde sıkça gördüğümüz /ş/ ünsüzü, Altay Türkçesinde yerini /j/’ye bıraktığı görülür:

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>kişi</i>	<i>kiji</i>	“kişi”
<i>maşak</i>	<i>majak</i>	“başak”
<i>töşök</i>	<i>töjök</i>	“döşek”
<i>eşik</i>	<i>ejik</i>	“kapı” vb.

Kelime sonu /ş/ ünsüzü çoğu Türk lehçelerinde olduğu gibi söz konusu iki lehçede de iyi derecede korunur:

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>kuş</i>	<i>kuş</i>	“kuş”
<i>boş</i>	<i>boş</i>	“boş”
<i>kış</i>	<i>kış</i>	“kış”
<i>töş</i>	<i>töş</i>	“göğüs”, “döş”

/ç/ ünsüzü

Eski Türkçede de çağdaş Türk lehçelerinde de aktif kullanımda olan /ç/ ünsüzü Kırgızca ve Altaycada da aktif kullanılan seslerden biridir. Kelime başı, kelime içi ve kelime sonu /ç/ ünsüzü iki lehçede de iyi korunmuştur.

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>çaç</i>	<i>çaç</i>	“saç”
<i>çiy</i>	<i>çiy</i>	“hasır”
<i>çal</i>	<i>çal</i>	“ihtiyar”
<i>çabak</i>	<i>çabak</i>	“balık türü”
<i>çak</i>	<i>çak</i>	“zaman” vb.
<i>açık</i>	<i>açık</i>	“açık”
<i>bıçak</i>	<i>bıçak</i>	“bıçak”
<i>uça</i>	<i>uça</i>	“kemik parçası”
<i>oçok</i>	<i>oçok</i>	“ocak” vb.

// ünsüzü

Kelime başı // ünsüzü Eski Türkçede mevcut değildir. Çağdaş Türk lehçelerinde de alıntı kelimeler dışında kelime başı // ünsüzü kullanılmaz. Kelime içinde ve sonunda ise sıkça kullanılır.

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>bulut</i>	<i>bulut</i>	“bulut”
<i>balık</i>	<i>balık</i>	“balık”
<i>ala</i>	<i>ala</i>	“ala”
<i>ulus</i>	<i>ulus</i>	“ulus, halk”
<i>kulun</i>	<i>kulun</i>	“tay” vb.

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>tal</i>	<i>tal</i>	“dal”
<i>bel</i>	<i>bel</i>	“bel”
<i>mal</i>	<i>mal</i>	“hayvan”
<i>til</i>	<i>til</i>	“dil”
<i>cal</i>	<i>d'al</i>	“yele”

/n/ ünsüzü

Eski Türkçede kelime başı /n/ ünsüzü kullanılmamıştır. Çağdaş Türk lehçelerinde kelime içinde ve kelime sonunda aktif olarak yer alır:

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>çana</i>	<i>çana</i>	“kızak”
<i>ene</i>	<i>ene</i>	“anne”

<i>kün</i>	<i>kün</i>	“gün”
<i>ton</i>	<i>ton</i>	“gocuk”, “kürk”
<i>tün</i>	<i>tün</i>	“gece”
<i>on</i>	<i>on</i>	“on”

/ñ/ ünsüzü

/ñ/ünsüzü Türkçede kelime başında gelmez. Eski Türkçede kelime içinde görülür ve Kırgızca ve Altaycanın da içinde olduğu bazı çağdaş Türk lehçelerinde kelime içinde ve sonunda görülür.

Eski Türkçe:	Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>yañı</i>	<i>cañı</i>	<i>d'añı</i>	“yeni”
<i>keñeş</i>	<i>keñeş</i>	<i>keñeş</i>	“tavsiye”
<i>teñiz</i>	<i>deñiz</i>	<i>teñiz</i>	“deniz”
<i>meñgü</i>	<i>möñgü</i>	<i>möñkü</i> “sonsuz”	“buzul”
<i>karañgu</i>	<i>karañgı</i>	<i>karañguy</i>	“karanlık”

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>añçı</i>	<i>añçı</i>	“avcı”
<i>keñ</i>	<i>keñ</i>	“geniş”
<i>toñ</i>	<i>toñ</i>	“don”

miñ

muñ

“bin” vb.

/m/ ünsüzü

Eski Türkçede “*men*” kelimesinde rastlanan /m/ ünsüzü pek yaygın kullanılan bir ses değildi. Çağdaş Türk lehçelerindeki kelime başı /m/’lerde sonradan ortaya çıkan ünsüz olarak bakılır.

Altay ve Kırgız Türkçesinde kelime başı /m/’lerin meydana gelmesinde hem benzerlik hem benzemezlik söz konusudur. Kelime başında gelen /m/’lerin bir kısmında bu iki dile özgü olan ünsüzlerin geriye doğru benzeşme kuralı önemli rol oynamıştır.

Kırgızca:

men

miñ

mal

Altayca:

men

muñ

mal

Türkiye Türkçesi:

“ben”

“bin”

“mal”

Fakat bazı durumlarda da Altaycanın **m>b** dönüşümü yapmadığı görülür:

Kırgızca:

mayram

müdürül

muzoo

Altayca:

bayram

büdürül

bozu

Türkiye Türkçesi:

“bayram”

“düşmek”

“buzağı” vb.

Aynı zamanda da Altayca, Kırgızcadan farklı olarak kelime içinde $b > m$, $m > b$ değişimlerini yapar:

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>şıbıra</i>	<i>şımıra</i>	“fısıldamak”
<i>türmök</i>	<i>türbek</i>	“yumak” vb.

/r/ ünsüzü

Eski Türkçede kelime başı /r/ ünsüzü kullanılmamaktadır. Altay ve Kırgız Türkçelerinde kullanılan kelime başı /r/ ünsüzü ancak yabancı kelimelerde görülmektedir. Kelime içi ve kelime sonunda ise her Türk dilinde olduğu gibi /r/ yaygın kullanılmaktadır.

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>ara</i>	<i>ara</i>	“ara”
<i>kara</i>	<i>kara</i>	“siyah”
<i>erk</i>	<i>erik</i>	“irade”
<i>kar</i>	<i>kar</i>	“kar” vb.

3.2.2. Metatez Olayı

Metatez olayı Türk lehçelerinde sık rastlanır. Radloff’un araştırmasına göre Türk lehçelerinde metatezler çoktur. Bunlarda iki şekildeki metatez bulunmuştur (İPSGTYF, 1955: 293). Bu metatezler komşu ünsüzler ve bitişik olmayan ünsüzlerden oluşur. Altayca ve Kırgızcadaki metatez örneklerinin bazıları şunlardır:

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>öpkö</i>	<i>ökpö</i>	“kara ciğer”
<i>tamga</i>	<i>tañma</i>	“harf”
<i>okşoş</i>	<i>oşkoş</i>	“benzer”
<i>camgır</i>	<i>d'añmır</i>	“yağmur”
<i>torpok</i>	<i>tobrok</i>	“buzağı”
<i>bet aarçı</i>	<i>alçuur</i>	“havlu” vb.

3.2.ŞEKİL BİLGİSİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMA

Şekil bilgisi, bir dilin kök kelimelerini, eklerini, köklerle eklerin birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili öteki konularını inceleyen gramer dalıdır. Şekil bilgisinin temel öğeleri kelime kökleri ve eklerdir (Korkmaz, 2007: 5).

Şekil bilgisinde kelime yapımı üç grupla gerçekleşmektedir:

- 1) Morfolojik (şekilsel)
- 2) Semantik (anlamsal)
- 3) Sentaks (söz dizimsel) yollarla yapılır.

3.3. İsimlerin kelime yapım sistemi üzerine karşılaştırılması

Kelime yapım sistemi kendi başına büyük bir gramerin parçası olup ekler ile gerçekleşmektedir. Ekler dilin kanununa uyarak sistemli bir şekilde kelime türetir.

Türkçe sondan eklemeli dil olduğundan, fiil ve isim yapım ekleriyle türer. Türkçede eklerin bugüne kadar araştırılmasına baktığımızda gelişim sürecinde pek değişikliğe uğramadığı gözlemlenir. Orhon-Yenisey yazıtlarında gördüğümüz ekler çağdaş Türk lehçelerine dağılımında çoğunlukla Eski anlamına benzeyen kelimeler türettiği ortaya çıkmaktadır (Örneğin; +cı/+ça, +laş/+daş, +lıg/+lık, +sız, +dag/+day vb. gibi). Ancak, dillerin uzun süren tarihinde kelime yapımı da gelişir ve zamanla değişir. Bu süreçte bazı kelime yapım ekleri işlek bir hal alırken, diğer taraftan bazı ekler kelime içeriğinde bulunduğu halde işlekliliğini kaybederler. Böyle

bir durumda ekin kelimedden ayrıldığında kelimenin yalın halinde bir anlamı kalmaz⁴⁶. Ayrıca, işlek olmayan eklerin bazıları ölü eklerle dönüşmektedir.

Eklerin meydana geliş biçimleri şu beş grup altında toplanabilir:

1. Ekler arkaik olarak kelime kökenlidir ve süreç içinde kullanım kolaylığı esas alınarak ekleşme süreci gerçekleşmiştir.
2. İki ek birleşerek yeni bir ek oluşabilir.
3. Ödünçleme yoluyla başka bir dilden ek alınabilir.
4. Eskiden beri var olan; ancak oluşum şekilleri anlaşılamayan ve ek olarak kullanılmaya devam edilen ekler bulunabilir.
5. Bazı kelimeler ile bazı eklerin kaynaşarak yeni ekler oluşturması mümkündür (İlhan, 2009: 1536-1538).

Kelime yapımın morfolojik yolu eklerle gerçekleşir. Örneğin; *kitap+lık*, *çocuk+luk*, *çiçek+çi*, *sevinç+li* gibi.

Türkçede isim yapımın morfolojik yolu *isimden isim yapım ekleri* ve *filden isim yapım ekleriyle* yapılmaktadır.

⁴⁶ Örneğin; Kırg. *upçu*, *supsak*, *kapkak*, *iyik* gibi kelimeler mevcuttur. Bu kelimeler eklerinde ayrıldığında tek başına bir anlam taşımaz.

3.2.1.1.İsimden İsim Yapım Ekleri

3.2.1.1.1. +çI Eki

Kırg:

+çı/+çi, +çu/+çü

Alt:

+cı/+ci

Türk yazı dillerinde +çı/+çi eki çok yaygındır ve şahsın etkinliğini bildirmek için kullanılır.

Talat Tekin, bu eki ET’de “meslek mensubu yada bir işi sürekli yapan” anlamında isimler türettiğini belirtmektedir (Tekin, 2000: 82).

Bu ekin ET’de yalnızca ç’li şekli kullanılmıştır (Gabain, 2007: 43; Erdal, 1991: 110; Tekin, 2000: 82; Eckmann, 2003: 32).

Ekin Moğol-Mançu dillerinde de +ç(in)/+ç şekilleri karşımıza çıkar ve Türkçedeki gibi aynı görevi üstlenmektedir: *ajılç(in)* “işçi” <*ajil* “iş” (Oruzbayeva, 2000: 223).

B.A. Serebrennikov +çı/+çi ekini sıfat türeten ek olarak kabul etmektedir ve bir şeye karşı heves, eğilim bildirdiğini belirtmektedir: Şor. *uruş+çı* “dövüşken”, TT.: *inatçı* “inatçı, direngen”. Sonra bu ek uygun anlam değişimiyle isimlerin alanına geçtiğini anlatmaktadır. (Serebrennikov, Gadjiyeva, 2011: 96).

Ek hem Kırgız Türkçesinde hem de Altay Türkçesinde Eski Türkçedeki gibi ç’li şekli kullanılır. Kırgız Türkçesinde dudak uyumuna uyan dört şekli +çı/+çi,

+çu/+çü; Altaycada ise +çı/+çi şekilleri kullanılmaktadır. İki lehçede de oldukça işlek bir ektir:

Alt.: *mal+çı* “çoban”, *d’ılkı+çı* “seyis”, *d’ol+çı* “yolcu”, *biçik+çı* “Moğ.+T. okur yazar”, *çana+çı* “kayakçı”, *küreş+çı* “güreşçi”, *tögün+çı* “yalancı”, *añ+çı* “avcı”; *adu+cı* “nişancı, okçu”, *cazu+çı* “hizmetçi”, *ceмі+çı* “köy yönetiminde küçük memur”, *cimek+çı* “obur”, *tozo+çı* “bekçi”, *tölgö+çı* “büyücü kadın”, *tuzak+çı* “avcı, tuzakçı”, *una+çı* “arabacı”, *uur+çı* “hırsız, soyguncu” vb.

Kırg.: *mal+çı* “çoban”, *esep+çı* “muhassebeci”, *el+çı* “elçi”, *koy+çu* “koyun çobanı”, *ötük+çü* “kunduracı”, *kasap+çı* “kasap”, *dükön+çü* “dükkanı”, *uyku+çu* “uykucu”, *surakçı* “ifade alan kişi”, *adabiyat+çı* “edebiyatçı”, *bakma+çı* “bakıcı”, *koruk+çu* “koruyucu”, *aldam+çı* “yalancı”, *caa+çı* “yaycı” vb.

N.P. Drenkova Altay Türkçesinde bu ekin yanında +çıl/+çil ekinin aynı işlevleri gördüğünü ve iki ekin de sıfat yaptığını belirtmektedir (Drenkova,). Örneğin; *epçi* ve *epçil* “becerikli, mahir”, *şokçı* ve *şokçıl* “zarar veren”, *uykuçı* ve *uykuçıl* “uykucu, uyumayı seven”, *kojoñçı* ve *kojoñçıl* “şarkı söylemeyi seven” *ozoçıl* “önde olmayı seven”, *cuuçıl* “kavgaya düşkün”. Kırgız Türkçesinde de bu durum söz konusudur. Örneğin, *tamaşçıl* “1.eğlenceli temaşaları seven kimse; 2. şakacı; şen adam”, *tapçıl* “sınıf yönünden eksiksiz, kendi sınıfına sadık olan” *teñçil* “müsavata, adalete meyyal olan”, *terçil* “çok terleyen”, *tobokelçil* “tevekkülle iş görmeyi seven adam”, *kaygıçıl* “çabuk kederlenen”, *kaydigerçil* “resmiyete fazla ehemmiyet veren kimse”, *kekçil* “intikamcı, kindar”, *kemçil* “1.bir şeye muhtaç olan”. Kırgız atasözünde: *arı çok külküçül, sanaası çok uykuçul* “Arsız çok güler, gamsız çok uyur (uykucu)” bu ekin örneğini görmekteyiz.

Kırgızcada bu ekin dudak ünlü şeklinin kullanıldığından yukarıda bahsedildi. Sözlük taramasında Altaycada da ekin dudak uyumuna giren bir örneğine rastladık: *umçı, umçu* “emzik” (ATS, 194).

Ekin tespit ettiğimiz kelimelerdeki örnekleri ve işlevleri şöyledir:

1. Bu ek insanların mesleklerini ve uğraşma alanlarını belirten isimler türetir.

Kırg.: *at+çı* “atçı” (KRS I, 81), *balta+çı* “baltacı” (KRS I, 106), *boyok+çu* “boyacı” (KRS I, 138), *bozo+çu* “bozacı” (KRS I, 139), *dükön+çü* “dükkanacı” (KRS I, 202), *dıykan+çı* “çiftçi” (KRS I, 205), *colbaş+çı* “önder” (KRS I, 258), *kömür+çü* “kömürcü” (KRS I, 422), *kızmat+çı* “hizmetçi” (KRS I, 477), *el+çi* “elçi” (KRS II, 451), *caa+çı* “yaycı” (KRS I, 208), *koy+çu* “koyun çobanı” (KRS I, 394), *muzoo+çu* “buzağı çobanı” (KRS II, 37), *ötük+çü* “kunduracı” (KRS II, 104), *baş+çı* “önder” (KRS I, 121), *saan+çı* “sağıcı kadın” (KRS II, 119), *sak+çı* “bekçi” (KRS II, 125), *cılkı+çı* “yılıkcı” (KRS I, 280), *cumuş+çu* “işçi” (KRS I, 269), *oymo+çu* “oymacı” (KRS II, 63);

Alt.: *adaru+çı* “arıcı” (*adaru*: arı) (ATS, 21), *çana+çı* “kayakçı” (ATS, 70), *çurana+çı* “armonika çalan” (ATS, 78), *ırım+çı* “öngörücü” (ATS, 88), *kalan+çı* “vergi toplayıcı” (*kalan*: haraç, vergi) (ATS, 94), *karmak+çı* “balıkçı” (ATS, 100), *kat+çı* “yazıcı, sekreter, okur yazar” (ATS, 101), *kayık+çı* “(kayık için) kürekçi” (ATS, 101), *keme+çi* “kayıkçı” (ATS, 105), *kojoñ+çı* “şarkıcı” (ATS, 114), *koy+çı* “çoban” (ATS, 119), *ozo+çı* “öncü” (ATS, 142), *saan+çı* “sağıcı kadın” (ATS, 147), *sarın+çı* “şarkıcı” (ATS, 150), *talay+çı* “Moğ.+T. denizci” (ATS, 166), *kömür+çi* “kömürcü” (ATS, 121).

2. Düşkünlük, alışkanlık, huy edinme, sevmeye ifade eden isimler türetir.

Kırg.: *aldam+çı* “aldatıcı, hileci” (KRS I, 48), *calgan+çı* “yalancı” (KRS I, 221), *kumar+çı* “kumarbaz” (KRS I, 444),

Alt.: *tögün+çi* “yalancı”, kargışçı “lanet okuyan”, kuurmakçı “yalancı, hilekar”, tonokçı “çapulcu”, argaçı “kurnaz; burula-çı “suçlayan”, sıyçı “hediye almayı seven”, sıylaçı “konuksever”, oynoşçı “çapkın”, uykuçı “uykucu”, belgeñçi “küfürbaz”.

Sözlük taramasında bu ekin karşımıza çıkan örnekleri:

Altaycada:

aldaçı “mit. Kötü ruh, ölüm perdesi, ölünün canını taşıyan ruh”, camınçı “battaniye, örtü”, çugulçı “Moğ. kızgın”, kalgançı “son, en son”, karaçı “yakışıklı, güzel”, karınçı “rüşvetçi”, karmakçı “balıkçı”, katançı “üst giysi”, katkıçı “gülmeyi seven”, kayçı “kahramanlık destanı anlatan halk ozanı”, kayçı “makas”, kayuçı “Moğ. keşifçi”, kazançı “1. aşçı, 2. kazançı”, kıcıraaçı “okuyucu”, kıraçı “çiftçi”, kıyınçı “zalim”, kojulaçı “ekleyici, birleştirici”, kokırçı “şakacı”, koltıkçı “es. Yürüyüş sırasında Zayzan’ın koluna giren kişi, hizmetli”, komuşçı “kopuz çalan kimse”, konooçı “geleneksel”, kopçı “Moğ. iftiracı”, koruçı “koruyucu”, maaraçı “1. meleyen; 2. koyun”, malçı “hayvan yetiştirici”, miltıkçı “avcı”, moyınçı “tasma”, odoçı “kırıcı”, olcoçı “Moğ. işgalci”, orınçı “vali”, oroçı “mirasçı, küçük oğul”, oynınçı “şakacı”, saduçı “tüccar”, sakçı “koruyucu”, saygakçı “iftiracı”, sıymuçı “masör”, soñçı “dümenci”, sportçı “sporcu”, sudurçı “bilge”, şabıçı “fiske oyunu”, şokçı “zararcı”, tajuçı “taşıyıcı”, tamçı “damla”, tapçı “1. Az; 2. sıkışık”, taralçı “zool. Kestane kargası (bir tür kuş)”, tarmaçı “büyücü”, tartıjaaçı “güreşçi”, topçı “Moğ. düğme”, utkuçı “ruh”, köröçi “seyirci, gözlemci”, köspökçi “kehanet sahibi,

kahin”, kdı “oban”, lgerı “air”, renı “zool. İskete, batankara”, redı “retici, retmen”, reeı “kpek”, cadaı “havanın durumunu tahmin eden khin, yadacı”, caynaı “yalvaran”, belgeı “falcı, byc”, biceı “dansı”, cekteı “zarar veren”, cekteı “zarar veren”, armakı “Mo. ip, urgan”, aybıı “akraba (Evlt edinme yoluyla kabul edilmi)”, ayılı “misafir”, barıntıı “1. Yırtıcı hayvan, 2. yırtıcı”, bııkı “Mo. Okur yazar”, baı “nder, bodoı, boluı “yardımcı”, booı “her trden ba”, blci “kurdele”, blı “blen”, ube”, bdmci “inan”, cargıı “yargı”, conooı “bıak, rendelemek iin kullanılan alet”, corgooı “farenin bir tr”, corıkı “yolcu”, urtı, curı “kayın, baldız”, curukı “ressam”, crgeı “zayzan rtbesindeki memurun hizmetisi”, czeı “yzc”, iyı “yazıcı”, rkı “masalcı”, elı “elı”, enı “mirastaki pay, blm”, enıleeı “pay sahibi”, ieeı “fıncan”, ijemci “umut”, ilbiı “byc”, iı “iı, grevli”, ijekı “iı”, imekı “iı”, kedinı “gelin”, kerteeı “ısıran”, kdı “zengili”, kygekkı “mit. Yakan (lgen’in sıfatı)”, rmekı “doan”.

Kırgızcada:

adabiyatı “edebiyatı”, camaaı “yama”, blı “blc”, colooı “yolcu”, sıykırı “sihirci”, sapıruuı “savurucu”, taloonı “yamacı”, tegirmenı “deirmenci”, tlkı “tilki avcısı”, trı “(ip) toplayıcı”, aydakı “src”, balıkı “balıkı”, karakı “yamacı”, ezilı “ezilen”, bakaruuı “nder” vb.

3.2.1.1.2. +L₃UU₂Eki

Kırg:	Alt:
+luu/+lüü	+lu/+lü
+duu/+dүү	+du/+dü
+tuu/+tүү	+tu/+tü

Genellikle üzerine getirildiği isimleri sıfat yapan Eski Türkçedeki *+lig/+lig* eki, Şor, Hakas, Tuva ve Tofa Türkçesi hariç bugünkü Türk lehçelerinde farklı fonetik değişikliklere uğramıştır. (Dıbo, Tadinova, 2008: 230). Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçesinde *+lı/+li*; Kırgızcada *+luu/+lüü* ve Altaycada *+lu/+lü* ve diğer allomorfları kullanılmaktadır.

Gabain, *+lig/+lig* ekinin bir şeyle techiz edilmiş olmayı bildirdiğini ve genellikle sıfatlar yaptığını ifade etmekte ve Moğolcadaki *+lık* biçiminin de “bir şeyle techiz edilmiş olan şey” anlamına geldiğine dikkat çekmektedir (Gabain, 2007: 44).

B. O. Oruzbayeva ve A. M. Şçerbak Eski Türkçedeki *+lig* ekinin ilk işlevinin sahip olmak olduğunu ve diğer işlevleri sonradan türediğini belirtmektedirler (Oruzbayeva, 1964: 25; Şçerbak, 1977: 106).

Bu ek işlek bir ek olup, ET. ve OT’de *+lig* ekiyle yapılmış birçok sözcük bulunmaktadır: *ad+lig* “atlı”, *adrılmak+lig* “ayrılmaklı”, *agul+lug* “zehirli”, *balık+lig* “şehirli”, *bilig+lig* “bilgili”, *çambudvip+lig* “Çambudvipli”, *kanat+lig* “kanatlı”, *kedim+lig* “giyimli”, *küsüşlüg* “arzulu”, *oglanlıg* “çocuku”, *ölümlüg* “ölümlü”, *sagdıçlıg* “dostlu”, *sakinçlıg* “düşünceli”, *sanlıg* “adlı”, *suwlug*

“sulu”, *takıgu yıllıg* “tavuk yıllı (tavuk yılında olan)”, *tavışgan yıllıg* “tavşan yıllı (tavşan yılında olan)”, *tınlıg* “canlı”, *tonlug* “giysili”, *türlüg* “türlü”, *yertünçü+lüg* “dünyalı” (OTWF: 139-155); *erdem+lig* “erdemli”, *tamga+lıg* “damgalı”, *adag+lıg* “ayaklı” (Konkobayev, 2001: 185); *azıg+lıg* “cesaretli” (KB: 283), *baş+lıg* “yaralı” (DLT II: 172-12), *bilig+lig* “bilgili” (DLT I: 240-4), *budun+lug* “milletli, uluslu” (DLT I, 509-11), *körk+lüg* “güzel” (KB: 464) (KTG, 2008: 15); *edeb+lig* “edepli”, *at+lıg* “meşhur”, *kaygu+lug* “kaygılı, üzüntülü” (Eckmann, 1988: 34). Görüldüğü gibi ET’de bu ekin *+lıg/+lig*, *+lug/+lüg* olarak dört şekli kullanılmıştır.

+lıg ekinin son sesi olan *g* sesinin sızılışarak *w*’ye dönmesi ve akıcılaşarak uzun ünlü şeklini alması ekin Kırgızcadaki şeklini yansıtmaktadır. Kırgızcada ekin *+luu/+lüü*, *+duu/+düü*, *+tuu/+tüü* şekilleri mevcut olup Kırgızcanın diyalektlerinde *+luw/+lüw* şeklinde de kullanılmaktadır.

B. Yunusaliyev’e göre, *+lıg* ekinin gelişim süreci henüz eski Kırgız devrinde (yaklaşık 10-11. yy) başlamış olup hâlâ da devam etmektedir. Güney Altay ağızlarında da ekin yarı sızılışan */w/* şeklinin bulunduğu veya ünlüye dönüşmesini de bugünkü Kırgızlarla irtibatta yaşadıkları dönemde ortaya çıktığını belirtmektedir. Yanı sıra Tuva ve Hakas lehçelerinde ekin eski şeklinin korunduğunu Kırgızcanın bu lehçelerden ilişkisi kesilince değişimin gerçekleştiğini öne sürmekte ve güney Altay ağızlarıyla Kırgızcanın bu konuda benzerliklerini göstermektedir. Örneğin; Tuv., Hak.: *at+tıg* > Kırg., Alt.: *at+tuw* yada *at+tuu* (Yunusaliyev, 1971: 106-108). Ayrıca Kırgızcanın güney ağzında ekin *+luw/+lüw* şekli kullanılmaktadır: *suu+luw* “sulu”, *tül+lüw* “çeşitli” (Yunusaliyev, 1971: 108, 149).

Ek, Altaycada üç şekilde $+lug > +luw > (+luu) > +lu\emptyset$ olarak gelişmiş olup edebî yazı dilinde $+lu/+l\ddot{u}$, $+du/+d\ddot{u}$, $+tu/+t\ddot{u}$ şekillerinde kullanılmaktadır (GOYA: 42; Baskakov, 1972: 45). Altay Türkçesinin Kuzey ağızlarında eki eski şeklinin korunduğu görülmekte ve ünsüz uyumuna göre şekilleri gelişmiştir. Altay Türkçesinin Kuzey ağzında bu ek $+lig/+lig$, $+nig/+nig$, $+tig/+tig$ şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; Kumandı ağzında: *mal+lig* (Alt.: *mal+du*) “hayvanlara sahip olan”, *kar+lig* (Alt.: *kar+lu*) “karlı”, *ün+nig* (Alt.: *ün+dü*) “sesli”, *üç paş+tig* “üç başlı” gibi (Baskakov, 1972: 45). Yada Tuba ağzında: *paş+tig* “başlı”; *Kara attig kaanga kıs par, Ak-Kaanga ool bar* “Kara atlı Han’ın kızı var, Ak-Han’ın oğlu var” (Baskakov, 1965: 12-13). Bazen bu ekin yine Kuzey ağızlarında $+lih/+lih$ şekilleri de ortaya çıkmaktadır. Kumandı ağzında: *kozy+luh* “çanlı”, *müüs+tiḥ nek d’ok, tuygak+tiḥ at d’ok, alpalar* “boynuzlu inek yok, toynaklı at yok, (hepsini) götürdüler” (Baskakov, 1972: 45-46).

Bu ek, Altay ve Kırgız Türkçesinde geniş bir kullanıma sahiptir. İki lehçede de Eski Türkçedeki manası gibi bu ek bulunma, âitlik ve münasebet ifâde eden sıfatlar türetmektedir.

İşlevleri:

1) Bu ek, isimlere gelerek sahiplik ve bağılılık ifade eden sıfatlar yapar:

Kırgızcada:	Altaycada:
<i>ayılduu</i> “aşiret sahibi”, <i>canduu</i> “canlı”, <i>tacrybaluu</i> “tecrübeli”, <i>adeptüü</i> “edepli”, <i>azaptuu</i> “eziyetli”, <i>aybattuu</i> “heybetli”,	<i>ayıldı</i> “ailevi, evli”, <i>albındu</i> “oynak çevik”, <i>açınçılı</i> “zavallı”, <i>açınış</i> “acıma, merhamet”, <i>balalu</i> “çocuklu”,

aygırluu “aygırlı”, ayluu “aylı”, ayçıktuu “ayçıklı” akılduu “akıllı” akıluu “haklı” alasaluu “alacaklı” almaluu “elmalı” baktıluu “bahtlı” baltaluu “baltalı”baştuu “başlı” berekelüü “bereketli” bilimdüü “bilgili” boyluu “boyly” buluttuu “bulutlu”, buramaluu “burmalı, vidalı”, butaktuu “budaklı”, gazduu “gazlı”, dayınduu “hazırlıklı”, agartuu “ağartma”, daracaluu “dereceli”, cakaluu “yakalı”, celdüü “yelli, rüzgarlı (hava ve yer hakkında)”, cergiliküü “yerli”, cüktüü “yükli”, cündüü “yünlü” cüröktüü “yürekli”, cıldızduu “yıldızlı”, iyindüü “inli”, iriñdüü “irinli”, kayrattuu “gayretli”, kayırmduu “hayırsever”, kayırduu “hayırlı”, kanattuu “kanatlı”, kanduu “kanlı”, kapkaktuu “kapaklı”, karduu “karlı”, kasiyettüü “hasiyetli, kutsal”, keremettüü “kerametli”, koylu “koyunlu”, köküldüü “kahküllü”, köñüldüü “gönüllü”, kızduu “kızlı” kımızduu “kımızlı”, meenettüü “mihnetli”, murunduu “burunlu”, nikelüü	bektü“kapalı, kilitli”, bılaaştı “Moğ. tartışmalı”, böktü “sürgülü”, buluttu “bulutlu”, burulu “suçlu”, бүдүмдү “heyvetli, alımlı”, d’aaktu “yanaklı”, d’abılu “kapalı, örtülü”, d’arındı “sağlam, omuzlu, güçlü”, d’elbindü “sallantılı”, d’elimdü “moğ. tutkallanmış, yapışık”, d’azıktı “suçlu”, d’azaldu “süslü”, d’erlü “topraklı, yerli”, katkınçılı “gülünç, güldüren”, noktolu “Moğ. yularlı”, nookulu “tüylü”, möñkülü “dağ buzullarıyla kaplı”, obızındı “Moğ. sahtecilik”, odorlu “otlakları bol olan”, torsoktu “nasırlı”, tölülü “borçlu”, töstü “köklü, temelli”, tözölü “temeli”, tuldu “yaslı”, tuluñdu “saç örgülü”, tumandu “dumanlı, sisli”, turumdu “sürekli”, tutkaktu “yosun tutmuş su”, tuygaktu “toynaklı”, tuzalu “yararlı, faydalı”, tñjümdü “karlı, gelirli”, tüktü “tüylü”, türgektü “kangala sarılmış”, uçtu “sivri uçlu”, uktu “soylu”, uuldu “oğullu”, uyalı “yuvası olan”, uykulu “uykulu”, uylı “inekli”,

“nikahlı”.	<i>ülgülü</i> “biçki modeli olan”, <i>ündü</i> “sesi olan, sesli”, <i>üylü</i> “evli, çadırılı”.

2) Nesnenin varlığını, çokluğunu veya bolluğunu ifade eden isimler türetir:

Kırg.: *buluttuu* “bulutlu”, *mayluu* “yağlı”, *taştuu* “taşlı”, *kumduu* “kumlu”.

Alt.: *uyalu* “yuvası olan”, *odorlu* “otlakları bol olan”, *buluttu* “bulutlu”, *möñkülü* “dağ buzullarıyla kaplı”.

3) Eş veya tezat anlamlı kelimelerle ikilemeler yapar:

Kırg.: *ataluu-eneliüü* (*ata-eneliüü*) “anneli babalı”, *attuu-baştuu* “belli başlı”, *üylüü-cayluu* “evli barklı”, *balaluu-çakaluu* “çokluklu çocuklu”.

Alt.: *adalu-eneliü* “anneli babalı”, *attu-çuulu* “atlı-başlı”, *attu-çaptu* “belli başlı”, *aylu-baştu* “akıllı”, *agalu-iyindü* “büyüklü küçüklü”.

3.2.1.1.3. +Lık Eki

Kırg:

+hk/+lik, +luk/+lük

+dık/+dik, +duk/+dük

+tık/+tik, +tuk/+tük

Alt:

+hk/+lik, +luk/+lük

+dık/+dik, +duk/+dük

+tık/+tik, +tuk/+tük

Bu ek, Eski Türkçeden beri görülen çok sık kullanılan eklerden biridir. Orhon-Yenisey yazıtlarında, Eski Uygur metinlerinde: *ağılık* “ambar, hazine”, *adgırlık* “hara”, *suwluq* “su kabı” (Gabain, 2007: 44); Karahanlı Türkçesi’nde: *ağılık*

“hazine” (KB: 4145), *ağırlık* “ikram, ağırlayış” (KB: 264), *amulluk* “sükûnet, sakinlik”, *arıklık* “temizlik” (DLT-I: 149-25) (Hacıeminoğlu, 2008: 14-15) ve sonraki dönemlerden modern Türk dillerine kadar örnekleri sık görülmektedir. Uzun bir zaman aralığında yapım eki olarak kullanılmasına rağmen işlevinde bir değişiklik görülmemiştir.

Gabain, *+l^ok*, *+l^ok* ekinin soyut ve somut isimler ve sıfatlar yaptığını ifade etmekte ve Moğolcada da durumunun aynı olduğuna dikkat çekmektedir (Gabain, 2007: 44).

N.K. Dmitriyev ve N.A. Baskakov bu ekin “*lık*” (dolu: Kırgızcada *lık/nık* > *lıkıy*; *lıkıya toyu*: aşırı yemek) kelimesinden geldiği fikrini benimsemişlerdir (Oruzbayeva, 2000: 226).

Kırgız ve Altay Türkçesinde de çok sık bir kullanım gösterir. Eski Türkçede bu ekin dört şekli (*+lık/+lik*, *+luk/+lük*) kullanılmıştır. Kırgızca ve Altaycada bu ekin 12 şekli kullanılır: Ünlüyle biten isimlere *+lık/+lik*, *+luk/+lük*; tonlu ünsüzle biten isimlere *+dık/+dik*, *+duk/+dük*; tonsuzla bitenlere *+tık/+tik*, *+tuk/+tük* şekilleri eklenir.

Ekteki kullanım işlekliliği, onun yeni işlevlerinin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Ünlü, ünsüz uyumuna tam uyan bu ek Kırgızcanın ve Altaycanın isim yapımında farklı tipik anlamlar içerir: kertik “kertik”, çertik “bezek, motif”, ezendik “sağlık, esenlik”, ölümtik “zayıflık, güçsüzlük”, ömölik “kolektif”, cerlik “yaban”, iynelik “1. Örgü şişler; 2. iğnelik”,

1. Nesne ve eşya isimlerini yapar:

Kırg: *sözdük* “sözlük”, *baylık* “miras”, *oozduk* “ağızlık”, *tuzduk* “tuzluk”.

Alt: *söslük* “sözlük”, *baylık* “miras”, *iynelek* “örgü şişi”, *töştük* “göğüslük”.

2. Bir yere, bir zamana aitliği belirtir:

Kırg: *ayıldık* “köylü”, *şardık* “şehirli”, *Kırgızstandık* “Kırgızistanlı”, *küzdük* “sonbahara ait”, *cazdık* “baharla ilgili”, *cıldık* “yıllık, yıla ait”, *bügündük* “bugünlük” vb.

Alt.: *tüştük* “1. öğlen, 2. güney”, *beşjıldık* “beş yıllık”, *ayıldık* “köylü”.

3. İsim ve sıfat köklerinden soyut isimler yapar:

Kırg.: *cañılık* “yenilik”, *cañılıştık* “yanlışlık”, *coomarttik* “cömertlik”, *cüröktüülük* “yüreklilik”, *cılıuluk* “ılıkılık”, *cırtkıçtıık* “yırtıcılık”, *zarıldık* “zaruret, ihtiyaç”, *kaapırdık* “kafirlik”, *akılđuuluk* “akıllılık”, *karılık* “yaşlılık” vb.

Alt.: *çındık* “hakikat”, *emtik* “vahşi, eğitilmemiş”, *kündük* “günlük”, *cıldık* “yıllık, yıldönümlük”, *cantık* “eğri büğrü” vb.

Kırgızcada:

adıldık “adalet”, adiletsizdik “adaletsizlik”, azdık “azlık”, aybandık “hayvanlık”, aylagerlik “hilekarlık”, aylık “aylık”, akimdik “hakimiyet”, akmaktık “ahmaklık”, aktık “haklılık”, akılđuuluk “akıllılık”, akılsızdık “akılsızlık”, aramdık “haramlık”, askerlik “askerî”, açkalık “açlık”, bilbegendik “bilmezlik”, bilbestik “bilmezlik”, birdik “birlik”, birdiktüülük “birlik”, birimdik “birlik”, buzuktuk “bozukluk”, dalilsizdik “delilsizlik”, darmansızdık “dermansızlık”, dosçuluk “dostluk”, düynölük “dünyalık”, durustuk “dürüstlük”, duşmandık “düşmanlık”, cazasızdık “cezasızlık”, cakındık “yakınlık”, calgandık “yalancılık”, calgızdık “yalnızlık”, cañılık “yenilik”, cañılıştık “yanlışlık”, ceñilbestik “yenilmezlik”, cetimdik

“yetimlik”, cetişpegendik “yetişmeme, eksiklik”, cigittik “yiğitlik”, coomarttik “cömertlik”, corgoluk “yorgalık”, cüröktüülük “yüreklik”, cıluuluk “ılıklik”, cırtkıçtik “yırtıcılık”, zarıldık “zaruret, ihtiyaç”, kaapırdık “kafirlik”, karañgılık “karanlık”, katuuluk “katılık, sertlik”, kereksizdik “gereksizlik”, koñsuluk “komşuluk” korduk “horluk, hakaret”, korkoktuk “korkaklık”, körögöçtük “göregenlik”, köçmöndük “göçebelik”, kubatsızdik “kuvvetsizlik”, kündölük “günlük”, kurmandık “kurbanlık hayvan”, kumarçılık “kumarbazlık”, madanıyatsızdik “medeniyetsizlik”, madanıyattuuluk “medeniyetlilik”, mayramdık “bayramlık”, makröölük “mekruhlik”, molduk “bolluk”, mugalimdik “muallimlik”, nımduuluk “nemlilik”, ögöylük “üveylik”, sabırsızdik “sabırsızlık”, salamattik “sıhhat selamet”, sözdük “sözlük”, taanıştık “tanışıklık” tardık “darlık”, teñdik “denklik”, uzunduk “uzunluk”, uykuçulduk “uykuculuk”, ustalık “ustalık”, ümütsüzdük “umutsuzluk”, üstömdük “üstünlük”, elçilik “elçilik”, endüülük “enlilik”, egindik “ekinlik”, baylık “miras”, balalık “çocukluk”.

Altaycada:

nacılık “dostluk”, ezendik “sağlık, esenlik”, ölümtik “zayıflık, güçsüzlük”, ömölik “kolektif”, emtik “vahşi, eğitilmemiş”, kertik “kertik”, bertik “çıkık”, çertik “bezek, motif”, baştık “çuval, kese, çanta, torba”, tüştük “1. Öğlen, 2. güney”.

3.2.1.1.4.+daş Eki

+*daş* eki ortaklık ve birliktelik anlamına gelen isimleri türetir.

Eski Türkçede bu ekle yapılmış çokça örneklerle karşılaşırız: *ar+daş* (< **artdaş* < **ârt* “art, arka” +*daş*)“arkadaş”, *ka+daş* “kardeş, akraba”, *karın+daş* “kardeş”, *kol+daş* “arkadaş”, *köñül+deş* “gönül arkadaşı”

Bu ekin oluşumu hakkında B. Bang, K. G. Zaleman, A. Caferoğlu bu ekin +*da* bulunma haline *eş* “dost, arkadaş” kelimesinin birleşmesinden ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir (Tenişev, 147).

Gabain eki, bulunma hali eki +*da* iş “eş” şeklinde kurulmuş olabileceğini söylemiştir (Gabain, 2007: 46).

A. Zajackowski ve A. G. Gulyamov bu ekin –*la/-le* fiil yapım ekiyle işteşlik eki –*s* ekinin birleşmesinden geldiğini söylemişlerdir. A. N. Kononov, E. V. Sevortyan ve B. O. Oruzbayeva, A. Zajackowski’yin bu görüşünü desteklemektedir (Oruzbayeva, 2000: 232).

Deny bu ekin *adaş* sözcüğünden geldiğini söylemektedir (Oruzbayeva, 231-232).

Brockelmann (Brockelmann, 1954, 97), Räsänen (Räsänen, 1957, 96), Serebrennikov ve Gadjieva (Serebrennikov, Gadjieva, 2011: 97), E. R. Tenişev(Tenişev, 1988:)-*da* bulunma hali ekiyle işteşlik eki olan +*ş*’nin birleşmesinden ortaya çıktığını söylemektedirler.

Eski Türkçeden beri kullanılmakta olan bu ekin tarihî yazı dillerinde +*taş/+teş*, +*daş/+deş* olan dört şeklikullanılmıştır (Erdal, 1991: 119).

Kırgız Türkçesinde bu ek, +*daş*/+*deş*, +*doş*/+*döş*; +*taş*/+*teş*, +*toş*/+*töş*; +*laş*/+*leş*, +*loş*/+*löş*; Altay Türkçesinde ise +*daş*/+*deş*, +*doş*/+*döş*; +*taş*/+*teş*, +*toş*/+*töş* şekilleriyle kullanılmaktadır.

Ek, isim köklerinden mesleği, kökeni, fikri, görüşü vb. yönleri bir (ortak) anlamına gelen isimleri yapan işlek bir ektir.

Alt.: *ayıldeş* “komşu, hemşehri, köydeş, köylü”, *d’oldoş* “yoldaş”, *karındaş* “kardeş”, *şîndeş* “gözetme”, *cüzündeş* “benzer”, *çümdeş* “eser, yapıt”, *korodoş* “üzüntü, keder”, *odoş* “karşı”, *arakılaş* “ar. Sarhoşluk, ayyaşlık”, *aralaş* “karışma, karışıklık”, *büdüşteş* “benzer”.

Kırg.: *ayıldeş* “bir köyden, hemşehri”, *akılaş* “haklaşmak”, *bikirdeş*, *pikirdeş* “fikirleş”, *coldoş*- “yoldaş”, *cıldeş* “yıldeş, yaşıt”, *ortoktoş* “ortak”, *sırdeş* “sırdeş”, *emçekteş* “süt kardeş”, *küñdöş* “kuma”, *klasstaş* “sınıftaş”, *sanaalaş* “fikirdeş”, *kesipteş* “meslektaş”.

3.2.1.1.5. + Ak Eki

Kırg:

Alt:

+**ak**/+**ek**, +**ok**/+**ök**

+**ak**/+**ek**, +**ok**/+**ök**

Küçültme anlamlı isimleri türeten bu ekin *Orhon Yazıtlarında* kullanıldığı görülmektedir: *çorak* (< çor+ak) “çorak, tuzlu ve kuru toprak”⁴⁷. OT’de *başak* (<

⁴⁷ Bkz.: Tekin, T., “*Orhon Grameri Türkçesi*”, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9, Ankara, 2000, s. 81.

baş+ak) “mızrak veya okun başlığı” (DLT I: 378); *çomak* “asa, çomak” (<*çom+ak) (DLT IV: 157).

Bu eki hem isimden isim hem de fiilden isim türeten ekler arasında görmekteyiz. ET’deki –*Gak/-Gik* ekinden geldiği düşünülmektedir.⁴⁸ Bu nedenle bazı araştırmacılar bu ekleri bir başlık altına toplayarak değerlendirmektedir.⁴⁹

Bu ek hakkında, Gabain küçültme ve sevgi bildiren isimler türettiğini belirtir: *ögük* “annecik” (*ög* “anne”), *yulağ* “küçük çay, derecik” (*yul* “dere”), *çöbik* “çöp, bulanıklık” (*çöp* “çöp ve benzeri”)⁵⁰.

Marcel Erdal, nesne adları kendilerine benzer diğer adlardan türetildiklerinde, +*Ak* ekinin kullanımında mecazi bir anlam ortaya çıktığını belirtmektedir. Örnek olarak da *kapak* sözcüğünü vermiştir: *kapak* “kapak, havacıkapağı” sözcüğü *kap* “şarap kapağı veya başka bir şeyin kapağı” sözcüğünden gelmiştir. Ayrıca Erdal, bu ekin ET’ zayıf bir türeme işlevine sahip olduğunu belirtmektedir.

B. Oruzbayeva, +*ak* ekinin Kırgız gramerlerinde ayrıntılı olarak ele alınmadığını ve çoğunlukla +*Gak* ekiyle birlikte değerlendirildiğini belirtmektedir. (Oruzbayeva) Dırenkova⁵¹ ve Dilek⁵² Altay Türkçesinde bu ekin +*ak*/+*ek*, +*ok*/+*ök* şekillerinin kullanıldığını ve *l*, *n*, *t*, *s*, *ş*, *y* ve seyrek olarak *r* ile biten iki veya çok heceli sözcüklere geldiği bilgisini vermektedirler.

⁴⁸Oruzbayeva, B. Ö., *a.g.e.*, s. 273.

⁴⁹ Oruzbayeva’da; -*gak/-gık* > -*ak/-ık* > *k* başlığı altında; (*a.g.e.*, s. 272); Serebrennikov’da *q (k) Dizisi* başlığı altında; (*a.g.e.*, s. 97-98); Erdal’da +*Ak*, +*Ik* ve +*tlk* (*a.g.e.*, s. 40-44) başlığı altında değerlendirilmektedir.

⁵⁰Gabain, *a.g.e.*, s. 45.

⁵¹Dırenkova, *a.g.e.*, s. 49.

⁵²F. G. Dilek, *a.g.e.*, s.1019.

Kırgız Türkçesinde bu ekin *+ak* ve *+ek* şekli kullanılmaktadır ve ayrıca ünlü uyumuna girmediği görülmektedir. Örneğin; Kırgızcada *koyonek* kelimesi Altaycada *koyonok* olarak karşımıza çıkmaktadır. Altay Türkçesinde bu ek daha işlek durumdadır ve ekin *+ak/+ek*, *+ok/+ök* olmak üzere dört şeklinin kullanıldığını örneklerde görmekteyiz.

Ek, çoğunlukla sevgi ve küçültme anlamında kelimeler türetmektedir. Bazı hayvan yavrusunu adlandırmada kullanılır. Kırgızcada *koyon+ek* “tavşan yavrusu” (*koyon*: tavşan. KRS, 528), *kırgıy+ek* “genç atmaca” (*kırgıy* atmaca. KRS I, 494), *kısır+ak* (*kısırak*) “genç kısırak” (*kısırak*: KRS I, 500) örnekleriyle karşılaşmaktayız. Aynı zamanda ek ve kök olarak ayıramadığımız *torpok* “buzağı” kelimesinin de bu ekle yapıldığını düşünmekteyiz. Altay Türkçesinde de bu ek *aanay+ak* “kuzucuk” (*aanay*: kuzu), *öküz+ek* “küçük öküz”, *koyon+ok* “tavşan yavrusu”, *bökönök* “sivrisinek” kelimelerinde görülür.

Bu ek madde ismini de yapmaktadır. Kırgızcada ve Altaycada *sab+ak* “ağacın dalı” (*sap*: bir şeyin sapı. KRS II, 135); Alt.: *maj+ak* “başak”, *agaj+ak* “küçük ağaç”, *kum+ak* “kum”, *salkın+ak* “meltem, hafif rüzgar”, *töñöj+ök* “kabarcık”, *cabız+ak* “çok alçak” örneklerinde, Kırg.: *maş+ak*, ve ayrıca insan vücut organları isimlerinde Kırgızcada *akırek* “köprücük kemiği”, Altaycada *böörönök* “böbrek” örneğinde de bu ekle karşılaşmaktayız. Altay Türkçesindeki *kumak*, *salkınak*, *cabızak* ve *böörönök* kelimeleri Kırgızcada *+ak* eki almadan kullanılmaktadır: *kum* “kum”, *salkın* “serin”, *capız* “alçak”, *böyrök* “böbrek”.

3.2.1.1.6. +çılık Eki

Kırg.:+çılık, +çilik, +çuluk, +çülük

Alt.: +çılık

Bu ek çı+lık şeklinden dolayı +çı'lı bazı meslek adlarından türemiş gibi gözükse de, aslında bütünleşmiş bir ektir. Bu ekle yapılmış kelimelerin çoğu eki ikiye ayırınca anlam taşımaz duruma gelir (*cigitçilik* 'yiğitlik', *adamkerçilik* 'insanlık', *amançılık* 'sağlık', *tokçuluk* 'tokluk' vb.)

Kırgız Türkçesinde bu ek işlek olup, Altaycada çok az örneği karşımıza çıkmaktadır.

+ **çılık** eki ile yapılan isimler aşağıdaki gibi genel anlamlarda görülür. Altay Türkçesinde bu ek çok az kullanıldığı görülmektedir.

1) Meslek alanı adları:

Kırg.:*dıykançılık* "tarımcılık", *bagbançılık* "bağcılık", *malçılık* "hayvancılık", *kulçuluk* "kölelik" vb.

Alt.: *emçilik* "hastahane", *karuulçık* "koruma, nöbet" vb.

2) Soyut isimlerdir:

colçuluk "yoksulluk", *artıkçılık* "üstünlük", *kıyınçılık* "zorluk", *amançılık* "esenlik": 'sağlık' vb.

3.2.1.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri

3.2.1.2.1. +(I)m Eki

Kırg.: -m, -ım/-im,-um/-üm

Alt.: -m, -ım/-im,-um/-üm

Fiilden isim yapım ekidir. Eski Türkçeden beri eklendiği fiilin anlamıyla bağlantılı isimler yapar ve bu ekin Eski ve Orta Türkçede işlek bir ek olduğunu görmekteyiz.⁵³ Örneğin; Orhon Yazıtlarında; *öl-üm*, *ked-im* (giyim), *bat-ım*, *bar-ım*⁵⁴; Karahanlı Türkçesi metinlerinde; *ye-m*, *öl-üm*, *ök-üm* “yığın”, *ör-üm*, *ked-im*, *kal-ım*, *kon-um*⁵⁵. Çağatay Türkçesi metinlerinde; *at-ım*, *bış-ım*, *bol-um*, *égr-im*, *öl-üm*, *tut-um*.⁵⁶

Erdal, fiil kökleri ya da gövdelerine eklenen bu ekin genellikle iki heceli isimler oluşturmak için kullanıldığı, bu ekle türetilen tek heceli tek örneğin *ye-m* üç heceli tek örneğin ise *tamız-ım* olduğunu belirtmektedir.⁵⁷

Bu ek, hem Kırgız Türkçesinde hem de Altay Türkçesinde ünlüyle biten fiil gövdesine –m şeklinde, ünsüzle biten fiil gövdesine ise /ı/, /i/, /u/, /ü/ bağlantı ünlülerini alarak eklenir.

Bu ek, fiil köküne gelerek mücerret isim yapar:

⁵³Erdal, M. “*Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*,” V. I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1991, s. 290-300; Eckmann, J. “*Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*”, Ankara, 2003; Gabain, A. von, “*Eski Türkçenin Grameri*” (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 53; Hacemioğlu, Necmettin “*Karahanlı Türkçesi Grameri*”, Türk Dili Yayınları, Ankara, 2008, s. 25; Oruzbayeva, B. “*Söz kuramı (Kelime yapımı)*”, Mektep Yayını, Bişkek, 2000, s. 280-283

⁵⁴Ahmet B. Ercilasun, “*Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*” Akçağ Yayınevi, Ankara, 2008, s. 179.

⁵⁵Hacemioğlu, Necmettin, *a.g.e.*, s.25.

⁵⁶Eckmann, J., “*Çağatayca El Kitabı*” (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul Üniv. Yayınları, İstanbul, 1988, s. 40.

⁵⁷Erdal, M. *a.g.e.* s. 290-291.

Kırg.: *çıdam* “sabır”,

Alt.: *öktöm* “cesur”, *cayım* “özgürlük; irade”, *taam* “mit. cehennem”, *tidim* “cesaret”, *d’ürüm* “hayat”, *tüjüm* “ürün; gelir, kar”, *ugum* “söylenti”, *ulam* “her zaman, sürekli”, *çıdam* “sabırlılık”, *çıdım* “güçlü, sağlam”, *ılgım* “çevik, atik”.

İş veya hareketin bir defada yapıldığını bildiren isimler ile ölçü ve miktar bildiren isimler türetir:

Kırg.: *tilim* “dilim”, *çaynam* “bir parça, bir çiğnemelik”, *tartım* “çekim (sigara için)” (*tart-:* çekmek), *uurtam* “yudum”, *çımçım* “çimdik”, *carım* “yarım”, *cutum* “yudum”, *kadam* “kadem, adım”, *ölçöm* “ölçü, ölçek”, *uurtam* “yudum”, *kesim* “kesim” vb.

Alt.: *tilim* “dilim” (*til-:* dilmek, kesmek), *çaynam* “bir parça, bir çiğnemelik” (*çayna-:* çiğnemek), *tartım* “çekim (sigara için)” (*tart-:* çekmek), *uurtam* “yudum” (*uurta-:* yutmak), *çımçım* “çimdik”, *çokum* “yığın, küme”, *tudam* “tutam”, *d’arım* “yarım”, *çaynam* “çiğnem”, *çayram* “az suyu bulunan”, *elkem* “geniş, bol”, *çakırım* “çılgılığın duyabileceği uzaklık”, *çiyim* “çizgi” vb.

-m eki daha çok bir kezde veya kısa sürede oluşan işleri adlandıran isimler türetir:

Kırg.: *alım* “alınmış”, *ölüm* “ölüm”, *örüm* “örme, örüş”, *terim* “derlemek”, *tizim* “dizim”, *tukum* “tohum”, *üstöm* “üstün”, *attam* “adım”, *basım* “adım”, *uyum* “uyum”, *çiyim* “çizim”, *toktom* “bir an duraksama”, *çeçim* “karar”, *kelim* “geliş”.

Alt.: *alım* “borç, görev”, *altam* “adım”, *ölüm* “ölüm”, *sogum* “kesilmek için ayrılmış hayvan”, *d’ürüm* “hayat, hayat tarzı”, *uuştam* “bir sefer avuçla alınan bir şeyin sayısı, miktarı”, *edim* “malumat, ürün” (*et-:* yapmak), *ölüm* “ölüm”.

Eşya ve nesne isimleri yapar:

Kırg.: *kiyim* “giyim”, tokum “eyerin altına konulan bez”.

Alt.: *kiyim* “giyim” (*kiy-*:giymek), *özüm* “ot, bitki” (*ös-*: yetişmek, büyümek), *şurum* “rakı hazırlamakta kullanılan araç”, korum “kum, kırma taş”, öskürim “filizler”, sakırım “ambarın tahıl bölmesi”, tokım “eyerin altına konulan bez” vb.

Altaycada bu ek Kırgızcaya göre işlek bir ektir. Bolca örnekleri bulunmaktadır:

Alt.:*orom* “sokak”, cazım “ıska, isabet ettirememe”, cedim “yeterlilik”, *cörgöm* “mide ve bağırsaklardan yapılmış yemek”, çokım “somut”, çulum “ham, işlenmemiş”, çumgum “kartal”, ilyirim “girdap, burgaç”, kezim “parça”, kıyım “elbisenin eteğindeki şerit”, kiym “giyim, giysi”, kurum “toy, düğün”, kürüm “şeytan, kötü ruh”, kürüm “şeytan, kötü ruh”, öyzöm “çukurluk”, özüm “boy” salım “bir şeyin niceliği”, sayram “cılveli”, sındırım “parça”, şıydım “değnek, sırık”, tiştem “bir ısırıcılık”, tizim “bir şeyin dizildiği ip”, turum “taban, ayak”, udurum “kısa süre önce”, uurtam “bir yudum”, sölöm “yılan balığı”, , *özüm, alım, salım, büdüm, tölüm, turum, çıgım* “zarar”, *terim* “toplama, derleme”.

Kırg.:*kütüm* “güdüm, bakım”, *sogum* “kesilmek için ayrılmış hayvan” *tüşüm* *cetim* “yetim”, *cüzüm* “üzüm”, *köçüm* “göçme” vb.

3.2.1.2.2. -ık/-ik Eki

Eski Türkçe döneminde genellikle eylemin sonucunu bildiren isimler ve sıfatlar türeten *-ıg/-ig* eki Kırgızca ve Altaycada *-ık/-ik*, *-uk/-ük* şekillerinde kullanılmaktadır.

Bu ek üzerine değişik görüşler ileri sürülmüştür. Ramstedt bu ekin kökenini Moğolcadaki *gu* ekine dayandırmaktadır. Gabain bu ekin yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şeyi, aktif isim ve diğer bazı şeyleri bildirdiğini düşünür (Gabain, 2007: 51). Zeynep Korkmaz’a göre bu ek, Eski Türkçedeki *-yUk* kökeninden gelmiştir (Korkmaz, 2007: 84)

Ek, “yapılmış, bitmiş” anlamı veren isimler ve sıfatlar türetir:

Kırg.: *tilek* “dilek”, *toluk* “dolu, dolmuş”.

Alt.: *bilik* “bilgi”, *oodık* “ufak tefek parça eşya”, *açık* “açık”, *oyık* “oyuk”.

3.2.1.2.3. - çak Eki

Kırg.: *-çak*, *-çek*, *-çok*, *-çök*

Alt.: *-çak*, *-çek*, *-çok*, *-çök*

İşlek bir fiilden isim yapma ekidir. Fiil köklerinden ve gövdelerinden eylem ürünü, aleti, nesnesi anlamındaki isimleri yapar:

Kırg.: *emçek* “meme” (*em-* emmek), *bölçök* “kesir sayı” (*böl-* bölmek), *könçök* “kulak memesi” (*kön-*: alışmak), *kemirçek* “kıkırdak” (*kemir-*: kemirmek), *tañılçak* “çıkın” (*tañ-* bağlamak), *cargılçak* “el değirmeni” (*car-* “yarmak, ufalamak), *selkinçek* “salıncak” (*selkin-/silkin-* sallanmak), *iyilçek* “eğilebilir” (*iyil-*: eğilmek),

çoyulçak “çekilebilir, uzayabilir” (*çoyul-*: uzamak), *karançak* “bakmayı seven” (*kara-*: bakmak) vb.

Alt.: *kayırçak* “sandıktan küçük tahta kutu” (*kayır-*: geriye eğmek), *bürünçek* “yorgan” (*bürün-*: bürünmek), *büktelçek* “elastiki, esnek” (*büktel-*: eğilmek, bükülmek), *caykalçak* “sallantılı” (*caykal-*: sallanmak), *küyünçek* “kıskanç” (*küyün-*: kıskanmak), *kirlençek* “kirlenmeye müsait” (*kirlen-*: kirlenmek), *açınçak* “merhametli”, *çöyilçek* “çekilebilir, uzayabilir” (*çöyil-*: uzamak), *eñilçek* “eğilebilir” (*eñil-*: eğilmek), *arbançak* “kavgaçı, küfürbaz, şirret” vb.

3.2.1.2.4. -gıç Eki

Kırg.:

-gıç, -giç, -guç, -güç

-kıç, -kiç, -kuç, -küç

Alt.:

-gış, -giş, -guş, -güş

-kış, -kiş, -kuş, -küş

Kırgızcada ve Altaycada meslek, vasıf ve alet isimlerini yapan işlek bir ektir. Özellikle Kırgızcada alet isimlerinde ve yeni terimler türetmekte aktif kullanımdadır:

Kırg.: *oturguç* “sandalye” (*otur-* oturmak), *baskıç* “basamak” (*bas-* barmak), *tepkiç* “merdiven” (*tep-* tepmek), *tutkuç* “tutacak” (*tut-* tutmak), *açkıç* “anahtar” (*aç-* açmak), *suzguç* “kepçe” (*suz-* “(kepçeyle) almak), *süzgüç* “süzgeç” (*süz-* süzmek); vasıf isimlerinde de işleve sahiptir: *cırtkıç* “yırtıcı” (*yırt-* yırtmak), *cargıç* “yardırıcı” (*car-* yarmak, patlatmak), *süzgüç* “dalgiç” (*süz-* yüzmek), *cegiç* “rüşvetçi” (*ye-* yemek), *kazgıç* “kazıcı” (*kaz-* kazmak), *atkıç* “atıcı” (*at-* atmak), *col oñdoguç*

“yol işçisi” (*oñdo-* onarmak), *tapkıç* “iyi bilen, zeki”, “iyi kazanan” (*tap-* bulmak), *bilgiç* “bilir kişi” *bil-* “bilmek” vb.

Alt.: *iirgiş* “yün eğirmek için ip” (*iir-* eğirmek), *çapkış* “küçük balta” (*çap-* biçmek), *öçürgüş* “ateş söndürme aleti” (*öçür-* söndürmek), *keskiş* “çömlek yapmak için kullanılan ağaç bıçak”, *sootkış* “buzdolabı” (*soot-* soğutmak), *tutkuş* “tutacak” (*tut-* yakalamak), *askış* “çadırda asılan çengel demir”, *tepkış* “merdiven, basamak”, *tergiç* “sepet” vb.

3.2.1.2.5. -gı Eki

Kırg.:

-gı, -gi, -gu, -gü;

-kı, -ki, -ku, -kü

Alt.:

-gı, -gi, -gu, -gü;

-kı, -ki, -ku, -kü

Kırgızcada ve Altaycada fiil köklerinden alet ve eylem sonucu gelişen somut, soyut isimleri yapan işlek bir ektir:

Kırg.: *şıpırgı* “süpürge” (*şıpır-* süpürmek), *suzgu* “kepçe” (*suz-* kepçeyle almak), *baskı* “baskı” (*bas-* basmak), *köçkü* “çığ” *köç-* (göçmek), *küzgü* “ayna” (*köz/kör-* görmek), *burgu* “burgu” (*bur-* döndürmek, deşmek), *kıçıtıkı* “kaşıntı” (*kıçıt-* kaşınmak), *sülgü* “havlu” (*sil-* silmek), *uyku* “uyku” (*uyu-* uyumak), *tuygu* “duygu” (*tuy-* duymak), *buzuku* “ara bozan” (*buz-* bozmak) vb.

Alt.: *kakpı~kapkı* “maşa, kısıkaç” (*kap-* tutmak, yakalamak), *susku* “kepçe” (*sus-* almak, kepçeyle almak), *bışkı* “kımız dövme aleti” (*bış-* döverek pişmek),

sibirgi “süpürge” (*sibir-*: süpürmek), *tartkı* “kaşığı” (*tart-*: çekmek), *çapkı~çakpı* “kapan (fare için)”, *orak* “orak”, *türtki* “çam kozalaklarını soymak için kullanılan kesici alet” (*türt-*: dürtmek, itmek), *eşki* “kürek” (*eş-*: eşmek, kürekle atmak), *açıtki* “maya” (*açıt-*: mayalamak) vb.

3.2.1.2.6. -ma Eki

Kırg.:

-ma, -me, -mo, -mö

Alt.:

-ma, -me, -mo, -mö

Eski Türkçeden beri en işlek isim yapım eki olarak geçer. Kırgızcada ve Altaycada kök ve gövde fillere gelerek o fiilden meydana gelen isimleri belirtir. Ayrıca, Kırgızcada yeni kelime ve terim yapımında çok verimli kullanılmaktadır.

Fiil köklerinden isimler türetir:

Kırg.: *basma* “matbaa” (*bas-* basmak), *sızma* “çizme” (*sız-* çizmek), *kalma* “çörek” (*kal-* ızgara yapmak), *süzmo* “süzme” (*süz-* süzmek), *kuurma* “kavurma” (*kuur-* kavurmak), *tosmo* “engel” (*tos-* engellemek), *oromo* “sarma” (*oro-* sarmak), *tizme* “liste” (*tiz-* dizmek), *örmö* “örme” (*ör-* örmek), *boyomo* “boyama” (*boyo-* boyamak), *kuyma* “akıtma” (*kuy-* akıtmak), *tunma* “çökme” (*tun-* durulanmak), *kaçma* “kaçma” (*kaç-* kaçmak), *sayma* “işleme” (*say-* işlemek), *kuturma* “kudurma” (*kutur-* kudurmak) vb.

Alt.: *odırma* “yakıt, yakacak” (*odir-*: ateş yakmak), *carma* “yarma” (*car-*: yarmak, kesmek), *candırma* “dağ yamacı” (*candır-*: döndürmek; karşılık vermek),

cıldırma “kilit, sürgü” (*cıldır-*: hareketlendirmek, itmek), *taldama* “seçkin, en iyi” (*talda-*: seçmek), *çaptırma* “tetik” (*çaptır-*: çapmak, vurmak), *ildirme* “tasma” (*ildir-*: taktırmak) vb.

3.2.1.3.İsmın Sentaks (Söz Dizimsel) Yolları

İsim yapım yollarından biri de Sentaks (söz dizimsel) yollardır. Birleşik isimler, birden fazla kelimenin bir araya gelip yeni bir varlığı veya kavramı karşılayacak şekilde kalıplaşarak oluşturdukları, anlam ve şekil bakımından yeni isimlerdir.

Birleşik isimler:

- isim ve sıfat tamlamalarından kurulur;
- iki ayrı kelimenin zamanla kaynaşarak birleşmesinden kurulur;
- aynı fonksiyondaki kelimelerin birleşmesinden kurulur.

Birleşik isimlerin Eski Türkçede birçok örnekleri bulunmaktadır: *aķılar başı* (KB-2809), *aşçı başı* (KB-2877), *ata hürmeti* (KB-6491), *ata pendı* (KB-1566), *baş ağrığı* (KB-421), *er başı* (KB-1191), *halayık başı* (KB-B-8), *idişçi başı* (KB-C-41), *il başı* (KB-2557), *iş başı* (KB-1336), *ķara başı* “hizmetçi” (KB-1618), *ķara kuş* “kartal” (DLT-I, 331-25), *ķara orun* “sin, mezar” (DLT-III, 221-22), *kök ayuk* “Türkmen büyüklerine verilen ad” (KB-2644), *Kutadgu Bilig* “KB-112” vb. (Hacıeminoğlu, 2008: 28).

Altay Türkçesi ile Kırgız Türkçesinde söz dizimsel yollarla yapılmış örneklerde ortak benzerliklerin çok olduğu görülmektedir.

1. İsim tamlamalarından kurulan birleşik isimler:

Altayca:	Kırgızca:	Türkçe:
<i>ada-ene</i>	<i>ene-ata</i>	“anne-baba”
<i>aga-iyin</i>	<i>aga-ini</i>	“ağabey-kardeş”
<i>adı-jolı</i>	<i>atı-cönü</i>	“adı soyadı”
<i>ıraakı-juugı</i>	<i>ıraak cakını</i>	“uzak yakını”
<i>kurt-koñıs</i>	<i>kurt-kumurska</i>	“börtü böcek”
<i>törögön-tuugan</i>	<i>tuugan-tuuşkan</i>	“akraba”
<i>körüş-taniş</i>	<i>körüş taaniş</i>	“eş dos”
<i>ayılçı ulus</i>	<i>ayılçı</i>	“misafir”
<i>jaş tuji</i>	<i>caş kezi</i>	“gençlik dönemi”
<i>oñ janı</i>	<i>oñ cagı</i>	“sağ tarafı”
<i>al-sanaa</i>	<i>oy-sanaa</i>	“düşünce”
<i>alkış sös</i>	<i>alkış söz, maktoo</i>	“övgü sözü”
<i>ar-küçi</i>	<i>ar-küçü</i>	“güç kuvveti”
<i>kılık-jañ</i>	<i>kılık-coruk</i>	“davranış”
<i>jaak söök</i>	<i>caak -söök</i>	“çene”
<i>ayrı-kuyruk</i>	<i>ayrı-kuyruk</i>	“kuş”
<i>jörgöümüştin uyazı</i>	<i>cörgöümüştün uyası</i>	“örümcek yuvası”
<i>temir jol</i>	<i>temir col</i>	“demir yol”
<i>kızıl çerü</i>	<i>çerüü</i>	“asker”, ”yeniçeri”

<i>El-Kurultay</i>	<i>el kurultayı</i> ”halk meclisi”	“Altay Meclisi”
<i>ulu tamır</i>	<i>coon tamır</i>	“şah damarı”

2. Sıfat tamlamalarından kurulan birleşik isimler:

Altayca:	Kırgızca:	Türkçe:
<i>jaş bala</i>	<i>caş bala</i>	“çocuk”
<i>tok kursak</i>	<i>tok kursak</i>	“dok”
<i>adarunıñ çağısmazı</i>	<i>aarının çağışı</i>	“arı sokması”
<i>jorgo at</i>	<i>corgo at</i>	“yorga”
<i>juguş ooru</i>	<i>cuguştuu ooru</i>	“bulaşıcı hastalık”
<i>jüs jıldık</i>	<i>cüz cıldık, kılım</i>	“yüzyıl”
<i>ketkin kuş</i>	<i>kelgin kuş</i>	“mevsimlik kuş”
<i>kaynatkan suu</i>	<i>kaynak suu</i>	“kaynar su”
<i>mak sös</i>	<i>maktoo söz</i>	“övgü sözü”
<i>kargan ene</i>	<i>kart ene</i>	“nine”
<i>bozulu uy</i>	<i>muzoolu uy</i>	“buzağlı inek”
<i>bulgayrı ödük</i>	<i>bulgaarı ötük</i>	“deri çizme”
<i>ay karañuy</i>	<i>karañgı tün</i>	“gece vakti”
<i>açu şalkan</i>	<i>çalkan</i>	“pancar”
<i>jaydak at</i>	<i>caydak at</i>	“eyersiz at”
<i>jañgıs boy</i>	<i>calgız boy</i>	“yalnız ”
<i>jañı jıl</i>	<i>cañı cıl</i>	“yeni yıl”
<i>aygırlu-mal</i>	<i>cılkı üyürü</i>	“yılıklı sürüsü”

<i>bayramdu kün</i>	<i>mayramduu kün</i>	bayram günü
<i>ölöñ-çöp</i>	<i>ölöñ çöp</i>	“ot”
<i>azık-tülük</i>	<i>azık tülük</i>	“gıda”
<i>ayak-kazan</i>	<i>kazan ayak</i>	“tabak çanak”

3. Kaynaşarak kurulmuş isimler:

Altayca: *ayaksalgış* “mutfak dolabı”, *başjilkızı* “geçmiş yıl”, *başkaraacı* “yönetici”, *beşjıldık* “beş yıllık”, *oksalgış* “sadak”.

Kırgızca: *karcilik* “kemik parçası”, *önörcay* “fabrika”, *aşkazan* “mide”, *Sarıcaz* “yer adı”, *taşkömür* “kömür”.

4. İkileme Kalıbındaki Birleşik İsimler

<i>bala-barka</i>	<i>bala-çaka</i>	“çoluk-çocuk”
<i>batkak balkaş</i>	<i>ılay-batkak</i>	“çamur”
<i>tazıl-tamırı</i>	<i>tük-tamırı</i>	“soy”
<i>emçi-tomçı</i>	<i>emçi-domçu</i>	“tabıp”
<i>kokır-katkı</i>	<i>kıraan katkı</i>	“kahkaha”
<i>arga-çagı</i>	<i>arga-çagı</i>	“imkanı”

3.2.2. İSİM ÇEKİMLERİ

İsim çekimleri, tek kelimeden oluşanlar kök veya gövde halinde isimlere işlevsellik kazandıran ve onun başka kelimeler ile münasebetlerini sağlayan eklerdir. Bu kök veya gövde halindeki isimler çokluk, iyelik, hal, soru, şahıs ve aitlik eklerini alabilirler.

3.2.2.1. İSMİN SAYI KATEGORİSİ

İsim ve ya ismi bildiren kelimeler teklik ve çokluk olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Çokluk ekleri ismin karşıladığı nesnenin, ya da kavramın sayısının birden fazla olduğunu gösterir. Teklik grubundaki isimler ek almazlar. Çokluk grubundaki isimler çokluk eki alarak kurulurlar.

Çokluk kavramı hakkında, dilbilgisi terimleri sözlüklerinin bazılarında şöyle ifade edilmiştir: “Çoğul, (İng. *plural*, Fr. *pluriel*, Alm. *Plural*, *Mehzahl*, İsp. *plural*) “isimlerde bir objenin birden çok varlığını, fiillerde ise birden çok hareketi gösterir” (Ahmanova, 1969: 236).

Zeynep Korkmaz’ın *Terimler Sözlüğünde* çokluk kavramını: “İsimlerde ve zamirlerde aynı türden birden çok varlıkları anlatmak için; fiillere fiilin gösterdiği oluş ve kılışı, yani şahsın çokluk olduğunu göstermek için kullanılan özel ekler: *ağaç+lar*, *çiçek+ler*, *oda+lar*, *bey+ler*, *okul+umuz*, *bahçe+ler+imiz*, *çocuk+lar+ımız*, *biz+ler*, *on+lar*, *anlattı-k*, *anladı-nız*, *geliyor-uz*, *gidecek-ler vb.*” şeklinde açıklanır (Korkmaz, 1992: 39).

Bazı kelimeler anlam açısından çokluğu bildirir. Bu tür çokluğu bildiren isimlerin kökeninin geçmişini araştıran bilim adamları, Türkologlar (Munkaçi, 1918-1919; Ramstedt, 1906; Bang, 1918; Menges, 1968; Kononov, 1958; Panfilov, 1977; Şerbak, 1977; Serebrennikov, Gadjiyeva, 1979; Tenişev, 1988)⁵⁸ kelime sonundaki çokluk belirten ekleri tespit etmişler (Tenişev, 1988: 10).

Konu üzerine araştırmalar sonucu çokluk belirtilerinin *z*, *k* (*k*), *l*, *m*, *n*, *r*, *ş* öğeleri üzerine yoğunlaşmıştır.

-*z* şeklinin çokluk anlama geldiğini ilk B. Munkaçi söylemiştir. G. Ramstedt -*z* parçasını *köküz* “göğüs” kelimesinden ayırmıştır. V. Bang vücuttaki ikili parçaları olan kelimelerin *ağız* “ağız”, *omuz* “omuz”, *bengiz* “yüz”, *ikiz* gibi kelimelerde göstermiştir (Tenişev, 1988: 10). Buna, *köz* “göz”, *kögüs* “göğüs”, *cotaz* “baldır”, *diz* “diz”, *iz* “iz”, *boğaz* “boğaz”, *cüz* “yüz” gibi kelimeler eklenmiştir (Tenişev, 1988: 10; Menges, 1968: 61). -*z* şekli 1. ve 2. çokluk iyelik ekinde: *biz* < *bi+ñ*, *siz* < *si+z* ve 1. ve 2. çokluk aitlik ekinde -*myz* < *m+yz*, -*ñ* (-*n*, -*g*)*yz* < -*ñ* (-*ñ* -*y*) +*yz* ve 2. çokluk şahıs ekinde -*syñ* (*n*) +*yz* da kullanılmaktadır. Etnik kelimeleri *oğuz* < *oğ* “boy” +*uz*, *kurguz* (*kurgu+ñ* yada *kırk* “kırk” +*uz*) da -*z* çokluğu olduğu tahmin edilmektedir (Tenişev, 1988:11).

Çağdaş Çuvaşçada kullanılan -*sem* (*kilsem* “evler”) çokluk eki diğer çağdaş Türk lehçelerinden ayırır. Moğol dillerinde -*s* eki çokluk olarak kullanıldığı bilinir ve ünlü ve diftonla sonlanan isimlerle kullanılır: Kalm: *bu:s* “silahlar”, *xulgānās* “sıçanlar”, eski Moğ. yazı dili: *neres* “adlar” (Sanjeev 1953: 128). Altayistler bu ekin Proto-Türkçede var sayılan **s* yansımasının olduğunu yukarıdaki Moğolcada geçmiş kelimelerle karşılaştırarak açıklamaktadırlar (Tenişev, 1988: 10-18).

⁵⁸ Bkz. Tenişev, 1988: 10-18.

Sadece Çuvaşçada çokluk eki *+sem//+sen* şekliyle karşımıza çıkar ve kalan diğer Türk lehçelerinde isimler çokluk *+lar* ekiyle yapılır.

Orhon Yazıtlarında *+lar* eki çok az kelimelerde geçer: *begler* “beyler”, *öglerim* “analarım”, *kunçuylarım* “karıların”, *ekelerim* “ablaların ve halaların”. K. Grönbech’e göre eski Türkçedeki bu *+lar* eki beraberlik (ortaklık) manasında kullanılmıştır (Grönbech, 2011: 51-52). *+lar* ekinden başka eski Türkçede *+gün*, *+an* ekleri de çoğulu bildirmektedir: *iniyigün* “erkek kardeşlerim”, *oğlan* “oğlanlarım” gibi.

Eski Türkçedeki çokluk ekinin çağdaş Türk lehçelerdeki gibi sık kullanılmayışı çokluğun genelde kelime türleri ile anlatılmasıdır: *köp*, *sayu* vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde *+lar* eki işlek kullanıma sahip olup ve bazı Türk lehçelerinde bunun şekilleri on altıya çıkar:

Tataarcada: *+lar*, *+ler*, *+nar*, *+ner*;

Kazakçada: *+lar*, *+ler*, *+dar*, *+der*, *+tar*, *+ter*;

Hakasçada: *+lar*, *+ler*, *+nar*, *+ner*, *+tar*, *+ter*;

Şorcada: *+lar*, *+ler*, *+nar*, *+ner*, *+tar*, *+ter*;

Tuvacada: *+lar*, *+ler*, *+nar*, *+ner*, *+dar*, *+der*, *+tar*, *+ter*;

Başkurtçada: *+lar*, *+ler*, *+zar*, *+zer*, *+dar*, *+der*, *+tar*, *+ter* (İPSGTYa, 1956: 78-88).

Kırgız ve Altay Türkçelerinde çokluk ekinin 12 şekli mevcuttur: Ek ünlü veya *r*, *y* yarı ünsüzleriyle sonuçlanırsa *+lar*, *+ler*, *+lor*, *+lör*; ünlü veya *l*, *n*, *ñ*, *m*

ötümsüz ünsüzleriyle sonuçlanırsa *+dar, +der, +dor, +dör*; ünlü veya diğer kalan ötümsüz ünsüzlerle sonuçlanırsa *+tar, +ter, +tor, +tör* ekleri eklenir.

Kırgız Türkçesinden Altay Türkçesinin bu ek üzerindeki fonetikselle farkı Altaycada kelimeye sadece *o* ve *ö* ünlüsü varsa dudak uyumuna uyar ve kelimeye yuvarlak ünlü şekillerinden biri eklenir. Eğer kelimeye *u* ve *ü* ünlüsü varsa ekin düz şekillerinin eklendiğidir. Örneğin:

Kırgızcada:	Altaycada:	Türkçede:
<i>suu+lar</i>	<i>suu+lar</i>	“sular”
<i>cer+ler</i>	<i>d'er+ler</i>	“yerler”
<i>koy+lor</i>	<i>koy+lor</i>	“koyunlar”
<i>tülkü+lör</i>	<i>tülkü+ler</i>	“develer”
<i>uul+dar</i>	<i>uul+dar</i>	“oğullar, delikanlılar”
<i>kelin+der</i>	<i>kelin+der</i>	“gelinler”
<i>koyon+dor</i>	<i>koyon+dor</i>	“tavşanlar”
<i>köl+dör</i>	<i>köl+dör</i>	“göller”
<i>bulut+tar</i>	<i>bulut+tar</i>	“bulutlar”
<i>elik+ter</i>	<i>elik+ter</i>	“karacalar”
<i>ok+tor</i>	<i>ok+tor</i>	“oklar”

<i>örkөç+tör</i>	<i>örkөş+tör</i> “kamburlar”	“hörgüçler”vb.

Çokluk eki, kelimeler arası bağlantı kuran bir ek değildir. Bu yüzden kelimeler arası bağlantı kuran: iyelik, soru, hal ekleri çokluk ekinden sonra gelir. Yalnız I. ve II. şahıs eklerinden sonra bazen çoğul eki getirildiği görülür. Bu durumda kullanılan ek, asıl çoğul değil, TT’de yakınlık ifade eden “gil” ekinin anlamına benzer bir ifade ortaya çıkar:

Kırg.: *apamdar* “annemgil”

eceñder “ablangil”

Alt.: *d’esdemder* “eniştemgil”.

Çokluk eki yapım ekinden sonra ve hal eklerinden önce gelir.

Kırg.: *okuuçular* “öğrenciler”, *ilimpozdor* “alimler”; *kitepterdin* “kitapların”, *sabaktardan* “derslerden”, *agaylardı* “hocaları” vb.

Alt.: *koyonoktor* “tavşan yavruları”, *aka-karındaşdardı* “büyük küçükleri (ağabey, küçük kardeşler)”, *jeñelerden* “yengelerden”, *jükterdiñ* “yüklerin” vb.

3.2.2.2. İSMİN İYELİK KATEGORİSİ

İyelik ekleri, bir nesneni başka bir nesneye yada kimseye ait olduğunu göstermeye yarayan eklerdir. Örneğin; *benim kalemim, senin evin, onun bahçesi, bizim babamız, sizin cevabınız, onların oğulları* vb.

Tüm Türk lehçelerinde iyelik kategorisi bulunmaktadır. İyelik kategorisi üç yolla yapılır:

1) morfem yardımıyla veya ekler (1, 2, 3. tekil ve çoğul şahıs ekleri *+ım, +ın, +ı, +sı*; aitlik eki *+ki*) ile yapılır.

2) morfo-sentaks, yani hallerle ve tamlama ekiyle yapılır: *benim dostum*

3) sentaks yoluyla, yani, *menin üy* “benim ev” gibi. (Tenişev, 1988: 23)

Eski Türkçede kullanılan iyelik ekleri sisteminin ilk şekli şu şekilde gösterilebilir (Gabain, 2007: 70):

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	<i>-m, -ım// -im</i>	<i>-bız// -biz, -ıbız// -ibiz</i>
2. şahıs	<i>-ñ, -ıñ// -iñ</i>	<i>-ñız// -ñiz, -ıñız// -iñiz</i>
	<i>-ğ, -ığ// -ig</i>	<i>-ğız// -giz, -ığız// -igiz</i>
3. şahıs	<i>-ı/-i, -sı// -si</i>	<i>-ı/-i, -sı// -si</i>

İyelik eklerinin, ortaya çıkışı hakkında farklı görüşler vardır. Bazı görüşler, teklik 1. ve 2. şahıs ekleri, bazen de çoğul iyelik eklerine, şahıs zamirlerinin zayıflamış biçimleri olarak bakar. A.M. Şçerbak'ın “*Očerki posravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov*” (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler) adlı kitabında bu görüş daha açık biçimde yorumlanmıştır. Yazar, iyelik eklerinin isim bildirme (*predikat*) belirtilerinden, bu bildirme belirtilerinin ise şahıs ve şahıs-işaret zamirlerinden meydana geldiğini kabul eder. (Şçerbak, 1977: 79)

A. M. Şçerbak'ın fikrince iyelik kavramı ile çevrelenen bütün anlamlar *men-kişi-men* “ben insanım”, *biz-kişi-biz* “biz insanız” gibi yapılar uzun süren ve bir çok birleşik anlamların gelişme sürecinin sonucudur. Bir başka deyişle, A.M. Şçerbak, İlgi hali biçiminin oluşması ile *men kişi+men* “men kişiyim” yapısından *ménim kişim* “benim insanım” yapısının geliştiğini düşünüyor. Bu görüşe katılmayan B.A. Serebrennikov, iyelik ekleri sisteminin ilgi hali biçimlerinden çok daha önceden oluştuğunu var sayıyor (Serebrennikov, Gadjiyeva, 2011: 94).

Teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik ekinin asli şekliyle ilgili de birçok görüş ayrıcalıkları mevcut. Yine, A.M. Şçerbak ve bazı başka Türkologlar, ilk aşamada bu ekin *-in* biçiminde olduğunu, onun da zamanla eski *-in//in* işaret zamirinden ileri geldiğini düşünüyorlar. Bu zamir yalın halinde hiçbir yerde kullanılmaz, sadece birleşik zarflarda iz bırakmıştır: ET.: *ınaru* “oraya”, krş. Kırg.: *narı* “öteye”, Tuv.: *ındı* “öteki taraf”. A. M. Şçerbak’a göre, bu zamirden 3. şahıs iyelik eki türemiştir. Böylece, bunun eski şekli (*praforma*) sonunda /n/ ünsüzü olan ekle birleştirilmelidir (*reconstruction*) (Şçerbak, 1977, 78).

Başka bir görüşe göre ise, bu birleşmedeki *-in* ögesi, hiçbir zaman işaret zamiri rolünde ortaya çıkmayan *an-* zamirinin sesi değişmiş (*ablaut*) türevidir (Serebrennikov, Gadjiyeva, 2011: 95).

Teklik 3. şahıs iyelik ekinin *-sı* şeklinin kökeni ile ilgili N.K. Dmitriyev *-s* sesinin bir yardımcı (*buffer*) ünsüzü olduğunu belirtmektedir (Dmitriyev, 1956: 30-32). Başka bir deyişle, *ana-ı, ata-ı* vb. türü sözlerde yan yana olan ünlülerin çatışması olayından bu boşluğu gidermek için bir yardımcı ünsüze (*kay-sı* örneğindeki gibi) ihtiyaç duyulmuştur.

Altayca ile Kırgızcada her üç şahsın (konuşan, dinleyen ve bahsi geçen) ikişer ve ayrıca, Kırgızcada 2. şahsın nezaket türünün de tekil ve çoğulu olmak üzere Altaycada altı, Kırgızcada sekiz tane iyelik eki bulunmaktadır:

	Tekil		
	Kırgızcada:		Altaycada:

I. şahıs	+m,+ım/+im;+um/+üm		+m,+ım/+im;+um/+üm
II. şahıs	+ıñ/+iñ;+uñ/+üñ		+ıñ/+iñ
nez.	+ıñız/+iñiz; +uñuz/+üñüz		-
III. şahıs	+ı/+i;+u/+ü +sı/+si;+su/+sü		+ı/+i; +zı/+zi
Çoğul			
I. şahıs	+ıbız/+ibiz; +ubuz/+übüz		+ıbıs/+ibis; (Kısaltmış biçimi) +ıs/+is
II. şahıs	+ıñar/+iñer; +uñar/ +üñör		+ıgar/+iger; +ıgör/+igör, (Kısaltmış biçimi) +aar/+eer, +oor/+öör +ar/+er, +or/+ör
nez.	+ıñızdar/+iñizder; +uñuzdar/+üñüzdör		-
III. şahıs	+ları/+leri, +loru/+lörü; +darı/+deri, +doru/+dörü +tarı/+teri, +toru/+törü		+ı/+i; +zı/+zi

Şemada da görüldüğü gibi, Kırgızcada çok şekillilik dudak ünlü uyumundan ve ünsüzlerdeki benzeşme hadisesinden ileri gelmiştir. Bilindiği üzere, Kırgızcada diğer Türk lehçelerine göre dudak uyumu tam sistemli birgelişim göstermektedir. Tekil I. şahıs iyelik ekleri yönünden Kırgızca ile Altayca aynı gelişimi göstermektedir. Fark, Altaycada bu eklerin dudaksız şekillerinin gelişmediğidir. Aşağıda verilmiş örneklerde Kırgızcada dudak uyumuna uyan (*kolum* “elim”, *közüm* “gözüm”) ekin +*um*, +*üm* şekilleri, Altaycada sadece onların düz şekilleri ile temsil edilmektedir. Tespit ettiğimiz bazı örneklerden anlaşılacağı üzere, Altaycada ekin +*um* ve +*üm* gibi yuvarlak şekilleri ancak: *sarju+um>sarjuum* “yağım”, *taskadu+um>taskaduum* “ödevim”, *ülü+üm>ülüüm* “payım”, *üredü+üm>üredüüm* “okulum” gibi seyrek örneklerde görülmektedir⁵⁹.

I.ş. iyelik eki:	Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
+ <i>m</i> , ünlü ile biten isimlerden sonra gelir.	<i>bala+m</i> , <i>ene+m</i> , <i>oroo+m</i> , <i>bölö+m</i> , <i>añçı+m</i> , <i>eçki+m</i>	<i>bala+m</i> , <i>ene+m</i> , <i>oroo+m</i> , <i>bölö+m</i> , <i>añçı+m</i> , <i>eçki+m</i>	“çocuğum”, “annem”, “çukurum”, kuzenim”, “avcım”, “keçim”
+ <i>im</i> , + <i>im</i> + <i>um</i> , + <i>üm</i>	<i>at+im</i> , <i>bel+im</i> , <i>kol+um</i> , <i>köl+üm</i>	<i>at+im</i> , <i>bel+im</i> , <i>kol+im</i> , <i>köl+im</i>	“atım”, “belim”, “elim”, “gölüm”

Tekil II. şahıs iyelik eklerinde de benzer durumlar söz konusudur:

II.ş. iyelik eki:	Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
+ <i>ñ</i> , ünlü ile biten isimlerden sonra gelir.	<i>bala+ñ</i> , <i>ene+ñ</i> , <i>oroo+ñ</i> , <i>bölö+ñ</i> , <i>añçı+ñ</i> , <i>eçki+ñ</i>	<i>bala+ñ</i> , <i>ene+ñ</i> , <i>oroo+ñ</i> , <i>bölö+ñ</i> , <i>añçı+ñ</i> , <i>eçki+ñ</i>	“çocuğun”, “annen”, “çukurun”, “kuzenin”, “avcın”, “keçin”
+ <i>iñ</i> /+ <i>iñ</i> ;	<i>at+iñ</i> , <i>bel+iñ</i> ,	<i>at+iñ</i> , <i>bel+iñ</i> ,	“atın”, “belin”, “elin”,

⁵⁹Bkz. Çernova, A.A., Çumakayeva, M.Ç. (1992), *Altayskiy yazık*, Gorno-Altaysks.102.

+uñ/+üñ	<i>kol+uñ, köl+üñ</i>	<i>kol+iñ, köl+iñ</i>	“gölün”

Tekil III. şahıs *-sı* ekinde iki lehçe arasında *z/s* fonetik değişikliği görülmektedir.

III.ş. iyelik eki:	Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
+sı~ +zı, ünlü ile biten isimlerden sonra gelir.	<i>bala+sı, ene+si, üyrötüüçü+sü</i>	<i>bala+zı, ene+zi, üredüçi+zi</i>	“çocuğu”, “annesı”, “öğretmeni”
+ı/+i; +u/+ü	<i>at+ı, iş+i, col+u, köl+ü</i>	<i>at+ı, ij+i, jol+ı, köl+i</i>	“atı”, “ışı”, “yolu”, “gölü”

Altaycada çoğul I. şahıs ekinde tam şeklinin yanı sıra kısaltılmış şekli de görülür.

I.ş. iyelik eki:	Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
+ıbız/+ibiz~ +ıbis/+ibis; Alt. kısaltmış biçim: +ıs/+is	<i>at+ıbız, col+ubuz, iş+ibiz, köz+übüz</i>	<i>ad+ıbis (ad+ıs), col+ıbis (col+ıs), ij+ibis (ij+ıs), köz+ibis (köz+ıs)</i>	“adımız”, “yolumuz”, “işimiz”, “gözümüz”

Çoğul II. şahıs ekinde Altayca ve Kırgızca arasında farklılık görülmektedir. Kırgızca, bu konuda Tuva ve Hakas lehçeleriyle benzerlik göstermektedir. Tuv.: -*iñar, -ñar* veya -*iñér, -ñer*, Hak.: -*iñar, -ñar* veya -*iñér, -ñer*⁶⁰. Altaycada görülen

⁶⁰ Bkz. Serebrennikov, Gadjeva, 2011, s. 93.

durum, ekin Eski Türkçedeki +*ngar* şeklinden Kırgızcada > ñ şekli türetilmiştir. Altaycada ise bu ekin n fonemi düşerek > g şekli kullanılmıştır.

Eski Türkçe ⁶¹ :	Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
-ñız/-ñiz, -ıñızlar	<i>baş+ıñar,</i> <i>ün+üñör, koluñar,</i> <i>ot+uñar</i>		“başınız”, “sesiniz”, “eliniz”, “ateşiniz”
-ğız/-giz, -ığız/-igiz		<i>baş+ıgar, ün+iger,</i> <i>kol+iger,</i> <i>ot+ıgar>odıgar</i>	

Çoğul III. şahıs iyelik ekinde Kırgızca ile Altayca arasında aynı fonetik farklılıklar (dudak uyumu, s~z değişimi) görülür.

III.ş.iyelik eki:	Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
(Kırg)+ları/+leri +loru/+lörü +ı/+i; +sı/+si	<i>alardın balası</i> (<i>alardın baldarı</i>)	<i>olordıñ balazı</i>	“onların çocukları”
	<i>alardın ečkisi</i> (<i>alardın ečkileri</i>)	<i>olordıñ ečkizi</i>	“onların keçileri”
(Alt)+ları/+leri +ı/+i; +zı/+zi	<i>alardın eli</i> (<i>alardın elderi</i>)	<i>olordıñ ulusı</i>	“onların halkları”
	<i>alardın işi</i> (<i>alardın işteri</i>)	<i>olordıñ iji</i>	onların işleri”
	<i>üyrönçüktördün</i> <i>kitepteri</i>	<i>ürençikterdiñ</i> <i>knigaları</i>	“öğrencilerin kitapları”

⁶¹ Bkz. Gabain, 2007, s.70.

Çoğul III. şahıs iyelik ekinin Altay Türkçesinde de aynı Kırgızcadaki gibi iki şekli vardır. Burada Türkiye Türkçesi ile bu iki lehçenin arasındaki fark görülmektedir. Örneğin, çoğulun sahip olduğu tekil nesneden söz ederken Türkiye Türkçesinde çoğul, Kırgızca ve Altaycada tekil iyelik eki kullanılır. Çoğulun sahip olduğu çoğul nesneden söz ederken Kırgızca ve Altaycada da çoğul kullanılır. Bu demektir ki, Kırgızcada ve Altaycada iyelik eki almış isimdeki -lar, şahısın çokluğunu değil, yalnızca nesnenin çokluğunu ifade eder.

3.2.2.2.1. Aitlik Eki

İlgi eki olan *-ning* ve aitlik eki *-ki* ekinin kaynaşmasından oluşan ve Kırgız Türkçesi gramerlerinde tek aitlik eki olarak kaydedilen ekin *+nıkı, +niki/ +nuku, +nükü/+dıkı, +diki/ +duku, +dükü/ +tıkı, +tiki/ +tuku, +tükü/ +nıkı, +niki/ +nuku, +nükü* şekilleri kullanılmaktadır. Altay Türkçesinde bu ek *+dıyı/+diyi, +tıyı/+tiyi* şekilleriyle görülmektedir. Kırgızcada *kimdin*, Altaycada *kemniñ?* sorularına cevap verildiğinde kullanılır.

Kırg.: *meniki* “benimki, bana ait”, *Asandıkı* “Asan’a ait”, *sizdiki* “size ait”, *mekteptiki* “okula ait” vb.

Keçikseñ atamdıkına ketip kalam. “Gecikirsen dedemin evine gideceğim”. (AKAT, 282), *Bayge ceñgendiki* “Ödül kazanana ait” (AKAT, 283).

Alt.: *añdıyı* “avınki, ava ait”, *ayunıyı* “ayıya ait”, *kolhoztıyı* “Kolhoz’a ait” vb.

D’alañda kemniñ koylorı? Tarladaki kimin koyunları?

Ol koylor bisti. Yada, *ol koylorı kolhostıyı* “O koyunlar bize ait. Yada, o koyunlar Kolhoz’a ait”. (GOYa, 94).

3.2.2.3. İSMİN ŞAHIS KATEGORİSİ

Şahıs kategorisi hem isime hem fiile ait kategori olup failin ve fiilin kimliğini, eylemin kimin tarafından yapıldığını gösterme görevini yapar. Genelde konuşma sürecine üç taraf dahil olur: konuşan taraf - I.şahıs, dinleyen taraf - II.şahıs, bahsi geçen taraf - III.şahıs. Her şahsın kendine özgü ekleri vardır. Onlara şahıs ekleri denir. İşte bu üç şahsın tekil ve çoğul, bazı dillerde nezaket şekillerini de belirten eklerinden oluşan paradigmalarına şahıs kategorisi adı verilir.

Kırgızca ve Altayda şahıs ekleri şu şekilde kullanılır:

Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
<i>I. –mın</i>	<i>-ım</i>	<i>-ım</i>
<i>II. –sıñ</i>	<i>-iñ</i>	<i>-sin</i>
<i>nez. –sız</i>	<i>-</i>	<i>-sınız</i>
<i>III.-sıñar</i>	<i>-ı, -zı</i>	<i>-sınız</i>
<i>I.-bız</i>	<i>-ıbıs, -ıs</i>	<i>-ız</i>
<i>II. -sıñar</i>	<i>-ıgar, -aar, -ar</i>	<i>-sınız</i>
<i>III. -sızdar</i>	<i>-ı, -zı</i>	<i>-sınız</i>

Çekimi:

Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
<i>Men studentmin</i>	<i>Men studentim</i>	Ben öğrenciyim

<i>Sen studentsiñ</i>	<i>Sen studentsiñ</i>	Sen öğrencisin
<i>nez. Siz studentsiz</i>		Siz öğrencisiniz
<i>Siler studentsiñer</i>	<i>Sler studentsiñer</i>	Sizler öğrencisiniz
<i>Biz studentpiz</i>	<i>-Biz studentis</i>	Biz öğrenciyiz
<i>Siler studentsiner</i>	<i>-Sler studentiger</i>	Siz öğrencisiniz
<i>Sizder studentsizder</i>	-	Sizler öğrencisiniz
<i>Alar student</i>	<i>Olor student</i>	Onlar öğrenciler

3.2.2.4. İSMİN HAL KATEGORİSİ

Çağdaş Türk lehçelerinin hal ekleri sistemi 6-8. yüzyıllardaki eski Türkçenin çekiminde görünen hal eklerinden gelişmiştir.

“Hal Kategorisi” konusunda bugüne kadar bir çok yerli ve yabancı bilim adamları tarafından çoğu kez benzer, bazen de değişik görüşler ileri sürülmüştür. Türkçenin grameriyle ilgili çalışmalarda hal kategorisi, “Adlarda Çekim/İççekim Halleri, Dış Çekim Halleri”, “Türkçe’de İsmi Halleri ve Hal Ekleri”, “Hal Ulamı”, “Türkçe’de Durum”, “İsim İşletme Ekleri”, “Hal Ekleri ve İsmi Halleri”, “İsim Çekim Ekleri”, “Ad Durumları”, “İsmi Halleri”, “Hal Kategorisi”, “Kavram İlişkileri / Çekimli Yapılar/ İsim Çekimleri/ Hal ve Hal Çekimi” vb. başlıklar altında ele alınmıştır.

O.S. Ahmanova, *Dilbilim Terimler Sözlüğü*’nde (İng. *case*, Fr. *cas*, Alm. *Kasus*, *Fall*, İsp. *caso*, Rus. *padej*) hal, bir isim kategorisi olup, isimlerin

çevresindeki nesnelerle, belirtilerle, proseslerle olan ilişkilerini bildiriyor (Ahmanova, 1969: 305).

Zeynep Korkmaz hâl kavramını, “İsmi cümle içinde bulunduğu dilbilgisi şekli; yalın veya eklerle genişletilmiş olarak aldığı geçici durum” şeklinde tanımlamaktadır (Korkmaz, 1992:74).

Muharrem Ergin ise “İsimler kelime grupları ve cümleler içinde diğer kelimelerle münasebetleri sırasında, münasebetin cinsine göre, çeşitli hâllerde bulunurlar. İsimlerin kelime grupları ve cümleler içinde, isimlerle, edatlarla ve fiillerle çeşitli münasebetleri olur. Bu münasebetler kurulurken, isimler hep aynı durumda bulunmaz, münasebetin cinsine göre ayrı ayrı hâllere girerler. Demek ki, isim hâlleri, ismin diğer kelimelerle münasebeti sırasında içinde bulunduğu durumlardır. Her hâl, her durum bir çeşit münasebet ifade eder. Her münasebet ifadesi için isim bir hâlde, bir durumda bulunur. İsim bu münasebeti bazen eksik, fakat çok defa da ek alarak ifade eder” şeklinde tanımlar (Ergin, 1980: 226).

Eski Türkçedeki hal sistemi çağdaş Türk yazı dillerinin çoğunda gördüğümüz hal sisteminden önemli derecede ayrılmaktadır. Eski Türk dönemine ait hal sistemin şemasını B.A. Serebrennikov kendi eserinde şu şekilde göstermektedir (Serebrennikov, Gadjiyeva: 2011: 78):

Hâller	Şekilleri
Yalın	-
Nesne	-t/-i
Yönelme (-a)	-a/-e

Yönelme (-ka)	-ka/-ke
Yönelme (-ra)	-ra/re -rı/-ri -arı/-eri -ğarı/-geri
Yönelme (-ça)	-ça/-çe
Yönelme (-n)	-n
Çıkma	-ta/-te -da/-de
Vasıta	-ın/-in
Birliktelik	-lîğ/-lîg -la/-le -lan/-len
Eşitlik	-ça/-çe

Eski Türkçede çoklu mekan hallerinin bulunması onun karakteristik özelliği olmuştur.

Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda görülen altı hâl mevcuttur: *Yalın*, *İlgi*, *Yükleme*, *Yönelme*, *Bulunma* ve *Çıkma* hal eklerinden oluşmaktadır.

3.2.2.4.1. Yalın Hali

Türkologların (Gabain, 2007: 63; İshakov, 1956: 89⁶², Serebrennikov, Gadjiyeva, 2011: 78) fikrine göre, Türk yazı dillerinde yalın hâlin (nominatif) hiçbir zaman özel bir eki olmamış, ya sözün eski kökü, ya da türetme ekli gövdesi olarak ortaya çıkmıştır. Onun bu özelliği çağdaş Türk yazı dillerinde de korunur. Ancak çokluk ve iyelik eki alırlar. Örneğin; Kırg.: *ata – atalar - atamdar* “baba – babalar - babamgil” gibi.

3.2.2.4.2. İlgî Hali

İki ismin basit yapı ile iyelik ilişkisinin ifade edilmesi, eski insan düşüncesinin özelliğini yansıtmaktadır. Bir şahsa veya bir eşyaya mensup olan bir şey, birbirinin yanında veya yakınındaki bir varlık olarak anlaşılmıştır. İyelik kavramı, sadece mekan ilişkilerinin değerlendirilmesi olarak gelişmiştir (Serebrennikov, Gadjiyeva, 2011: 78-79).

Eski Türkçedede *+İñ/(n)İñ* şeklindedir. (Gabain, 2007: 63)⁶³ Eski Türkçe dönemlerinde ekin son sesinin nazal olması sebebiyle bazen ñ sesinin düşürüldüğü ve ğ sesiyle eklediği de görülmektedir.

Kırgız Türkçesinde bu eki 12 şekli kullanılmaktadır ve ünlüyle biten kelimelerden sonra *+nın, +nin, +nun, +nün*; ötümlü ünsüzden sonra *+dın, +din, +dun, +dün*; ötümsüz ünsüzden sonra *+tın, +tin, +tun, +tün* ekleri gelir.

⁶² İshakov F.G. *İmya suşestvitel'noye, İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov II, Morfologiya*, 1956, 89.

⁶³ Bkz. A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın) TDK Ankara, 2007, s.63: *monçuk+uñ* “boncuğun”, *taşlar+ıñ* “taşların”, *t(é)ñriñin* “tanrının”, *at+nıñ* “atın” gibi örnekler verilmiştir.

Altay Türkçesinde +*nıñ*, +*niñ*, +*dıñ*, +*diñ*, +*tıñ*, +*tiñ* ekin şekilleri ile yapılır.

Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
<i>balanın</i>	<i>balanıñ</i>	“çocuğun”
<i>kemenin</i>	<i>kemeniñ</i>	“geminin”
<i>uykunun</i>	<i>uykunuñ</i>	“uykunun”
<i>cerdin</i>	<i>d’erdiñ</i>	“yerin”
<i>maldın</i>	<i>maldıñ</i>	“hayvanın”
<i>attın</i>	<i>attıñ</i>	“atın”
<i>kızdın</i>	<i>kızdın</i>	“kızın”

Burada ekin son fonemi olan -*ñ* Altay Türkçesinde eski şeklinin korunduğu, Kırgızcada -*n* şeklini aldığı görülmektedir. Ayrıca, Kırgızcada ekin dudak uyumuna göre şekilleri de gelişmiştir. Altaycada ekin sadece düz şekilleri kullanılır:

börüniñ “kurdun”, *koyonniñ* “tavşanın”, *tonniñ* “kürkün”, *tülküniñ* “tilkinin”, *künniñ* “güneşin”, *tööniñ* “devenin” vb.

3.2.2.4.3. Yönelme Hali

Eski Türkçede *garu* yön bildiren edatında gelen + *ga* ekinin eski şekli çağdaş Türk lehçelerinde tek başına kullanılmamaktadır ve *gar* eki seyrek görülür. Kumukçada 3. teklikte kullanıldığı bilinmektedir. Hemen hemen bütün çağdaş Türk lehçelerinde yön gösteren bünyesinde *gar* ekinin bulunduğu kelimeler vardır. Örneğin, Kırg.: *cogoru* “yukarı”, *ilgeri* “eskiden”, *tışkari* “dışında” vb.

Kırgız ve Altay Türkçesinde yönelme hali ekin 12 şeklinin eklenmesiyle yapılır: +ga, +ge, +go, +gö; +ka, +ke, +ko, +kö; +a, +e, +o, +ö.

Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
<i>ataga</i>	<i>adaga</i>	“babaya”
<i>enege</i>	<i>enege</i>	“anneye”
<i>toogo</i>	<i>tuuga</i>	“dağa”
<i>kölgö</i>	<i>kölgö</i>	“göle”
<i>süt kö</i>	<i>sütke</i>	“süte”
<i>tışka</i>	<i>tışka</i>	“dışa”
<i>etke</i>	<i>etke</i>	“ete” vb.

Yönelme halinin Altay Türkçesinde ve Kırgızca arasındaki tek farkı dudak uyumuna bağlıdır. İki lehçede de *o* ve *ö* seslerinden sonra dudak şekli gelir. Ancak *u* ve *ü* ünlülerden sonra Altaycada ekin düz şekli gelir:

Kırgız ve Altay Türkçesinde yönelme halinin asıl şekli Kazak, Nogay ve Karakalpak lehçelerinde olduğu gibi *-ga/-ge*, *-ka/-ke* kullanılır. Bu lehçelerden Kırgızca ve Altaycanın farkı, dudak uyumlu şekillerinin de kullanılmasıdır.

3.2.2.4.3.Belirtme Hali

Cümlede fiilin doğrudan yöneldiği nesneyi belirten isimler Belirtme halini oluşturur. Karşıladığı hareket doğrudan isme aktarılan fiiller geçişli fiiller sayılır. Çağdaş Kırgızcada ünlü, ünsüz uyumlarına tam uyduğu gerçeğiyle 12 şekli gelişmiştir. Kırgızcada *+nı, +ni, +nu, +nü; +dı, +di, +du, +düy; +tı, +ti, +tu, +tü.*

Altay Türkçesinde ise sadece altı şeklinin olduğunu görmekteyiz kullanılır: *+nı, +ni; +dı, +di; +tı, +ti.*

Altayca:	Kırgızca:	Türkçe:
<i>tööni</i>	<i>töönü</i>	“deveyi”
<i>çeçekti</i>	<i>güldü</i>	“çiçeği”
<i>kadunı</i>	<i>mıktı</i>	“çiviyi”
<i>seni</i>	<i>seni</i>	“seni”
<i>onı</i>	<i>anı</i>	“onu”
<i>kazan-ayaktı</i>	<i>kazan-ayaktı</i>	“tencereyi”
<i>kamdı</i>	<i>şamandı</i>	“Şamanı”

Ekin Eski Türkçede isimlerden sonra -ğ, -g; iyelik ekli kelimelerden sonra -n; zamirlerden sonra -nı, -ni olarak üç şekli vardı. Ekin -nı, -ni, -nu, -nü şekilleri buradan gelmektedir.

3.2.2.4.4. Bulunma Hali

Eski Türkçede *+da/+de*, *+ta/+te* şeklinde kullanılmıştır. Bulunma halinin asıl görevi yer bildirir. Bulunma hali daima ekle yapılan haldir. Kırgız Türkçesinde ve Altay Türkçesinde bu ekin 8 tane fonetik şekilleri gelişmiştir: *+da*, *+de*, *+do*, *+dö*; *+ta*, *+te*, *+to*, *+tö*.

Altayca:	Kırgızca:	Türkçe:
<i>turada</i>	<i>üydö</i>	“evde”
<i>sende</i>	<i>sende</i>	“sende”
<i>töödö</i>	<i>töödö</i>	“devede”
<i>kısta</i>	<i>kızda</i>	“kızda”
<i>koyonokto</i>	<i>koyondo</i>	“tavşanda”
<i>agaşta</i>	<i>cıgaşta</i>	“ağaçta”
<i>biçikte</i>	<i>kitepte</i>	“kitapta”

3.2.2.4.5. Çıkma Hali

İsimler, fiilin gösterdiği hareketin bir noktadan uzaklaştığını ifade etmek için Çıkma haline girerler. Bu hali yerine getirmek için isim mutlaka ek alır. Çıkma hali eki, Yönelme ve Bulunma hal ekleri ile birlikte zaman ve mekan içinde hareketin yerini veya istikametini gösteren yer ve istikamet grubunu oluştururlar. Çıkma hali -*dan* ekiyle ve bunun şekilleriyle yapılır. Kırgızca ve Altaycada bu ekin 12 şekli vardır: *+dan*, *+den*, *+don*, *+dön*, *+tan*, *+ten*, *+ton*, *+tön*.

Altay Türkçesinde +*dañ*, +*deñ*, +*doñ*, +*döñ*; +*tañ*, +*teñ*, +*toñ*, +*töñ*; +*nañ*, +*neñ*, +*noñ*, +*nöñ*.

Altayca:	Kırgızca:	Türkçe:
<i>d'erdeñ</i>	<i>cerden</i>	“yerden”
<i>töjöktöñ</i>	<i>töşöktön</i>	“yorgandan”
<i>biçikteñ</i>	<i>kitepten</i>	“kitaptan”
<i>ölöñnöñ</i>	<i>çöptön</i>	“ottan”
<i>atamnañ</i>	<i>atamdan</i>	“babamdan”
<i>ayıldañ</i>	<i>ayıldan</i>	“köyden”
<i>elikteñ</i>	<i>elikten</i>	“karacadan”

Kırgızcada Çıkma halinin iyelik eki almış çekiminde yazı dilinde fazla değişiklikler meydana gelmez. I., II. şahıs teklik şekillerinde hal ekinin başındaki /d/'lerin konuşma dilinde düşürüldüğü görülür. Aslında bu hadise /d/'nin değil, Kırgızcanın geriye doğru benzeşme ve benzer seslerin düşürülmesi gibi ard arda gelen ses olaylarında /n/'nın düşürülmesidir:

enem+den > enem+nen> enemen “annemden”

eneñ+den > eneñ+nen> eneñen “annenden”

enesi+(n)+den > enem+nen> enemen “annemden”.

3.2.2.4.6. Vasıta Hali

Altay Türkçesi gramerlerinde 6 esas hallerin yanında *Vasıta (Enstrumental)*, *Eşitlik* ve *Yön gösterme* hallerine, Kırgız gramerlerinde hal olarak bakılmaz. Burada sözü edilen durumların Kırgızcada ekler vasıtasıyla değil, son çekim edatlarıyla ifade edilmesi dikkate alınmıştır:

Altayca:	Kırgızca:	Türkçesi:
Enstrumental ek:	Edat:	Enstrumental ek:
<i>iytle</i>	<i>it menen</i>	“köpekle”
<i>collo</i>	<i>col menen</i>	“yolla”
<i>töölö</i>	<i>töö menen</i>	“deveyle”
<i>menle</i>	<i>meni menen</i>	“benimle”
<i>onıla</i>	<i>anı menen</i>	“onunla”
<i>ruçkala</i>	<i>ruçka/kalem menen</i>	“kalemle”
<i>maltala</i>	<i>balta menen</i>	“balta ile”,
<i>multıkla</i>	<i>multık menen</i>	“tüfekle”
<i>atla</i>	<i>at menen</i>	“at ile”
<i>çanala</i>	<i>çana menen</i>	“kızak ile”

Örneklerde geçtiği gibi Altaycadaki vasıta hali Türkiye Türkçesine benzemektedir. Altaycada kullanılan bu birliktelik-vasıta veya ortaklık haline Eski Türkçede *birle* kelimesinden türediği bilinmektedir.

3.2.2.4.7. Eşitlik Hali

Altay Türkçesinde kullanılan eşitlik halleri Eski Türkçedeki “teg” edatından kelimeye eklenerek ve belli bir süreç içerisinde değişerek *+dıy*, *+diy*; *+tıy*, *+tiy* şeklini alan ekleri ile ve daha az olarak *+ça*, *+çe*, *+ço*, *+çö* ekleri ile yapılır. Kırgızcada bu eklerin karşılığı *+day*, *+dey*, *+doy*, *+döy*; *+tay*, *+tey*, *+toy*, *+töy* ve *+ça*, *+çe*, *+ço*, *+çö*’dür. Kırgız gramercileri bu ekleri sayılardan tahminî sayılar yapan ekler ve edatlar bölümünde değerlendirirler ve hal kategorisine katılmamaktadır.

Altayca:	Kırgızca:	Türkçesi:
<i>coldıy</i>	<i>coldoy</i>	“yol gibi, yol kadar”
<i>eliktiy</i>	<i>eliktey</i>	“karaca gibi”
<i>agaştıy</i>	<i>baktay</i>	“ağaç gibi, ağaç kadar”
<i>tiyiñdiy</i>	<i>tıyın çıčkanday</i>	“sincap gibi”
<i>biçiktiy</i>	<i>kiteptey</i>	“kitap gibi”
<i>atça</i>	<i>atçalık</i>	“at kadar”
<i>sençe</i>	<i>sençelik</i>	“senin kadar”

Genel hal sistemine baktığımızda Kırgızca ve Altaycada ciddi bir değişiklik söz konusu değildir. Altaycada son iki hal eki Kırgızcada da kullanılmaktadır. Ancak Kırgız dilcileri başka konu altında baktıklarından kaynaklanmaktadır.

İyelik Ekleri Almış İsimlerin Hal Çekimi Tablosu

İsmin iyelik ekleri ile çekimi	İlgi hali	Yönelme hali	Belirtme hali	Bulunma hali
1.T kemem kemem	kememniñ kememdin	kememe kememe	kememdi kememdi	kememde kememde
kemeñ kemeñ	kemeñniñ kemeñdin	kemeñe kemeñe	kemeñdi kemeñdi	kemeñde kemeñde
kemezi kemesi	kemeziniñ kemesinin	kemezine kemesine	kemezın kemesin	kemezinde kemesinde
kemebis kemebiz	kemebistiñ kemebizdin	kemebiske kemebizge	kemebisti kemebizdi	kemebiste kemebizde
kemeger kemeñer	kemegerdin kemeñerdin	kemegerge kemeñerge	kemegerdi kemeñerdi	kemegerde kemeñerde
kemezi kemesi (kemeleri)	kemeziniñ kemesinin (kemelerinin)	kemeziniñ kemesinin (kemelerinine)	kemezın kemesin (kemelerin)	kemezinde kemesinde (kemelerinde)

Çıkma hali	Vasıta hali	Eşitlik hali
kememdeñ	kememle	kememdiy

kemenden	kemem menen	kememdey
kemeñden kemeñden	kemeñle kemeñ menen	kemeñdiy kemeñdey
kemezinden kemesinden	kemezine kemesin menen	kemezindi kemesindey
kemebisten kemebizden	kemebisle kemebiz menen	kemebistiy kemebizdey
kemegerden kemeñerden	kemegerle kemeñer menen	kemegerdiy kemeñerdey
kemezinden kemesinden (kemelerinen)	kemezine kemesi menen (kemeleri menen)	kemezindi kemesindey (kemelerindey)

3.2.2.5. İSMİN SORU KATEGORİSİ

Diğer kelime türlerinde olduğu gibi, isimlerde de soru ekiyle karşılaşılır. Soru, cümlede soru ifade etmeye yarayan gramer kategorisidir. Bu ek adları soru yoluyla belirleyip fiiller bağlayan bir işletme ekidir. Çağdaş Türk lehçelerinde soru ekinin fonetik şekilleri karşımıza çıkar. Soru eki, Türkçede *-mı/-mi*, *-mu/-mü*; Özbekçede bu ek *-mi*; Kazakçada *-ma*, *-me*, *-ba*, *-be*, *-pa*, *-pe*; Kırgızcada *-bı*, *-bi*, *-bu*, *-bü*; *-pı*, *-pi*, *-pu*, *-pü*; Altaycada ise *-ba/-be*, *-bo/-bö*, *-pa/-pe*, *-po/-pö* şekilleriyle yapılır.

Soru eki, isme eklenen eklerin içinden en geniş kapsamlısı olduğundan çokluk, iyelik, hal, aitlik (-ki) ve şahıs eklerinden sonra gelir.

Soru ekinden sonra bir başka ek gelmez. Kırgızcada soru eki isim ve fiillerle bitişik yazılır. Bu onun cümledeki yerinin sabitliğinden kaynaklanır. Türkiye Türkçesinde vurgulanmak istendiği öğeye göre kolayca yer değiştirebilen soru eki, Kırgızcada genellikle yükleme tabiidir. Altay Türkçesinde soru eki şekli Kazakçaya benzemektedir. Kazakçadan farkı ise Kırgızcada olduğu gibi gibi dudak uyuma girmesidir. Altaycada soru eki ünsüz ve dudak uyumuna uyar ve kelimedenden ayrı yazılır:

Kırg.: *Menin kitebimbi?* “Benim kitabım mı?”

Senin üyüñbü? “Senin evin mi?”

Alardın tuugandaribi? “Onların akrabaları mı?”

Alt.: *Ene be?* “anne mi?”

Balanıñ oynçığı ba? “Çocuğun oyuncağı mı?”

Ejemdin sumkesi be? “Ablamın çantası mı?”

İnek pe? “İnek mi?”

Soru eki Türkiye Türkçesinde vurgusuz bir ektir. Vurguyu her zaman kendisinden önceki heceye atar ve onu kuvvetlendirir. Kırgızcada ve Altaycada vurgu umumiyetle son heceye düşer. Soru eki o nedenle son hece eki olarak vurguludur.

Kırgızcada soru eki, istisnâî olarak bazı durumlarda ilk hecede, kelime başında gelir. Bu da onun bir zamanlar ek değil, müstakil bir edat olduğu ihtimalini kuvvetlendirir. Belirli geçmiş zaman durumunu bildiren ele (idi) ile öğrenilmiş geçmiş zaman durumunu bildiren eken (mı) ve tahmin bildiren beym (bı+deym) fiilleriyle kurulan düz cümleyi soru cümlesine çevirmek için -bı morfemi bu kelimelerin başına geçer. Altay Türkçesinde de Kırgızcadaki gibi bu kullanım mevcuttur:

Kırg.: Aycan al kezde beşte bele? “Aycan o zaman beş yaşında mıydı?”

Anın kitebi bar beken? “Onun kitabı var mıymış?”

Alt.: At ölböskö altın bedi?

Er ölböskö möñkü bedi? (Ösküs-uul)⁶⁴

“At ölmeyecek gibi altın mıdır?”

“Er yiğit ölmeyecek kadar ebedi midir?”

⁶⁴ http://altai-mountains.ru/articles/literature/altay_baatyrlar/?idnews=3190

3.3. SÖZVARLIĞI

Söz varlığı, İng. *vocabulary*, Fran. *vocaulaire*. Alm. *wortschats*, İsp. *vocabulario*, Rus. ve çoğu Türk dillerinde *leksika* adı verilen bir dilin ya da bir diyalektin kelime hazinesinin tümünü anlatan terimdir (Ahmanova, 1869: 214)⁶⁵. Sözvarlığı bir dilin kelimeler, deyimler, kalıplaşmış sözler, atasözleri, terimler ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütündür. Aynı zamanda dilin anlatım yolu özelliğinin bir göstergesi olan sözvarlığı, bir dili konuşan milletin kavramlar dünyası, maddî ve manevî kültürünün, dünya görüşünün bir yansıtıcısıdır (Erdem, 2009: 11).

Her dilin sözvarlığı kendine has iç özelliklere sahip olmakla beraber dünya genelindeki birçok dillere de ait ortak emareleri de taşıyor. Demek her dilin kelime hazinesinde eskimiş (tarihi veya arkaik) veya yeni (neologism); tek anlamlı ya da çok anlamlı; eşsesli veya eşanlamlı, zıt anlamlı, başka dillerden alıntıları gibi farklı yönlerini içinde barındırıyor. Bir dilin sözvarlığı dilin sesbilgisi, şekilbilgisi ve sözdizimi gibi diğer türlerine nazaran en değişken türüdür. Bir ulusun hayatındaki değişimler en hızlı şekilde sözvarlığını etkiler. Bunu sözvarlığını araştırmakta hükümlü birçok bilim dalının olmasındanda görmekteyiz: leksikoloji, semasioloji (anlambilimi), etimoloji (kökbilimi), onomastika (adbilimi), lekskografya (sözlükbilimi) gibi. Bu dalların hepsi de dilin tarihini, belli seyirlerini, alakada olan dilleri araştırmadan yapılamaz.

Kırgızcanın sözvarlığını İ.A. Batmanov “Kratkoevvedeniye v izuçeniye kirgizskogo yazıka” (Kırgız Dili Araştırmalarına Kısaca Giriş) adlı kitabında beş katmana ayırmaktadır:

⁶⁵Ahmanova, O.S. (1969), Slovar' lingvistiçeskih terminov. Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Ensiklopediya.

- 1) VII. yüzyıla kadar kullanılmış ortak Türkçe kelimeler;
- 2) Türk-Moğol dillerindeki ortak kelimeler;
- 3) Arapça ve Farsça'dan alıntı kelimeler;
- 4) Devrim öncesi dilimize giren Rusça kelimeler;
- 5) Devrim sonrası Rus dilinden giren yeni kelimeler (Batmanov, 1947: 60).

Konumuz gerekçesiyle bizim ele alacağımız dönem, sözü edilen dönemin birinci ve ikinci dönemini içine alarak, Kırgız Türkçesinin en uzun ve sıkı alaka içinde olduğu dil olarak sayılan Altay Türkçesi ile ortak ve farklı yönlerini karşılaştırmalı şekilde ortaya koymayı hedeflemektedir.

3.3.1. Türkçe Kelimelerde Altayca ile Kırgızcanın Benzerlik ve Farklılıkları

3.3.1.2. Günlük Kullanılan Eşya Terimlerindeki Benzerlik ve Farklılıklar

a) Alet Edevat İsimlerinde:

Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
<i>balta</i>	<i>malta</i>	“balta”
<i>çalğı/çapkı</i>	<i>çalğı</i>	“tırpan”
<i>tırmook/tırmooç/tırmaç</i>	<i>tırmuuş</i>	“tırmık”
<i>bıçak</i>	<i>bıçak</i>	“bıçak”
<i>kayçı</i>	<i>kayçı</i>	“makas”

<i>iyne</i>	<i>iyne</i>	“iğne”
<i>iyik</i>	<i>iyik</i>	“iğ”
<i>oymok</i>	<i>oymok</i>	“oymak”
<i>ego</i>	<i>egü</i>	“yontucu alet”
<i>kıçkaç</i>	<i>kıçkaç</i>	“kerpeten”
<i>çarık taş/bülöo</i>	<i>çar (taş)</i>	“bile taşı”

b) Ev Eşyaları İsimlerinde:

Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
<i>elek/elgek (ağz)</i>	<i>elgek</i>	“elek”
<i>tabak</i>	<i>tabak</i>	“tabak”
<i>kaşık</i>	<i>kalbak</i>	“kaşık”
<i>kazan</i>	<i>kazan</i>	“kazan”
<i>kapkak</i>	<i>kapkak</i>	“kapak”
<i>ükök/kömürköy/sandık</i>	<i>kayırcak</i>	“saklama kutusu”
<i>kazan-ayak/idiş-ayak</i>	<i>kazan-ayak</i>	“kap kacak”
<i>könök</i>	<i>könök</i>	“deriden yapılmış kova”
<i>kap</i>	<i>kadıg kap</i>	“cuval”
<i>saba</i>	<i>saba</i>	“kırmızı maylamada kullanılan büyük tulum”
<i>tulup</i>	<i>tulup</i>	“tulum”
<i>köşögö</i>	<i>köjögö</i>	“perde”
<i>kiyiz</i>	<i>kiyis</i>	“keçe”

<i>kilem</i>	<i>kilem</i>	“halı”
<i>şıpırgı</i>	<i>sibirgi</i>	“süpürge”
<i>kazık</i>	<i>kazık</i>	“kazık”
<i>mık, kadak (ağz)</i>	<i>kadu</i>	“çivi”
<i>tepkiç</i>	<i>tepkiş</i>	“merdiven”
<i>çana</i>	<i>çana</i>	“kızak”
<i>nokto/okto</i>	<i>nokto</i>	“gem”
<i>eer</i>	<i>eer</i>	“eyer”
<i>kamçı</i>	<i>kamçı</i>	“kamçı”
<i>taka</i>	<i>taka</i>	“nal”
<i>kişen</i>	<i>kijen</i>	“gem”

c) Giyisi İle İlgili İsimlerde:

Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
<i>ötük</i>	<i>ödüg/ödük</i>	“çizme”
<i>ton</i>	<i>ton</i>	“kürk”
<i>caka</i>	<i>d’aka</i>	“yaka”
<i>kiyim</i>	<i>kiyim</i>	“giyise”

c) Yemek ile İlgili İsimlerde:

Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
<i>süt</i>	<i>süt</i>	“süt”
<i>ayran</i>	<i>ayran</i>	“yoğurt”
<i>kımız</i>	<i>kımız</i>	“kımız (at sütünden yapılmış içecek)”
<i>kaymak</i>	<i>kaymak</i>	“kaymak”
<i>bıştak</i>	<i>bıştak</i>	“peynir”
<i>may</i>	<i>sayju</i>	“tereyağı”
<i>ecigey</i>	<i>ezegey, ejegey</i>	“irimcik”
<i>un</i>	<i>kulur</i>	“un”
<i>nan, tokoş, kalama</i>	<i>kalaş, aş</i>	“ekmek”
<i>et</i>	<i>et, ed</i>	“et”
<i>cumurtka</i>	<i>yımurtka</i>	“yumurta”
<i>azık</i>	<i>azık</i>	“azık”
<i>talkan</i>	<i>talkan</i>	“kavut”

d) Bitki Adları İsimlerinde:

Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
<i>cıgaç, darak</i>	<i>agaç/agaş</i>	“ağaç”
<i>calbırak</i>	<i>jalbırak</i>	“yaprak”
<i>butak</i>	<i>butak/bıdak</i>	“dal”

<i>arça, arçın</i>	<i>arçın</i>	“ardıç”
<i>karagay</i>	<i>karagay</i>	“çam ağacı”
<i>kayıñ</i>	<i>kayıñ</i>	“kayın”
<i>terek</i>	<i>terek</i>	“kavak ağacı”
<i>tal</i>	<i>tal</i>	“dal”
<i>dolono</i>	<i>tolono</i>	“akdiken”
<i>tabılğı/tobulgu</i>	<i>tabılga</i>	“erkeç sakalı”
<i>karagat</i>	<i>kara kat</i>	“frenk üzümü”
<i>çıçırganak/çıçkanak</i>	<i>çıçrana</i>	“bir nevi dikenli çalı meyvesi”
<i>tokoy</i>	<i>tokoy, cış</i>	“orman”
<i>tiken/tikenek</i>	<i>tegenek</i>	“diken”

e) Tarım Ürünleri İsimlerinde

Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
<i>arpa</i>	<i>arba</i>	“arpa”
<i>buurçak</i>	<i>mırçak</i>	“nohut”
<i>ürön</i>	<i>üren</i>	“tohum”
<i>ösümdük</i>	<i>ösüm</i>	“bitki”
<i>sabak</i>	<i>sabak</i>	“sap”
<i>tamır</i>	<i>tamır</i>	“kök”
<i>ot, ölöñ cöp, çöp</i>	<i>ot, çöp, ölöñ</i>	“ot”

3.3.1.2. Akrabalık Terimelerindeki Benzerlik ve Farklılıklar

Kırgızca ile Altaycın akrabalık terimlerine baktığımızda hem leksik hem fonetik açıdan çok yakın paralellik gösteren benzerlikler ortaya çıkarılmıştır:

Kırgızca	Altayca	Türkçe
<i>uul</i>	<i>uul</i>	“oğul”
<i>ulan</i>	<i>uulan</i>	“delikanlı”
<i>kız</i>	<i>kıs</i>	“kız”
<i>ene</i>	<i>ene</i>	”anne”
<i>eneke</i>	<i>eneke</i>	“anneciğim”
<i>ata</i>	<i>ada</i>	“baba, dede”
<i>ece</i> “abla”	<i>eje</i>	“büyük baba”
<i>aba</i> “kayın birader”	<i>abagay</i>	“karısının büyük erkek kardeşi”
<i>aka</i>	<i>aka</i>	“ağabey”
<i>ini</i>	<i>iin</i>	“erkek kardeş”
<i>karındaş</i>	<i>karındaş</i>	“kız kardeş”
<i>tuugan</i>	<i>tuugan</i>	“akraba”
<i>törkün</i>	<i>törögön</i>	“kayın”
<i>tay</i>	<i>taay</i>	“dayı”
<i>tay-ata</i>	<i>tay ada</i>	“dede”
<i>tayene</i>	<i>tay ene</i>	“ann”
<i>tayake</i>	<i>taayed’e,</i>	“dayı”
<i>tay cezde</i>	<i>taayd’este</i>	“enişte”

<i>ceen</i>	<i>d'een</i>	“yeğen”
<i>bölö</i>	<i>bölö</i>	“kuzen”
<i>ögöy (ene, ata, bala, kız)</i>	<i>öy (ene, ad, uul, kıs),</i>	“üvey (anne, baba, oğlan, kız)”
<i>er</i>	<i>er</i>	“koca”
<i>katın</i>	<i>kadıt</i>	“karı”
<i>küyöö</i>	<i>küyü</i>	“koca”
<i>kelin</i>	<i>kelin</i>	“gelin”
<i>cezde</i>	<i>d'este</i>	“enişte”
<i>ceñe</i>	<i>d'eñge</i>	“yenge”
<i>bacha</i>	<i>bad'a,</i>	“bacanak”
<i>kayın (ata, ene, aga) –</i>	<i>kayın (ada, ene, aga),</i>	“kayın”
<i>kuda</i>	<i>kuda</i>	“dünür”
<i>kudagıy</i>	<i>kudagay</i>	“dünür”

3.3.1.3. Kırgızistan'ın ve Sayan-Altay'ın Tarihi Yer Adlarındaki Benzerlikler

Yer-su adları (toponimler), folklor kaynakları, etnik isimler ve arkeolojik bulguların her biri karşılaştırmalı dil araştırmalarında birer önemli tarihî kaynak sayılır.

Kırgızistan ve Sayan-Altay'ın toponimlerinin özellikleri geomorfolojik yapının rölyefi ve yerli çevrenin doğrudan kullanılmasına neden olmuştur. Buna Kırgızların, Hakas, Altay (Güney Altaylılar), Tuva gibi halkların binlerce yıl göçebe

hayat sürdüklerinin kanıtıdır. Yer-su adlarına gelince Dağlı Altay bölgesiyle Kırgızistan bölgesindeki birçok toponimik paralellikler söz konusu. Örneğin;

Kırgızistanda yer-su adları:	Dağlı Altay bölgesinde yer-su adları:
Adır (köy adı)	Adır-Kaya (köy), Adır-Köl (göl)
Ayrı-Taş (geçit, dağ sırtı, dereadları)	Ayrı-Taş (dağ, boğaz),
Ak-Baş (köy)	Ak-Baş (köy)
Ak-Bulak (köy)	Ak-Bulak (ırmak)
Ak-Car (köy)	Ak-D'ar (dereler)
Ak-Kaşat (köy)	Ak-Kajat (dağ)
Ak-Suu (köy, ırmak, dere, dinlenme tesisi, iladları)	Ak-Suu (ırmak, istasyon)
Balıkçı (şehir)	Balıkçı (köy, ırmak, dağ, vadi)
On-Arça (ırmak, köy)	On-Oçok (köy)
Calpak-Taş (köy, ırmak)	D'alpak-Taş (Jalbak-Taş) (vadi)
Cılandı (köy, ırmak, dağ)	D'ılandı (ırmak, dere, dağ tepesi)
Karagat (dağ)	Karagat (ırmak, koy)
Kara-Üñkür (ırmak, köy)	Kara-Üñkür (ırmak)
Kök-Döbö (dağ, köy, yayla)	Kök-Töbö (dağ)
Narın (dağ, ırmak)	Narın (koy)
Tokmok (şehir)	Tokpok (ırmak, koy)
Çolok (köy)	Çolok (koy)

Kulanak (köy)	Kulanak (sular)
Boom (vadi)	Boom (dağ)
Cıldız-Köl (vadi, ırmak)	Cıldız (Jıldız) Köl (ırmak, göl, dağ)
İyin-Tör (ırmak)	İyin (ırmak, köy)
Arkıt (köy)	Argut/Arkıt (ırmak)
At-Başı (köy, ırmak, baraj)	At-Başı (vadi) vb.

Tabii, bunlar Kırgızca ile Altayca arasındaki ortak yer-su adlarının sadece birkaçıdır. Bu liste, konu üzerinde çalışan Molçanova'nın *Toponimiçeskiy slovar' Gornogo Altaya* (Dağlı Altay'ın Toponimik Sözlüğü) ve *Slovar' geografiçeskih nazvaniy Kirgizskoy SSR* (Kırgız SSC Coğrafik İsimleri) adlı kaynaklardan oldukça çoğaltılabilir (Karatayev, 2003: 145-155).

3.3.1.4. Zaman Zarflarındaki Benzerlikler

Altay takviminde 24 saatlik süre (*konok* adı verilir) dört bölüme ayrılır. *Tañ* “sabah”, *tüş* “gündüz”, *inir* “akşam”, *tün* “gece”. Bunlar da kendi içinde üç bölüme ayrılır. *Tañ*; *tañarıcuuk*- “tan yeri ağarırken”, *tozoröy* veya *sarıtañ* “hayvan bekleme zamanı”. *Tüş*; *uduratüş*-“güneşin tam tepede olduğu zaman”, *taltüş* “günün tam ortası” ve *iñeri түш*“ikinci zamanı”. *İnir*; *kızıl inir*, *bozominir* (akşama doğru giden zamanların ayrıntılı adlarıdır) ve *bürün kiyinir* “alaca karanlık”. *Tün* “gece”; *inir tün*’e “gece karanlığı”, *tün ortusu* “gece yarısı” ve *tan alı* “şafağa doğru”olarak ayrılır”⁶⁶

⁶⁶Samayev, G., “Altaylarda Takvim”, *Sibirya Araştırmaları*, s.161

Kırgız Türklerinde Altay zaman zarflarının 24 saatlik süre adlandırmaları ile büyük paralellik görülmektedir. Kırgızcada da *tañ* “sabah”, *tüş* “öğlen”, *iñir* “akşam”, *tün* “gece”. Bunların değişik ara zamanları *dadal түш* “günün tam ortası” ve *tüşoogondo* “ikinci zamanı”. Ayrıca Altaycadakicuuk “yakın, doğru” kelimesi bütün zamanlar ile gelebilir: *tañgacuuk* “sabaha doğru”, *tüşköcuuk* “öğlene doğru”, *keçkecuuk* “kaşama doğru” vb. Kırgızlarda da Altaycadaki gibi akşama *kızıl iñir* ya da *kızıl küügümdenir* ve “alaca karanlığı” anlatır. Vegeceyarısınada aynı şekilde *tün ortosudenir*. Bu bilgiler çok önemlidir, çünkü zaman kavramları içinde eski kelimeleri barındıran önemli kelime katmanıdır. Örneğin *cuuk* ve *iñir* kelimeleri çağdaş Kırgızcada yerini *cakın* ve *keç* kelimelerine bırakmış ve sadece zaman zarflarında korunmuş eski kelime katmanındaki kelimelerdir.

3.3.2.Kırgızca ve Altaycada Alıntı Kelimeler

3.3.2.1. Arapça ve Farsçadan Türkçeye Geçmiş Kelimeler

Türkçenin en çok etkilendiği diller genellikle Arapça, Farsça, Moğolca, Rusça ve Batı dilleridir. Güney Altay Türkçesi ağızlarına daha çok Moğol, Mancu - Tunguz dilleridir. Orta Asya Türk lehçelerine ise alıntı kelimeler daha çok Arapça, Farsçadan girmiştir.

Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçeye geçmesi eski dönemlerden başlamıştır. A. K. Borovkov’a göre, Orta Asya Türk halklarının diline Arapça ve Farsça kelimeler Moğol istilasından önce Arap Halifelerinin Orta Asya’yı hakimiyeti altına aldığı dönemlerden başlayarak girmiştir (Dıykanov, 1980: 19). Özbekler, Fars dilli halklarla yakın temasta bulundukları ve Arapça, Farsça kelimeleri yazıldığı gibi kullanıldıkları dolayısıyla Özbekçenin fonetiği bundan çok etkilenmiştir. O

dönemlerde konar-göçer hayat sürdüren Kırgızlar ve Kazaklar Arapça ve Farsça kelimeleri sözlü olarak kabul ettiler ve kelimeyi kendi dillerinin düzenine göre değiştirdiler. Bazı kelimeler asıl anlamından tamamen uzak bir anlama büründü. Örneğin; Fars. *çarba* kelimesinin “dört ayaklı” anlamı Kırgızcaya geçerken farklı dört-beş anlam kazanmıştır. Orta Asya Türk lehçelerine Arapçaya göre daha çok Farsça kelimeler girdiği gözlemlenir. K.K. Yudahin’in “Kırgızca-Rusça Sözlüğü”nde %5.75 Arapça, % 6.56 Farsça, %10.52 Rusçadan gelen kelime bulunduğu ortaya çıkarılmıştır (Dıykanov, 1980: 6).

- Kırgız Türkçesine eğitimle ilgili Arapça ve Farsçadan kabul edilen kelimeler:

mugalim “müellim”, *kitep* “kitap”, *kalem* “kalem”, *osuyat* “vasiyet”, *alippe* “elifbe”, *adabiyat* “edebiyat”, *mektep* “okul”, *madaniyat* “medeniyet”, *döölöt* “devlet”, *adep* “adab”.

- Ticaretle ilgili Arapça ve Farsçadan alıntı kelimeler:

sooda “ticaret”, *soodager* “tüccar”, *baa* “fiyat”, *nark* “fiyat”, *bazar* “pazar”, *pul* “para”, *ziyan* “ziyan, zarar” gibi vb.

- Çiftçilikle ilgili Arapça ve Farsçadan alıntı kelimeler:

dıykan “çiftçi”, *mömö* “meyve”, *badırañ* “salatalık”, *sabiz* “havuç”, *piyaz* “soğan”, *kürüç* “pirinç”, *cügörü* “mısır”, *murç* “kara biber”, *tut* “dut” gibi vb.

3.3.2.2. Türkçeye Moğolcadan Geçmiş Kelimeler

Bilindiği gibi, Sibirya'daki Türk halklarının eskiden beri Moğol dilli halklarla sıkı ilişkileri olmuştur. Özellikle de Cengiz Han döneminde Moğol halkının Sayan-Altay bölgesindeki Türk halkları üzerinde ciddî bir etkisi yaşanmıştır.

Orta Asya'daki diğer Türk dillerine nazaran Kırgızcada Moğolcadan girmiş kelimelerin sayıca çok oluşunu ünlü bilim adamı V.İ. Rassadin kendisinin “*Moğoloburyatskiye zaimstvovaniya v Sibirskih tyurkskih yazıkah*” (Sibirya Türk Dillerine Moğolca-Buryatça'dan Geçmiş Kelimeler) adlı çalışmasında belirtmiş ve Kırgızcada 400'e yakın Moğolca kelimenin bulunduğunu dile getirmiştir. Aynı eserinde V.İ. Rassadin, bütün Sibirya Türk lehçeleri içinde Altayca'da, özellikle de Güney Altay ağızlarında Moğolcadan çok alıntı kelime girdiğini belirterek, 830 kelime tespit etmiştir (Rassadin, 1980: 15).

Bu iddiadan da açık görülmektedir ki, Kırgızların Altay bölgesinden göç etmesinden sonrada Altaylarla Moğolların irtibatı devam ettirilmiştir. Ayrıca, V.İ. Rassadin Moğolca alıntı kelimelerin kuzey Altay ağızlarında daha çok eski şeklini koruduğunu, güney Altay ağızları ise modern Moğol dilinin özelliklerini daha fazla taşıdıklarını dile getirmektedir. Bu sonuca bakılsa, Altaycanın Moğolca kelimelerin çoğunu ortaçağda değil daha sonraki dönemlerde aldığını tahmin edebiliriz.

Türk-Moğol dillerinin dil katmanlarının tespiti çok önemlidir. Hangi kelime Moğolcadan Türkçeye yada Türkçeden Moğolcaya geçtiğini ayrıntılı olarak net tespit etmememiz hayli zordur. Günümüze kadar sürüp gelmiş hem Eski Türkçede hem de eski Moğolcaya ait ortak kelimeler vardır. Örneğin; *kurç* kelimesi Eski Türkçede “sağlam, güçlü” anlamında kullanılmıştır ve *kurç temür* birleşigi “sağlam çelik”

anlamını vermiştir. Çağdaş Türk lehçelerinde de *kurç* kelimesi “çelik” anlamında kullanılmaktadır. Aynı kelime Moğolcada da kullanılmakta olup *qurca* “keskin, sivri” anlamına gelmektedir. Kırgızca ve Altaycada bu kelimenin anlamı Moğolcadaki anlamıyla aynıdır. Demek ki, bu iki lehçede bu kelime Moğol etkisiyle gelişmiş olabilir.

Araştırmacı B. M. Yunusaliyev “Kırgız Leksikolojisi” adlı eserinde Moğolcadan giren *kereez* “vasiyet”, *kılcır*, *taar* “halı”, *sonun* “muhteşem”, *kaalga* “kapı”, *kelegey* “iyi tutmamış yoğurt”, *belen* “hazır” gibi kelimelerin sadece Altayca ve Kırgızcada kullanıldığını, hatta, Kırgızca ile yakın bağlantı içinde olan Kazak, Özbek ve Uygur lehçelerinde görülmediğini dile getirmiş ve bu kelimelerin Kırgızların Tanrı Dağları’na göç etmeden önce kullanmış olabileceğini düşünmektedir (Yunusaliyev, 1959: 209-219).

Çağdaş dönemde hem Altaycada hem de Kırgızcada kullanılan Moğolcadan geçmiş benzerlik gösteren kelimelerden bazıları şunlardır:

Altayca	Kırgızca	Türkçe
<i>alakan</i>	<i>alakan</i>	aya
<i>büüle</i>	<i>büylö</i>	diş eti
<i>belen</i>	<i>belen</i>	hazır
<i>tüley</i>	<i>dülöy</i>	sağır
<i>ed’egey</i>	<i>ecigey</i>	irimcik

<i>serüün</i>	<i>serüün</i>	serin
<i>kunan</i>	<i>kunan</i>	üç yaşındaki at
<i>kunad'ın</i>	<i>kunaacın</i>	ilk yavrulamış inek
<i>itatay</i>	<i>itatay</i>	üzüldüğünde çıkan ses
<i>kalak</i>	<i>kalak</i>	şaşırdığında çıkan ses
<i>old'o</i>	<i>olco</i>	ganimet
<i>d'ırgal</i>	<i>cırgal</i>	saadet
<i>çıdamkay</i>	<i>çıdamkay</i>	dayanıklı
<i>sanaarka-</i>	<i>sanaarka-</i>	kaygılanmak
<i>çurkura-</i>	<i>çurkura-</i>	gürültü çıkarmak
<i>alıs</i>	<i>alıs</i>	uzak
<i>toorçık</i>	<i>toburçak</i>	kozak

Altayca'nın iki ağızı arasında Moğolcadan geçmiş ödünç kelimelerin sayısı değişmektedir. 600 kelimenin tüm Altay ağızlarında ortak kullanılanları 117'dir. Örneğin; *alakan* “aya”, *belen* “hazır”, *büüle*“ diş eti” ve diğer kelimeler ağızlarda aynı seviyede kullanılmamaktadır. Moğolcadan geçen kelimeler güney Altayca'da

oldukça çoktur. Moğol unsurlarının varlığı, özellikle de en fazla Telengit ağzında, ikinci sırada Altay ağzında ve son olarak da Teleüt ağzında olarak sıralanmaktadır. Yaklaşık 230 Moğolca kelime sadece güney Altaycada görülmektedir. Örneğin; *örüm* “matkap”, *tüley* “sağır”, *şibee* “güçlü”, *elezin* folk.“su kumu”; bunların 100’den fazlası sadece Altay ve Telengit ağızlarında; *amtan* “tat ”, *bodolgo* “ödev; görev”, *kakay* “domuz”, *kapşuun* “hızlı”, *öbögön* “ihtiyar”, *uda-* “yavaşlamak; devam etmek”, *ejegey* “irimcik”. Bunun dışında sadece Telengit ağzında görülen 22 kelime vardır: *boşko*“başçı”, *kündi* “başçı yardımcısı”, *karı* “yabancı”, *sayıt* “efendi”, Altay ağzında 6 kelime *bos* “herhangi bir kuş”, *jemele-* “azarlamak, tehdit etmek”, *kapçık* “kanyon”, *könjölö*“odeyalo”, *kultuñ*“kurnaz”, *tañzabiçik* “herhangi bir kitap” *tölgö*“koyun” (Rassadin, 1980: 20). Belli ki bu kelimeler Kırgızların Altay dağlarından ayrıldıktan sonra dile giren kelimelerdir. Kırgızcada kullanılan Moğolca kelimelerin asıl Moğolca anlamı

Güney ve kuzey Altay ağızlarında Moğolca kelimelere getirilen kelime yapım eklerinden dolayı meydana gelen tutarsızlıklar da görülmektedir. Örn.; kuzey Alt.: *kenetke*“aniden” < Moğ. *gened*+ Alt. ek-ke, güneyde ise *kenetiyin* “aniden” <Moğ. *genedteyin*.

Birçok Moğolca kelimenin Altaycada anlamı değişmiştir (V.İ Rassadin’e göre, 80’den fazla kelime). Demek bu kelimeler Moğolcadan Altaycaya çok eski dönemlerde kabul edilmiş olup bu dilin sözcüklüğü sistemine uyum sağlamış, sonradan semantik değişime uğramışlardır. Örn.; *toorçık*<*toyurcuk*“kozalak; buton”, *koomoy*<*youmai* “kötü; güvenli olmayan”, *oljo*<*olja* “esir; ganimet” vb. Moğolca’dan Altaycayaeksiz isimlerin yanı sıraekli isimler de kabul edilmiştir. Bunların içinden hangisi eski Moğolcadan geldiğidil özelliklerinden ayırt edilebilir.

Fonetik açıdan Moğolca kelimeler Altay ağızlarında aslı gibi kullanılır. Moğolca kelimeler Altay ağızlarında (bazıları hariç: *mıy*<Moğ. *mi*“kedi” gibi) esas itibarıyla fonetik düzenini korumuşlardır.

Altaycanın karakteristik özellikleri, Moğol alıntılarında diğer Sibiry Türk lehçelerine nazaran dudak ünlü uyumunu iyi korumuştur. Bu yönüyle de Kırgızcaya benzemektedir. Örneğin: Moğ. *olja*“kazanç” > Alt. *oljo*; Tuv.*olça*, Tof.*olça*, Kırg. *olco* “esir, ganimet”.

Moğolcadaki /u/ ünlüsü Altaycada /ı/ sesine değişmiştir. Örneğin; Moğ. *albatu*>Alt. *albatı* gibi.

Moğolca /i/ ünlüsü, Altay ağızlarında /ı/ sesine dönüşmüştür. Moğ.: *ildam* “hızlı kayakçı” > Alt.: *iltam*, Kırg. *ildam* “çabuk”; Moğ.: *jiryal* “baht” > Alt.: *jirgal* “sevinç”, Kırg. *cirgal* “saadet”, “gönenç” gibi. Bu değişimler Türk dilinin ünlü uyumuyla ilgilidir. Kırgızca, bilindiği gibi büyük ünlü uyumu ile küçük ünlü uyumunu tam koruyan dildir. Altaycada bazı istisnalar dışında diğer Sibiry Türk lehçelerine nispeten bu konuda Kırgızca ile örtüşmektedir.

Altaycada Moğolcadan geçen kelimelerdeki ünsüzler genellikle korunmuştur. Moğolcadaki kelime başı ve sonu /ɣ/, /g/, /d/ sesleri Altaycada bunların yerine /k/ ve /t/ olarak ötümsüzleştirilmiş ve Moğolca kelimenin iç sesi olan /ʃ/, /s/, /t/ ünsüzleri Altaycada /c/, /z/, /d/ ünsüzleriyle değiştirilmiştir.

Altay ağızları eski Moğolcadaki /ɣ/ ve /g/ seslerini korumaktadırlar. Bu sesler hatta Moğolcanın kendisinde düşmüştür ve yerini uzun ünlüye bırakmıştır. Moğ.: *obuya* “yığın” > Alt.: *obogo* (karş.: yeni Moğ. *oboo*) gibi.

Fakat, çoğunlukla eski Moğolca'daki /ğ/, /g/ ve /u/ Altay ağızlarında düşer ve yerini uzun ünlü alır: Moğ.: *bugal* "kopna" > Alt.: *buul* // *bıgıl* // *bugul*, Kumand.: *bugul*, Çelk.: *pugul*, Tuba: *muul*, Teleng.: *buul*, Teleüt.: *buul* (karş.: Halka-Moğ.: *buxal*', Bur.: *buxal*); Moğ.: *şibüge* "şibege" > Alt.: *şübeey*, Teleng.: *şibeey*, Teleüt.: *şibege*, Tuba.: *şüböö*, Çelk.: *şübee* (karş.: Halka-Moğ. *şöbeg*, Bur.: *şübge*, Kalm.: *şevgvb.*) gibi. (Rassadin, 1980: 32). Moğolca /ğ/ve /g/iki ünlü arasındakalınca Altay ağızlarındaki iç kanunlarının gelişmesine ayak uydurmuş ve ona tümüyle adapte edildiği kanıtlanmıştır. Belki, bu alıntılar Altay lehçelerine Moğol dilleri Altay lehçeleriyle ilk bağlantı kurdukları zaman (yani 13 yy'dan uzun zaman önce) geçmiş olabilir.

Böylece Altay ağızlarının Moğol dillerinden geçmiş kelimelerini analiz ederken çoğu zaman güney Altay ağızlarında: Altay, Telengit ve Teleüt, daha az olarak kuzey ağızlarında: Tuba, Kumandı ve Çalkandu görülmektedir. Birçok belirtilerine göre Moğol unsurları kuzey ağızlarında daha eski şeklini korumaktadırlar. Yakıncı zaman, yani çağdaş Moğol dilleri özelliklerini (uzun ünlü benzeşmeleri) güney Altay ağızlarında daha fazladır. Bu veriler yine, güney Altaylıların batı Moğol dilini yakın zamana kadar kullandıklarının belirtileridir. Bu bağlantılara bakarak Altaylılar Moğol dilindeki alıntıları ortaçağ döneminde değil daha sonraki dönemlerde aldıkları tezi sağlamlaşır. Burada belirtilmesi gereken daha bir husus, Altay diline batı Moğol ağızlarından çok az kelimenin girmiş olmasıdır.

Altay ağızları hem doğu hem de batı Moğol dillerinden kelime almıştır. Buradan, doğu Moğolca kelimeler, muhtemelen 13-14 yüzyıllarda Altay bölgesi Cengiz Han ordusunun işgaline uğradıktan sonra girmiş olabileceği sonucu çıkarılabilir.

Altaycaya Moğolcadan ne tür kelimeler alındığı birçok araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Fakat Kırgızcanın da Moğol alıntıları yüzünden o kadar alıntısı olmasına rağmen birkaç makale dışında ciddi araştırmalara tabii tutulduğu söylenemez. Kırgızcanın, Moğolcadan alıntı kelimeleri yüzünden diğer Orta Asya Türk lehçelerinden fark eden bir lehçe olduğu onun ilk araştırmacıları tarafından hep vurgu yapılmıştır. Türk dilleri tasniflerinde de Altayca ile Kırgızcanın aynı gruba konulma etkenlerinden biri de bu Moğolca ortak kelimeler katmanıdır ve onların fono-semantik ortak yönleridir. Bu veriler, bizi bu ortalığın izlerini tarih, arkeoloji, halk bilimi ve inanç kültürü gibi diğer alanlarda da aramaya sevk etmektedir.

SONUÇ

“Kırgız Türkçesi ile Altay TürkçesininTarihsel-Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi (İsim)” adlı bu çalışmada, Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesinin, özellikle de onun güney ağızlarının İsimleri üzerine diyakronik metotla sesbilgisel, şekilbilgisel ve sözvarlığı belirtileri ışığında tarihi-karşılaştırılmalı inceleme yapılması amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda tezin ilgili bölümlerinde Türkoloji tasniflerine konu olan benzerlik ve farklılıkların üzerinde durulmuştur. Dil üzerinde gelinen bazı sonuçlar farklı araştırma alanları görüşlerine de netlik kazandıracak niteliktedir.

1. Manas Destanı gibi halk destanlarında, etnik yapılarda Kırgızlar ile Altayların tarihte bir arada bulundukları, birbiriyle olan irtibatları artık bilimsel düzeyde tespit edilmiş durumdadır. Bugünkü Kırgızistanda yaşayan Kırgızların Güney Sibiryâ bölgesinden toplu olarak göç ettikleri vakaları (Mokeev, 2010: 10-15) tezimizdeki isimlerin hem fono-morfolojik hem sözvarlığı verileri ile pekiştirilmiştir.

2. Kırgızlar ile Altayların etno-genetik bağlarının olduğu boy ve soy adlarındaki paralellikler ile kanıtlanmıştır. Onların Nayman, Munduz ve Töölös gibi boy adları iki halkın geçmişinden haberdar etmektedir.

3. Kırgızlar ve Altaylıların inançlarında, örf-adetlerinde, giyim-kuşamlarında, yemek ürünleri ve onların hazırlanmasında benzerlikleri bulunmaktadır. Altaylılarda hala güçlü şekilde korunan Şamanizm inancının belirgin motifleri Kırgızların inancında da yaşatılmaktadır.

4. Kırgız Türkçesi ve Altay Türkçesinin dil benzerliklerinden dolayı birçok tasnifte “Kırgız-Kıpçak” grubu adıyla aynı grupta gösterilmektedir. N.A. Baskakov’un, bu iki lehçenin bir grupta bulunmasının göstergeleri olarak verdiği

özellikler (Baskakov, 1952: 124-134) bizim çalışmamızla da kanıtlanmıştır. Örneğin, isimlerin fonetik yönüne baktığımızda Baskakov'un iddia ettiği gibi: a) sekiz basit ve altıdan sekize kadar yeni uzun ünlü foneminin bulunması; b) dudak uyumunun tam korunması; c) ağızlarda ötümlü ve ötümsüz ünsüzlerin ayrılmasının zayıflığı; ç) Kıpçak-Nogay grubunda yer alan Kazak, Nogay, Karakalpakların dillerindeki /ş/ - /s/ seslerinin yerine /ç/ - /ş/ seslerinin kullanılması (Ör. kaç- değil kaç- ve bas değil baş); d) kelime başında çoğunlukla ötümsüz ünsüzlerin kullanılması; e) bazı durumlarda ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleşmesi vakasına rastlanmış ve örneklerle desteklenmiştir.

Morfolojik özellikler olarak:

- a) Eski Türkçeye benzerlik gösteren bazı gramer yapılarının korunması;
- b) Aitlik eklerinin kısalması.

Araştırmamızın ve taradığımız malzemeler sonucunda N.A.Baskakov'un tasnifindeki Altayca ile Kırgızcanın aynı grupta Doğu Hun kolunda gösterilip, kuzey Altay ağızları (Tuba, Şalkandu, Kumandı) Uygur grubunda, Kırgızcanın ve güney Altay ağızlarının (Altay, Teleüt, Telengit) Kırgız-Kıpçak grubunda yer alabileceği görüşünü doğrulayan veriler alınmıştır. Tasnife göre, kuzey Altay ağızlarının bugünkü durumuna bakıldığında Hakas ve Şor lehçeleriyle ortaklık gösterirken, güney Altay ağızları Kırgızcayla benzerlik göstermektedir.

5. Kırgızcada korunan bazı dil özellikleri, Kırgızca'yı Orta Asya'daki diğer Türk lehçelerinden (Özbek, Kazak, Uygur lehçelerinden) ayırmaktadır. Kırgızcaya özgü ikincil uzunluklar (*aa, ee, oo, öö, uu, üü*) Orta Asya'daki diğer Türk lehçelerinde mevcut değildir. Bu bakımdan güney Altay ağızları ile Kırgız Türkçesi

arasındaki ikincil uzun ünlülerin Kırgızcadaki gibi Altaycada da paralellik göstermesi onların oluşum süreçlerini birlikte geçirdiklerinin göstergesidir. Aşağıdaki tabloda gösterilen diğer Sibirya lehçelerinde de ikincil uzunlukların korunması vakasına rağmen Altayca ile Kırgızcada fonetik benzerlikler diğerlerine birçok yönden farklıdır. Orta Asya Türk lehçeleri için de çok farklı durum söz konusu.

Eski Türkçede:	<i>bağır</i>	<i>yangak</i>	<i>soğol-</i>		<i>söñük</i>	<i>ağız</i>	<i>sağ-</i>
Kırgızcada:	<i>boor</i>	<i>caak</i>	<i>sool-</i>	<i>bee</i>	<i>söök</i>	<i>ooz</i>	<i>saa-</i>
Altaycada:	<i>paar</i>	<i>d'aak</i>	<i>sool-</i>	<i>bee</i>	<i>söök</i>	<i>oos</i>	<i>saa-</i>
Kazakçada:	<i>baur</i>	<i>jak</i>	<i>suval-</i>	<i>bie</i>	<i>süyek</i>	<i>awız</i>	<i>sağa-</i>
Tuvacada:	<i>baar</i>	<i>çaak</i>	<i>sool-</i>	<i>pee</i>	<i>söök</i>		
Hakasçada:	<i>paar</i>	<i>ñaak</i>	<i>sool-</i>	<i>pee</i>	<i>söök</i>	<i>aas</i>	
Uygurcada:	<i>begir</i>				<i>süñek</i>		
Özbekçede:	<i>cigar</i>	<i>cag</i>			<i>suyak</i>	<i>ogız</i>	<i>soga-</i>
Türkçede:	<i>bağır</i>	<i>yanak</i>	<i>solu-</i>	<i>kısrak</i>	<i>kemik</i>	<i>ağız</i>	<i>sağ-</i>

6) Dudak ünlü uyumu Kırgızcada en güçlü olduğu bilinmektedir. Altay Türkçesinde dudak uyumu Kırgızca kadar gelişmemekle beraber güney Sibirya lehçeleri içinde yuvarlaklaşmanın en ileri derecede olduğu lehçenin de güney Altay

ağızları olduğu görülmüştür. Tespit edilmiş örneklere göre Kırgızca ile güney Altay ağızları aralarında dudak uyumu bakımından kuvvetli bir benzerlik vardır.

Dar-yuvarlak ünlülü tabanlara düz-geniş ünlülü eklerin gelmesi Altay yazı dili için bir kuraldır, ama ağızlar için aynı şey geçerli değildir. Son hecesinde bulunana dar yuvarlak ünlülü kelimeler yuvarlak ünlülü ek alabilirler.

Türkologların çoğu *-lg* ekinin sonundaki /g/ sesinin korunması veya düşmesini lehçe tasnif kriteri olarak kullanmışlardır. Bu ek, Kırgızca ile Altayca'da uzun ünlü yada yarı diftonga dönüşürken (*tooluu/tuuluu//towluw*) Kıpçak grup içerisinde /g/ sesinin düşmesi izlenmektedir (*attı, athı, tavlı, üyli*).

7) Eski Türkçede kullanılan *ğ/g* seslerinin dudaksıl /w/'ye dönüşmesi, daha sonra da kısa veya yarı diftonga dönüşmesi Kıpçak Türkçelerine özgüdür. Çağdaş Kırgız Türkçesinde bu sürecin daha fazla devam ettiği ve ileri derecede gelişen uzun ünlülere dönüştüğü görülüyor. Güney Altay ağızlarında da aynı paralellik gözlemlenir. Ancak Kırgız Türkçesinin Güney ağzında ve bir kısım Kuzey şivelerinde Eski Kırgız dilinin kalıntıları olarak dudaksıl diftong belirtileri hala da korunmuştur: ET.: *kiçig* > Kırg. (ağz.) *kiçüw* “küçük”; ET.: *tag* > Kırg. (ağz.) *tow* gibi.

8) Altayca ile Kırgızcanın ünsüzleri de benzemektedir. Benzerlikleri ile farklılıkları da bulunmaktadır. Örneğin, Kırgızcadaki kelime başı /j/, Altaycada /d'/. Kazakçada /j/'dir.

Alt.: *d'aa, d'aak, d'aygı, d'aka*

Kırg.: *caa, caak, caykı, caka*

Kaz.: *jag, jazgı, jaga*

7. Altayca ile Kırgızca arasındaki fonetikselsel farklılıklardan biride Altaycada kelime başı /c/ sesinin /d/ sesine yakın /d/’ ile telaffuz etmesidir:

Kırgızca:	Altayca:	Türkiye Türkçesi:
<i>cakşı</i>	<i>d’akşı</i>	“iyi”
<i>ceen</i>	<i>d’een</i>	“yeğen”
<i>cer</i>	<i>d’er</i>	“yer”
<i>cip</i>	<i>d’ip</i>	“ip” vb.

9) Altaycada kullanılan s>z fonetikselsel farklılık görülür. Bu z’li konuşma ağız özellikleri Kırgızcanın Isık-Köl şivesinde korunmaktadır. Ayrıca, Kırgız Türkçesi şimdi y-li dil grubunda yer almasına rağmen bazı kelimelerin z-li şekli de görülmektedir.

boz//boy “bekar”: *boz bala* “bekar delikanlı”;

ızık//ıyık “kutsal”: *Isık-Köl* “kutsal göl”vb.

Morfolojik Özellikleri:

1. İsim yapım eklerinin çoğunda iki lehçede allamorfluk benzerlikler görülmektedir. Örneğin, allamorfluk benzerlikler Sibirya Türk lehçeleri arasında değişiklik gösterirken +lık ekinin Altayca’da hem şekil açısından hem sayı açısından Kırgızca ile paralellik göstermektedir:

Kırgızca:**+lık/+lik, +luk/+lük****+dık/+dik, +duk/+dük****+tık/+tik, +tuk/+tük****Altayca:****+lık/+lik, +luk/+lük****+dık/+dik, +duk/+dük****+tık/+tik, +tuk/+tük**

2. +cI ekinin iki lehçede de şekilleri ve işlevleri benzemektedir. +cI eki ile aynı işlevi gören ve +çıl eki iki lehçede de benzer işlevde kullanılmaktadır:

Alt.: *uykuçıl* “uykucu”, *kojoñçıl* “şarkı söylemeyi seven”.

Kırg.: *arı çok külküçül, sanaası çok uykuçul* “arsız çok güler, gamsız çok uyur”.

3. Eski Türkçedeki +lıg ekinin bilindiği üzere Kırgızca ve Altaycada yuvarlak şekilleri ortaya çıkmıştır. Kırgızcada bu ek +luu olmak üzere altı şekli kullanılıyorsa Altaycada +lu ve bunun altı şekli kullanılmaktadır. Altaycada bu ekin son ünlüsü düştüğü görülmektedir. Bu ek Kıpçak gruplarında +lı şeklini almıştır. (Kaz.: *atlı, tavlı, üyli*).

4. İsimden isim yapım ekleri +daş, +Ak/+Ok, +çılık, Fiilden isim yapım ekleri -(I)m, -Ik, -çAk/-çOk, -GI/-GU, -ma eklerinde iki lehçede de şekilleri ve işlevleri ayn olduğu tespit edilmiştir.

5. Fiilden isim yapı eki olan -gıç eki, Kırgızcada -gıç Altaycada -gış olarak kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Fonetik farklılığı görülen bu ekin işlevleri ise aynıdır.

Ör.: Kırg: *tepkiç* – Alt.: *tepkış* “merdiven”.

6. İsmi yapım yollarından biri olan Söz Dizimsel (Sentaks) yolunda Altayca ile Kırgızcanın hem leksik benzerlikleri hem anlam benzerlikleri tespit edilmiştir. Ör:

Altayca:	Kırgızca:	Türkçe:
<i>ada-ene</i>	<i>ene-ata</i>	“anne-baba”
<i>körüş-tanıŝ</i>	<i>körüş taanış</i>	“eş dos”
<i>oñ janı</i>	<i>oñ cagı</i>	“sağ tarafı”
<i>alkış sös</i>	<i>alkış söz, maktoo</i>	“övgü sözü”
<i>jaak söök</i>	<i>caak -söök</i>	“çene”
<i>ayrı-kuyruk</i>	<i>ayrı-kuyruk</i>	“kuş”
<i>jörgömiŝtiñ uyazı</i>	<i>cörgömiŝtün uyazı</i>	“örümcek yuvası”
<i>temir jol</i>	<i>temir col</i>	“demir yol”
<i>El-Kurultay</i>	<i>el kurultayı</i> ”halk meclisi”	“Altay Meclisi”
<i>ulu tamır</i>	<i>coon tamır</i>	“şah damarı”

İsim Çekimleri Özellikleri

1) İsmiñ sayı kategorisi eki olan *+lar* eki diğerk Kıpçak gruplarında ve Sibirya gruplarında allamorf değışikliğı görölürken Altayca ile Kırgızcada 12 şekli kullanılmaktadır.

2) İsmiñ iyelik kategorisinde Altayca ile Kırgızcada bazı şekil farklılıkları görölür. Tekil II. şahıs iyelik eki *+Iñ* ekinin Kırgızcada yuvarlak ünlölü şekilleri de kullanılırken Altaycada ekin sadece düz ünlölü şekilleri kullanılır. Tekil III. Şahıs ekinde de bu kullanım söz konusudur. Altay Türkçesinde çoğul I ve II. şahıs eklerinin kısaltılmış şekilleri de kullanıldığı tespit edilmiştir. Kırgızcada çoğul I.şah.*+IbIz/ +UbUz* ve çoğul II. şah. *+IñAr/+uñar, +üñör* olarak kullanılıyorsa

Altaycada ekin düz şekli çoğul I. şah. +*IbIs* ve onun kısaltılmış şekli +*Is*; çoğul II. şah. +*IgAr*, +*IgOr* ve kısaltılmış şekli +*AAr*/+*OOr* şekilleri kullanılmaktadır.

Çoğul III. şahıs Kırgızcada +*ları* ve 12 şekli kullanılıyorsa Altaycada +*I*, +*zI* şekli kullanılmaktadır.

3) İsmiñ şahıs kategorisinde Altayca ile Kırgızcada karşılaştığımız farklılıklar şunlardır: Kırgızca tekil I. ve II. şahıs –*min*, *siñ* şekilleri karşısında Altaycada –*ım*, –*iñ* olarak karşımıza çıkmaktadır. Tekil III. Şahıs Kırgızcada –*siñar* Altaycada –*ı*, –*zı*; Çoğul II. şahıs Kırgızcada –*siñar* Altaycada –*ıgar*, –*aar*, –*ar* olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

4) İsmiñ hal eklerinde iki lehçede farklılıklarından çok benzerlikleri ortaya çıkmıştır. İlgi hali Altaycada +*niñ* ve bunun 6 şekli kullanılırken Kırgızcada ekin +*nın* olarak 12 şekli kullanılmaktadır. Yönelme hali +*GA*/+*GO*, +*A*/+*O* eklerinin 12 şekli mevcut olup iki lehçede aynı şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. Belirme halinde Altaycada sadece düz şekillerinin kullanıldığı görülmektedir. Kırgızcada dudak uyumundan dolayı yuvarlak şekilleri de kullanılmaktadır. Bulunma hali iki lehçede de aynı şekilde kullanılmaktadır. Çıkma hali Altaycada +*Dañ*, Kırgızcada ise +*Dan* olarak kullanılır. Vasıta hali kullanımında Altayca Türkiye Türkçesiyle benzerlik göstermektedir. Ör.: *iytle* “köpekle”, *tööle* “deveyle”, *onıla* “onunla” vb. Kırgız gramerlerinde vasıta hali son çekim edatıyla ifade edildiğinden dolayı vasıta hali ifadesi kullanılmamaktadır. Kırgızcada “*menen*” edatıyla ifade edilerek Altayca ile farklılık göstermektedir. Eşitlik halinin Altaycada dar-düz şekli kullanılır. Kırgızcada geniş-düz-yuvarlak şekilleri kullanılır. Ör.: Alt.: *eliktiy* – Kırg.: *eliktey* vb.

+çA/+çO eşitlik hali eki iki lehçede de mevcut olup iki lehçede de aynı şekilde kullanılmaktadır.

5) İsmın soru kategorisi. Kırgızcada soru eki isim ve fiillerle bitişik yazılır. Altaycada soru eki ünsüz ve dudak uyumuna uyar, isim ve fiillerden ayrı yazılır.

Kırgızcada soru eki *BI/BU* dar-düz-yuvarlak şekilleri ve Altaycada ise *BA/BO* geniş-düz-yuvarlak şekilleri kullanılarak iki lehçe arasındaki farklılık gözlemlenmektedir.

Sözvarlığı Özellikleri

Kırgızca ile Altaycanın sözvarlığında Türkçe kökenli genel kelimelerin çoğu çok benzerlik göstermektedir. Örneğin:

Kırgızca:	Altayca:	Türkçe:
<i>çalgı/çapkı</i>	<i>çalgı</i>	“tırpan”
<i>bıçak</i>	<i>bıçak</i>	“bıçak”
<i>kayçı</i>	<i>kayçı</i>	“makas”
<i>iyne</i>	<i>iyne</i>	“iğne”
<i>iyik</i>	<i>iyik</i>	“iğ”
<i>kapkak</i>	<i>kapkak</i>	“kapak”
<i>kazan-ayak/idiş-ayak</i>	<i>kazan-ayak</i>	“kapacak”
<i>könök</i>	<i>könök</i>	“deriden yapılmış kova”
<i>saba</i>	<i>saba</i>	“kırmızı mayalamasında kullanılan tulum”
<i>tulup</i>	<i>tulup</i>	“tulum”

<i>köşögö</i>	<i>köjögö</i>	“perde”
<i>kiyiz</i>	<i>kiyis</i>	“keçe”
<i>kilem</i>	<i>kilem</i>	“halı”
<i>kazık</i>	<i>kazık</i>	“kazık”
<i>arça, arçın</i>	<i>arçın</i>	“ardıç”
<i>karagay</i>	<i>karagay</i>	“çam ağacı”
<i>kayıñ</i>	<i>kayıñ</i>	“kayın”
<i>terek</i>	<i>terek</i>	“kavak ağacı”
<i>tal</i>	<i>tal</i>	“dal”
<i>dolono</i>	<i>tolono</i>	“akdiken”
<i>tabılğı/tobulgu</i>	<i>tabılga</i>	“erkeçsakalı”
<i>karagat</i>	<i>kara kat</i>	“frenk yüzümü”
<i>çıçırkanak/çıçkanak</i>	<i>çıçrana</i>	“bir nevi dikenli çalı meyvesi”
<i>ürön</i>	<i>üren</i>	“hasat”
<i>ösümdük</i>	<i>ösüm</i>	“bitki”
<i>sabak</i>	<i>sabak</i>	“sap”
<i>tamır</i>	<i>tamır</i>	“kök”
<i>ot, ölöñ cöp, çöp</i>	<i>ot, çöp, ölöñ</i>	“ot”
<i>tiken/tikenek</i>	<i>tegenek</i>	“diken” vb.

2. Akrabalık Terimelerindeki Benzerlik ve Farklılıklar

Kırgızca ile Altaycanın akrabalık terimlerine baktığımızda hem leksik hem fonetik açıdan çok yakın paralellik gösteren benzerlikler ortaya çıkarılmıştır:

Kırgızca	Altayca	Türkçe
<i>uul</i>	<i>uul</i>	“oğul”
<i>ulan</i>	<i>uulan</i>	“delikanlı”
<i>kız</i>	<i>kıs</i>	“kız”
<i>ene</i>	<i>ene</i>	”anne”
<i>eneke</i>	<i>eneke</i>	“anneciğim”vb.

3) Yer-Su Adlarındaki Benzerlikler

Yer-su adları (toponimler), folklor kaynakları, etnik isimler ve arkeolojik bulguların her biri karşılaştırmalı dil araştırmalarında birer önemli tarihî kaynak sayılır. Tespit ettiğimiz yer-su adlarında Kırgızca ve Altaycada çok sayıda toponimik paralellikler ortaya çıkmıştır.

Kırgızca ve Altaycanın İsimlerinde Alıntı Kelimeler:

Kırgızca ile Altayca Moğol dilinden geçmiş kelimeler dolayısıyla da büyük ortaklık göstermektedir. Aynı zamanda bu husus Kırgızca'yı diğer Kıpçak dillerinden, güney Altay ağızlarını kuzey ağızlarından ayıran da özelliğidir. Bilindiği gibi, Sibiryâ'daki Türk halklarının eskiden beri Moğol dilli halklarla sıkı ilişkileri olmuştur. Özellikle de Cengiz Han döneminde Moğol halkının Sayan-Altay bölgesindeki Türk halkları üzerinde ciddi bir etkisi yaşanmıştır. Orta Asya'daki diğer Türk dillerine nazaran Kırgızcada Moğolcadan girmiş kelimelerin sayıca çok oluşunu ünlü bilim adamı V.İ. Rassadin Kırgızcada 400'e yakın Moğolca kelimenin

bulunduğunu dile getirmiştir. Aynı eserinde V.İ. Rassadin, bütün Sibiry Türk lehçeleri içinde Altayca'da, özellikle de Güney Altay ağızlarında Moğolcadan çok alıntı kelime girdiğini belirterek, 830 kelime tespit etmiştir. Araştırmamızdan da görleceği üzere bir çok tematik gruplarda hem Kırgızcaya hem Altay ağızlarında Moğolcanın büyük etkisi tespit edilmiştir.

Diğer Türk lehçelerinde görülmeyen ancak Kırgızca ve Altaycada ortak kullanılan Moğolcadan ödünçlenen kelimelerin mevcudluğu iki lehçenin tarihini ilişkilendirmektedir. Ör. *Kereez* “vasiyet”, *kılcır*, *taar* “halı”, *sonun* “muhteşem”, *kaalga* “kapı”, *keleget* “iyi tutmamış yoğurt”, *belen* “hazır” gibi kelimeler Kırgızca ile yakın bağlantı içinde olan Kazak, Özbek ve Uygur lehçelerinde de kullanılmadığı bilinmektedir.

Kırgızca şimdiki bulunduğu bölgenin, komşu halkların etkisiyle ve Müslümanlığı kabul etmesi nedeniyle hatırı sayılır derecede Arapça, Farsça kelime ödünçlemiştir. Genelde edebiyat, sanat, eğitim, dinî, tarım ve ekonomi ile ilgili diye sayabileceğimiz bu alıntılar Kırgızcanın ses kurallarına tam uydurulduğundan Kırgızcanın kelime hazinesini zenginleştirmiştir. Altaycada Arap, Fars ödünçlemeleri sadece sayılı sözcüklerde görülür, onların da komşu Kazaklardan geçtiği düşünülür.

Sonuç olarak Altay Türkçesi ve Kırgız Türkçesi sesbilgisi (fonetik), şekilbilgisi (morfolojik) ve söz varlığı (leksik) açısından iki lehçenin ayırıcı özelliklerinden çok benzerliklerinin olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- ABDIRAHMANOV, C., (1991), *Kırgızdardın 1916-cıldagı kötörülüşü cönündö*, **Kırgızdar**, Bişkek.
- ABDULDAYEV, E., İSAYEV, D., (1969), **Kırgız tilinin tüşündürmö sözdüğü**, Frunze: Mektep Yay.
- ABDULDAYEV, E., DAVLETOV, S., (1986), **Kırgız tili**, Frunze: Mektep Yay.
- ABRAMZON, S.M., (1990), **Kırgızı i ih etnogenetiçeskiye i istoriko-kul'turnıye svyazi**, Frunze: Kırgızstan Yay.
-, (1999), **Kırgız cana Kırgızstan boyunca tandalma emgekter**, Bişkek: Kırgızstan Soros Yay.
- AHANOV, K., (2008), **Dil Biliminin Esasları**, Ankara: TDK Yay.
- AHMANOVA, O.S., (1969), **Slovar' lingvistiçeskih terminov**, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya Yay.
- AKALIN, M., (1988), **Tarihi Türk Şiveleri** (Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden, 1959'dan seçmeler.), Çev. M. Akalın, Ankara.
- ALİMBEKOV, A., (1996), **Kırgız etnopedagogikası**, C. I, Bişkek.
- ALIMKULOVA, S.K., (1999), **Kırgızsko-altayskiye etnokul'turnıye svyazi**, Avtoref. kand. dis., Bişkek.
- ARAT, R.R., (1953), *Türk Şivelerinin Tasnifi*, **Türkiyat Mecmuası**, S. X
-, (1992), **Edib Ahmed B. Yükneki Atabetü'l- Hakayık**, Ankara: TDK Yay.
- ARİSTOV, N.A., (1896), *Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskih plemyon i narodnostey i svedeniya ob ih çislennosti*, **Jivaya Starina**, S. III-IV, Sankt-Petersburg, s. 277-456.
- ARTIKBAYEV, K., (1982), **Kırgız sovet adabiyatının tarıhı**, Frunze.

ATALAY, B., (2006), **Divanü Lügati't – Türk**, C. I-IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

BANGUOĞLU, T., (2011), **Türkçenin Grameri**, Baskı. 9, Ankara: TDK Yay.

BARTHOL'D, V. V., (1943), **Kirgizi (İstor. Oçerk.)**, Frunze.

....., (1963), **Kirgizi (Soçineniya)**, C. II, Moskva.

....., (1996), **İzbrannie trudi po istorii kirgizov i Kirgizstana**, Bişkek: Şam Basımevi.

BASKAKOV, N.A., (1952) **K voprosı o klassifikatsii tyurkskih yazıkov**, C. XI, Moskva.

....., (1958), **Altayskiy yazık**, Moskva.

....., (1965), *Severniye diyalekti Altayskogo/ Oyrotskogo/ yazıka*, **Diyalekt çernevih Tatar/ Tuba-Kiji/ Teksti i perevodi**, Moskva.

....., (1969), **Vvedeniye v izuçeniye tyurkskih yazıkov**, Moskva.

....., (1972), *Severniye diyalekti Altayskogo/ Oyrotskogo/ yazıka*, **Diyalekt Kumandintsev/ Kumandı Kiji/ Grammatičeskiy oçerk, Teksti i perevodi i slovar'**, Moskva.

....., (1988), **İstoriko-tipologiçeskaya fonologiya tyurkskih yazıkov**, Moskva: Nauka.

BATMANOV, İ.A., (1940), **Grammatika kirgizskogo yazıka**, Frunze.

....., (1947), **Kratkoye vvedeniye v izuçeniye kirgizskogo yazıka**, Frunze: Kirgizgosizdat.

....., (1963), **Sovremenniy kirgizskiy yazık**, Frunze.

....., (1966), **İstoçniki formirovaniya tyurkskih yazıkov sredney azii i yujnoy sibiri**, Frunze.

BERKOV, P.N., (1961), **Kirgizskiy geroiçeskiy epos "Manas"**, Moskva.

BONDARENKO, A.V., (1967), **Sovremennoye sravnitel'no-istoricheskoe yazıkoznaniye**, Uçenoye zapiski Leningradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta, Leningrad.

BOROVKOVA, V.A., (1989), **Zapad tsentral'noy Azii vo II v. do našey eri (İstoriko-geografiçeskiy obzor po drevnekitayskim istoçnikam)**, Moskva: Nauka.

BUTANAYEV, V.Ya., (1990), **Etniçeskaya istoriya hakasov XVII-XIX vv./ Materialı k serii "Narodnogo Soyuza**, Moskva.

BUTANAYEV, V.Ya., V.İ. BUTANAYEVA, (2002), **Ene-Say kırgızları**, Bişkek: Soros Kırgızstan Yay.

....., (2007), **Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)**, Çev. Yaşar Gümüş, İstanbul: Ötüken Yay.

BUTANAYEV, V. Ya., Yu. S. HUDYAKOV, (2000), **İstoriya Yeniseyskih kırgızov**, Abakan: Hakas Devlet Üniversitesi Yay.

CAPAROV, Ş., K. SEYDAKMATOV, (1984), **Kırgız tilinin sinonimler sözdüğü**, Frunze: İlim Yay

CLAUSON, Sir G., (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish**, Oxford.

CUMAKUNOVA, G., (1995), *Manas Destanı Dil Katmanları Hakkında*, **II.Uluslararası Türk Dünyası Turizm ve Kültür Sempozyumu**, (16-17 Nisan), İznik.

.....(2000) *Bir Kez Daha Kırgız Etnonimi Üzerine*, **IV Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, (26-30 Eylül).

.....(2002), *Kırgız Türkçesinin Tarihsel Aşamaları Üzerine Düşünceleri*, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu**, (8-10 Mayıs), Ankara.

.....(2005), **Türkçe - Kırgızca Sözdük**, Bişkek, Manas Yay.

.....(2006), *Kırgız Türkçesinde Arapçadan Alıntı Kelimeler*, **Uluslar arası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu**, (29 Mayıs-1 Haziran), Ankara.

.....(2008), *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.*, Sayı 8-9: **Prof.Dr.M.Cihat Özönder Armaganı** 1-2, s. 568-504.

..... (2013), **Bübüyna Oruzbayeva Armaganı**, Ankara: TDK Yay.

ÇERNOVA, A.A., M.Ç. ÇUMAKAEVA, (1992), **Altayskiy yazık**, Gorno-Altaysk.

ÇOROBAYEVA, N.A., (2007), **Kırgız, orus cana anglis tilderindegi zat atooçtordu salıstırma-tipologiyalık caktan izildöö**, Bişkek, Ayat Yay.

DAVLETOV, S., S. KUDAYBERGENOV, (1980), **Azırkı kırgız tili, Morfologiya**, Frunze: Mektep Yay.

DAVLETOV, S., C. MUKAMBAYEV, (1982), **Kırgız tilinin grammatikası**, Frunze: Mektep Yay.

DIBO, A.V., (2002), **Sravnite'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov**, Regional'niye rekonstruksii, Moskva: Nauka Yay.

DIYKANOV, K., (1955), **Imya suşestvitel'noye v kirgizskom yazıke**, Frunze.

....., (1992), **Kırgız tili**, Bişkek.

DIRENKOVA, N.P., (1940), **Grammatika oyrotskogo yazıka**, Moskva-Leningrad.

DİLACAR, A., (1971), *Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi*, **Belleten, Türk Dil Araştırmaları Yıllığı**, Ankara.

GÜNER DİLEK, F., (2005), **Altay Türkçesi Ağızları**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

....., (2007), *Tehlikedeki Diller ve Dil Ölümü Açısından Altay Türkçesi ve Ağızları*, **Uluslar arası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9-15 Nisan)**, İzmir.

DMİTRİYEV, N.K., (1962), **Stroy tyurkskih yazıkov**, Leningrad: Vostoçnoy Literaturı Yay.

ERDAL, M., (1991), **Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon**, V. II. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

EKEEV, N.V., (2002), **Altayskaya etnogoniya**, (voprosı sostava, tipologii, etimologii, stratigrafii), Gorno-Altaysk.

ERDEM, M., (2005), **Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

ERGİN, M., (2009), **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul: Bayrak Yay.

FUNK, D.A., L.İ. ŞERSTOVA, (2006), **Altaytsı // Tyurkskiye narodu Sibirii**, Moskva.

GABAIN, A. von (2007), **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yay.

GADJİEVA, N.Z., (1975), **Problemi tyurkskoy areal'noy lingvistiki: Sredneaziatskiy areal**, Moskva: Nauka.

GAYA – (1969), **Grammatika altayskogo yazıka** / Sost. çlenami altayskoy missii, Kazan.

GÖMEÇ, S., (1999), **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara.

GÜNŞEN, A., (1995), **Altay Türkleri ve Dilleri**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 6, Kayseri, s. 213-223.

GRÖNBECH, K., (2011), **Türkçenin Yapısı**, Çev. Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yay.

GRUNİNA, E. A., (1991), **Istoriçeskaya grammatika turetskogo yazıka**, Moskva.

ECKMANN, J., (1996), **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Haz. Osman F. Sertkaya, Ankara: TDK Yay.

HACIEMİNOĞLU, N., (2008), **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara: TDK Yay.

İSAKOV, A., (2004), **Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yüzyıl)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

İPSGTYa – (1955), **İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazikov, Fonetika**, C. I, Moskva: İzd. Akademiya Nauk SSSR.

İPSGTYa – (1956), **İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazikov, Morfologiya**, C. II, Moskva: İzd. Akademiya Nauk SSSR.

İPSGTYa – (1961), **İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazikov, Sintaksis**, C. III, Moskva: İzd. Akademiya Nauk SSSR.

İPSGTYa – (1962), **İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazikov, Leksika**, C. IV, Moskva: İzd. Akademiya Nauk SSSR.

İstoričeskiy Oçerk, Kirgizskaya Sovetskaya Sotsialističeskaya Respublika, Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, (1953), C. 23, Vtoroe İzdanie, Moskva.

KARAMANLIOĞLU, A. F., (1994), **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara: TDK Yay.

KARATAYEV, O.K., (2003), **Kırgızdardın etnomadaniy baylanıştarı tarıhınan**, Bışkek: Biyiktik Yay.

KARAYEV, Ö., (2001), *Kırgızların Ortaya Çıkışı, “Kırgız” Terimi Hakkında*, Çev. Mehmet Kıldıroğlu, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Bışkek.

....., (2008), **Türkler ve Kağanlıkları**, Çev. Mustafa Kalkan, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.

KİLLİ YILMAZ, G., (2010), **Kuzey ve Güney Sibirya Türklerinin Dil Durumu**, KÖKSAV, Ankara.

KILDIROĞLU, M., (2006), *IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri*, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 30, Erzurum.

KNABEG, S. O., (1956), *Primeneniye sravnitel'no-istoričeskogo metoda v yazikoznaniı/ Voprosı yazikoznaniya*, Moskva.

KOGUNBAYEVA, N.İ., (1991), **Altaysko-Russkiy, Russko-Altayskiy Slovar'**, Gorno-Altaysk.

KOLESNİKOV, A., İ. KAMALOV, (2011), **Avrasya Türkologları Sözlüğü**, Rusya Türkologları (XX. Yüzyıl), C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

KONONOV, A.N., (2009), **Rusya’da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi**, Çev. Nazım Muradov, Yakup Sevimli, Ankara: TDK Yay.

KORKMAZ, Z., (1992), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara: TDK Yay.7

....., (2007), **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Ankara: TDK Yay.

KORŞ, F.E., (1910), **Klassifikatsiya turetskih plemen po yazıkam (Etnografiçeskoye obozreniye)**, Moskva.

KUDAYBERGENOV, S., K. DIYKANOV, Yu. YANŞANSİN, (1958), **Kırgız cazuusunun tarihıman**, Frunze: Kırg. mam. oku-pedagogikalık Yay.

KUDAYBERGENOV, S., TURSUNOV, A., (1980), **Kırgız adabiy tilinin grammatikası, Fonetika cana morfologiya**, Frunze: İlim Yay.

MADILBAYEV, C., (1999), **Kırgız mamleketinin tarihı**, Bışkek.

MALOV, S.E., (1951), **Pamyatniki drevnetyurkskoy pis’mennosti**, Moskva-Leningrad.

....., (1952), **Yeniseyskaya pismennost’ tyurkov. Tekstı i perevodı**, Moskva-Leningrad.

MAYE, A., (1954), **Sravnitel’nyı metod v istoriçeskom yazıkoznaniı**, Moskva.

MENGES, K.G., (2000), **Türk elderi cana alardıń tilderi, . Türkologiyaga kırışüü**, Çev. Taalay Abdiyev, Bışkek: Kırgızstan Soros Fondu Yay.

MOLDOBAYEV, İ., (1995), *Umay Ene Maddesi*, **Manas entsiklopediyası**, C.II, Bışkek.

MOKEEV, A., (2010), **Kırgız na Altaye i na Tyan’-Şane**, Bışkek: Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Yay.

MUKAMBAYEV, C., (2009), **Kırgız tilinin dialektologiyalık sözdüğü**, Bışkek.

NADELYAYEV, V.M., D.M. NASİLOV, (1969), **Drevnetyurkskiy slovar'**, Leningrad.

NADJİP E.N., (1989), **Issledovaniya po istorii tyurkskih yazıkov XI-XIV vv.**, Moskva.

NASİLOV, D.M., (1995), **Altayskiy yazık**, Ensiklopediçeskiy slovar', Moskva.

ORUZBAYEVA, B., KUDAYBERGENOV, S., (1964), **Kırgız tilinin grammatikası (Morfologiya)**, Frunze.

....., (1987), **Grammatika kirgizskogo literaturnogo yazıka (Fonetika i morfologiya)**, Frunze: İlim Yay.

ORUZBAYEVA, B.O., (1987), *Leksiçeskiye paralleli v kirgizskom i yujno-sibirskih Tyurkskih yazıkah v svete ih istoriko-kul'turnih obşnostey*, **Jurnal sovetskaya tyurkologiya**, S. 3, Frunze.

....., (2000), **Söz kuramı**, Bişkek: Mektep Yay.

OSMONOV, Ö., (2016), *1916 Senesindeki Milli İsyân: Ürkün*, **Ala Too Edebiyat**, S. V, İstanbul: Nisan-Haziran.

POTAPOV, L.P., (1953), **Oçerki po istorii altaytsev**, Moskva-Leningrad.

....., (1958), **Izuçeniye altaytsev russkimi uçenimi v dorevolyuetsionniy period**, NİİYaLİ, vıp. 2, Gorno-Altaysk.

....., (1969), **Etniçeskiy sostav i proishojdeniye altaytsev**, Leningrad.

RADLOFF, W.W., (1989), **İz Sibirii. Stranitsa dnevnika**, Moskva.

....., (1994), **Sibirya'dan**, Çev. Ahmet Temir, C.I-IV, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

RÄSÄNEN, M., (1957), **Materialien Zur Morphologi der Türkischen Sprachen**, Studia Orientalia, ESOF, XXI, Helsinki.

....., (1969), **Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Turksprachen**, Siomalis-Ugrilainen Seura, Helsinki.

RASSADİN, V.İ., (1980), **Moğol-Buryatskie zaimstvovaniya v Sibirskih tyurkskih yazıkah**, Moskva.

SADIKOV, T., (2006), **Teoretiçeskie osnovı kırıgızskoy fonologii i morfonologii: spetsial'nost tyurkskiye yazıki**, Almatı: Natsiyonalnaya Akademiya Nauk Respubliki Kazakistan.

SAMOYLOVİÇ A.N., (1922), **Nekotoriye dopolneniya k klassifikatsii turetskih yazıkov**, Peterburg.

SANJEEV, G.D., (1953), **Sravnitel'naya grammatika Moğol'skih yazıkov**, C. I, Moskva: İzd. AN SSSR.

SARAY, M., (1996), **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yay.

SEREBRENNİKOV, B.A., N.Z. GADJİEVA, (1979), **Sravnitel'no-istoriçeskaya grammatika tyurkskih yazıkov**, Baku.

SEREBRENNİKOV, B.A., N.Z. GADJİEVA, (2011), **Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri**, Çev. Tefvik Hacıyev, Mustafa Öner, Ankara: TDK Yay.

SEVORTYAN, E.V., (1967), **Simposium po sravnitel'no-istoriçeskoy grammatike tyurkskih yazıkov**, 13-15 iyunya, Moskva.

SCHÖNİG, C., (1997), *A new attempt to classify the Turkic languages (I)*, **Turkic Languages 1**, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

SÇERBAK, A.M., (1970), *Yeniseyskiye runiçeskiye nadpisi. K istorii otrıtiya i izuçeniya*, **Tyurkologiçeskiy sbornik**, Moskva

....., (1977), **Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (İmya)**, Leningrad: Nauka

SIMPSON, C.G., (1955), **Some Features of the Morpholoji of the Oirot (Gorno-Altay) Language**, London.

SOLTONOYEV, B., (1993), **Kızıl kırıgız tarıhı**, C. II, Bışkek: Kırıgızstan Yay.

SUPRUNENKO, G.P., (1974), *Nekotoriye istočniki po drevney istorii kirgızov*, **İstoriya I kul'tura Kitaya**, Moskva.

TAVKUL, U., (2003), *Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler*, **Kırım Dergisi 12 (45)**, Ankara.

TAYMAS, A., (1998), **Kırgız Sözlüğü**, cild. I-II, Ankara. TDK Yay.

TEKİN, T., (1991), *A New Classification of the Turkic Languages*, **Türk Dilleri Araştırmaları**, Ankara, s. 5-18.

....., (2013), *Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi*, **Makaleler 3**, Ankara: TDK Yay., s. 319-320.

....., (2014), **Orhon Yazıtları**, Baskı.5, Ankara: TDK Yay.

TEKİN, T., M. ÖLMEZ, (1995), **Türk Dilleri- Les Langues Turques**, Ankara: TDAD:20.

TEMİR, A., (1986), **Moğolların Gizli Tarihi-1240**, Ankara.

....., (1991), **Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri: Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri**, Ankara: TDK Yay.

TEMİR, A., T. ANDAÇ, N. UĞURLU, (2008), RADLOFF, Wilhelm, **Türklük ve Şamanlık**, İstanbul.

TENİŞEV, E.R., (Ed), (1978), **İstočnikovedeniye i istoriya tyurkskih yazıkov**, Kazan':Akademiya Nauk SSSR

....., (Ed), (1988), **Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika Tyurkskih yazıkov: Morfologiya**, Moskva: Akademiya Nauk SSSR

....., (1997), **Drevne-kırğızskiy yazık**, Bişkek: Kırgızstan Yay.

....., (1996), *Kırğızların ve Kırgızcanın Kökeni Sorunu Üzerine*, Çev. C. Turgunbayev, **Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi**, S. 5, Ankara, s. 56-71.

TIBIKOVA, A.T., (ed.), (1981), **Voprosi izučeniya altayskogo yazıka**, (Sbornik naučnih trudov), Gorno-Altaysk.

TIBIKOVA, L.N., (2004), *Sotsiolingvističeskaya situatsiya u tubintsev (tubalarov)*, **Altay tildiñ tündük dialektleriniñ temalar aayınça sözlügi**, Gorno-Altaysk.

TIDIKOVA, N., (2013), *Altay Cumhuriyeti'nde Dil Durumu*, **Bübüyna Oruzbayeva Armağanı**, Ankara: TDK Yay., s. 171.

TINISTANOV, K., (1931), **Ene tilibiz**, Frunze.

TİMONİNA, L.G., (1985), *Tyurkskiye zaimstvovaniya v yeniseyskih yazıkah v sravnitel'no-istoričeskom osveşenii*, (Avtoref. Diss. Kand. Nauk), Leningrad.

TODAYEVA, B.H., (2001), **Slovar' yazıka oyrotov Sintziyana**, Elista.

TOGAN, Z.V., (1981), **Bügünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, İstanbul: Enderun.

TOSÇAKOVA, T.M., (1938), **Grammatika oyrotskogo yazıka**, Novosibirsk.

....., (1947), **Oyrotsko-Russkiy Slovar'**, Moskva.

TURSUNOV, A., (1958), **Deepriçastiya v sovremennom kirgizskom yazıke**, Frunze.

TYUHTENEVA, E.C., B.A. ÇEÇKİNA, E.A. TOZIYAKOVA, N. P. KUÇİYAK, (1952), **Altay tilding grammatikazı**, Gorno Altaysk: İzd. Natsiyonal'no Gorno-Altayskiy Oblast'.

UBRİYATOVA, E.İ., M.İ. CHEREMİŞİNA, (ed.) (1991), **Yazıki narodov Sibirii. Grammatičeskiye issledovaniya**, Sbornik naučnih trudov, Sibirskoye Otdeleniye, Nobosibirsk: Nauka Yay.

UYGUR, C.V., (1998), **Kırgız, Kazak, Karakalpak Türkçelerinde İsim**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

VALİHANOV Ç.Ç., (1985), **Zapiski o kirgizah // Sobraniye soçineniy v pyati tomah**, Gl. Red. Kazakskoy Sovetskoy Entsiklopedii, C. II, Alma-Ata.

VARDAR B, (2002), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yay.

VERBİTSKIY, V.İ., (1893), **Altayskiye inorodı**, Moskva.

....., (1887), **Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka**, Kazan'.

YERLENBAYEVA N.V., (2008), **Diyalektologiya altayskogo yazıka**, Uçebnoye Posobiye, Gorno-Altaysk.

YUDAHİN, K. K., (1985), **Kirgizsko - russkiy slovar'**, C. I-II, Moskva.

YUNUSALİYEV B., M., (1971), **Kırgız diyalektologiyası**, Frunze: Mektep Yay.

....., (1985), **Tandalgan emgekter**, Frunze: İlim Yay.

METİNLER

ALTAY TÜRKÇESİ METİNLERİNDEN ÖRNEKLER

D'eti-Kaan⁶⁷

D'eti-Kaan d'er üstünde bolgon. Birziniñ adı D'aan-Oos, birziniñ – Uzun-Kol, birziniñ – Tarmaçı, birziniñ – Tıñdaaçı, birziniñ – D'ügürık, birziniñ – Bökö, birziniñ – D'aan-Kös. D'eti nökör, d'eti korkuştı neme bolgon. D'aan-Kös körör, Uzun-Kol tudar, Tıñdaaçı tıñdaar, Böközi kürejer, Tarmaçı tarmadaar, D'ügürigi d'ügürer. D'aan-Oos d'udar. D'erdiñ üstinde neme artırbay bargan.

Aydarda d'etüdi Karatı-kaan aldırtnan. D'etü kuuçındaşkan: “Bu ne bisti aldirat?” – dep. Tıñdaaçızı ukkan. Uksa, Karatı-kaan olordı temir turaga öltürerge turgan bolgon. Aydarda D'aan-Oos köl uurtanıp algan.

Karatı-kaanga d'etü d'ederde, ozo olorgo korundu et bergen. Tarmaçızı tarmadap, korundu etti öskö uluska bergen, boyları d'akşı et d'igen. Onoñ olordı temir turaga amırgan dep kiydirele, somoktogan. Somoktoylo, kança odın tartıp ekelip, tıştınañ kızıtkan. Temir tura kızıp kelerde le, d'eti nökör ölgö d'ederde le, D'aan-Oos uurtanıp algan kölin kuzup iyerde, temir tura sooy bergen. Tıñdaaçı uksa, Karatı-kannıñ uluzı d'eti nököri ölgön deji, d'üre bergen emtir. Aydarda Böközi turala, temir turanı d'emirgen. Onoñ ıgala, D'ügürigi d'ügürip barala, d'eti d'eeken tudala, azırangandar.

⁶⁷Altay Kep-Kuuçandarı, 1994, s. 59-61.

Emdi olor baza la d'er üstünde neme artırbay bargan. Uçında olor köp kinçek etken dejele, korkuştu d'aan biyik taştan kalıp ölor deji, kalıgan.

D'e d'erge tüşpey, teñirige d'eti d'ıldıs bolup uça bergan. Ondıy D'eti-Kaan degen d'ıldıs emdi de körinet ine.

Meçin

Azıy bu teñeride meçin dep d'ıldıs d'erde bolgon boltır. Aydarda, ol meçin teñerige çıksa, d'er korkuştu sook bolor...

Em bayaa meçin teñerige çıgarga d'adarda, at: "Men bazayın!" – degen. "Men bazayın!" – dep uy onoytkon.

Blaaşkan. Blaaş turala, attan ozolo uy bazıp iyerde, uydıñ bu tuyganıñeki d'iginen meçin blaap çıga bergan, teñeridöön.

Em teñeride Meçin dep bir d'uulgak d'ıldıstar bar. Onoñ lo beyin ol meçin tüşüp, körünip le kelze (ol d'aygıda eki le ayga d'ogolıp kalıp turgan, körünbey turgan ne), sook bolıp d'at. Kırıu tüşüp d'at.

Ol meçin körünge kiyninde, at soodılı bolor. Terlegen attı minbes, soodıp miner. Soodıp mingen at bek bolor, çırak bolor, arka-moynı başım oyılbas, edikanın ıçkınbas.

Neme oñdobos uçun uydı moomo dep aydatan.

At baskan bolso, ol Meçin teñeri öro çıkpas edi. Anayıp, uy blaajıp baskan deer.

Kögütey

Kögütey aňçı kiji bolgon. Altaydñ üstinde bastıra aňdı-kuştı kırgan, kalgançı uçında üç myygak artkan. Onoň onı sürüjele, birüzin baalu atkan. Üç myygak teñerige çığıp, d’ıldıs bolup d’apşınıp kalgan. Kiyinneñ arı kök-boro attu Kögütey sürüjip çıkkan, baza la d’ıldıs bolup d’apşınıp kalgan üç iydip eeçitkençe, üç adıp Altın Kazıkka buulap koygon.

Küügey Tölösov

“D’astıñ D’ılı Ezini”

Bu aydñ-künniñ aldında d’er-d’eñis – d’aan tsena. Bu tsenada “D’ÜRÜM” degen dramaniñ d’üs başka artisteri bis. Oynop d’adıs kajıbıs la boyıstñ rolistı...
...Kajızı la d’üs başka rol’dı oynoor argalu. D’e kem, kanayda oynobodı deer. Kezigis eki d’üstenip oynogon – neme bolbodı, ıradı, undıldı. Kezigis d’añı galstuktu, kostyumdu, sös aydıp oynogon – baza neme bolbodı, ıradı, undıldı. A baza ösköbis deze: d’añıs la mege, mege, mege, a ösközine çıkırıp bereyin dep oynogon – baza da neme bolbodı. D’er-Enebis boyınıñ balazın korulap, koptologon ayas, ulustardñ ortozınañ çupça tartıp, boyınıñ koynına d’ajırıp aldı: mında d’at balam, amıra, uyukta, tıştan seni ulus koomoy aydar, kıya körör, mında sen uzun-uzun uyuklu bolorñ, d’araş-d’araş tüşter körörñ, amırap al, balam. Çındap ta bu d’er-d’eñis, kara tobrak neni d’ajırbadı, neni bektebedi deer.

D’astıñ D’ılı Ezini, 1989, s. 7-8.

Kan Altay!⁶⁸

Üstürtineñ körgöndö,

Üç toluktu Kan Altay!

Tuurazınañ körgöndö,

Togus buluñdu Kan Altay!

Kaajısınan körgöndö,

Kamçı sındı Kan Altay!

Küski kongon jurtıña

Küreñ çekpen töd'ölgön

D'askı kongon jurtıña,

D'ajıl torko jayılğan.

Kayran Altayım dep,

Kalığım kanı tögülgen.

⁶⁸Tuhtenev, T.S. **Altay Albatınıñ Kojoñdoru**, 1972, s. 8.

KIRGIZ TRKESİNDE METİNLER

ıngız Aytmatov

“Balalıgım”

Atam maga ar dayım kz aldıma mındaya tartılat: kapkara koyu açı, ool kmrdy kara açtın bir cerindegi kakaygan blg, talaaga kiygen kyng, konu uzun bulgaarı tg...

Atam kbn ko at egilgen araba menen cr. Arabada kii oturuuga ılayıktap oturgu bekitip, anı teri menen kaptatıp koyukan ele. Atam bolso dayıma arabanın artında oturu, aldında – arabake.

Atamdın elesin eeriy Fergana taraptadıgı ylr da kz aldıma kele kalat. Aylanası bozorgon paska ce guvala dubaldar menen kuralğan, atırı tptz, bardıgı kırka cer tamdar boluu.

Fergananın aoo tiriiligi da bir bakaa. El uunalık biri menen biri birigip, biri menen biri mamır-cumur bolup kn keiret. Kıtaktarda baarı ıntımakta, ayal bolobu, erkek bolobu, ulusu aytkan sz kilr tarabınan cerge tatalbayt. Camandık-akılıktın baarın Fergana kıtaktarı oguu krt. Mınday birimdik bgnkng eyin zbekstanda saktalıp kelet.

1934-cıldın baı. Men altı atagı bala kezim.

Atam Trkul z mezgilinin belgil insandarının biri bolgon. Kat sabatı erte coyulğan, Cambıldadı Oluyata attuu orus mektebin btrgn, otuzga ıga elek catıp, mamlekettik kızmatta itegen adam ele.

Tuŝ tarap cañırıp, çoñ ölködö kolhozdoŝturuu attuu ölkön bir sayasat üstöm kılıp catkan çak. Eldin baarı bul sayasattın ıñgayı menen bolup, emi öz çaŝoo-turmuşun, kılımdan berki kelatkan köz karaŝtarın özgörtüp, uŝintip cañı ökmöttün carıgı menen capırt kat-sabatıbızdı coyup, cakırçılıktan arılıp, aga sebep bolgon bay-manaptardı tüp tamırınan cok kılabilir degen sayasat menen keleşekten köp nerse ümütetip, aldığa oşol oy süröp turgan kez.

Tüŝtüktün Aravan rayonunda – Fergana öröönündö pahta aydalat emespi. Pahta – kara ter menen karcalgan meenetten gana agargan, baaluu zat. Anı aydap, sugarıp, terip aluu işteri üzgültökkö uçuratılбай, calpı camaattın araketi, kolu menen bütkörölsö, üzürü oŝonçoluk cakşı bolot. Atam mına uŝunday uyuşturuu işterin atkarçu. Künü-tünü tınım bilbey iştep, araba döñgölögün toktotpoy, çarçadım-çaalıktım debey, cer kezip cürgönü cürgön. Ar dayı el menen baylanışta boluçu.

Balalıgım, s. 33-35.

Olcobay Ŗakir

Eski tegirmendin ordu

(añgeme)

Ŗaardan kelip tüŝtü. Bir başkaça kusalık menen keldi. Bul cer ayıldın başı, köçönün da başı, aalamdın da başı. Aldınan moturañdagan baldar çıgıp salam berdi ele, estey albadı. Cok, estey albadı emes, okŝoŝtura albadı. Bul baldardı kimge okŝoŝturardı bilbedi. “Kimderdin baldarı” dedi içinen. Baldar caktı karadı, baldar da anı tiktep

turup kalıştı. Umsungansıp, bir nerse ümüt etkensip, şaardan bizge emne apkeldiñ degensip. Özü oşondoy bolçu. Tee bala kezinde ayıldın baldarı tuugan, tuugan emesine, taanış, taanış emesine dele salam bergenden cazçu emes uşintip. Taanıybı, taanıbaybı, baarına salam berüü mildet dep tüşünçü. Berbese til ukçuday sezilçü. Biraz uzap “tuugandardın baldarı bolup cürböñ?” dedi içinen. Artın karadı. Okřořpodu. Baldar dale tiktep turuştup. Ořondo barıp uluulardın kaadasın estedi. Uluular emne coop kılçu ele mindayda?... “Kimdin balasıñ, murduñ durayın” deşçü, ce “karasañ, Balanday közdönüp turganın” deşip, artında “ok atañdın köönö çıçayın...” dep koyuşçu. Ooba, tak uşintip aytışçu ele. Ce tildegeni emes, ce erkeletkeni emes, uşintip kalışçu. Salamdın parzı bolçu. Keesi salamdın akısına “örkөнүñ össün” deşçü ce çöntöktörün añtarıp baştaşçu. “Me momposuy” deşçü anan. Keede momposuy emes togolok kant ce navat karmatışçu. Aytör bir tattını karmatışçu. Keesi çöntögün añtarıp, çöntöktön eç nerse tabılbası salamdın akısına better “kel, murduñan çımçıtıp koy” deşçü. Bu kepter cagımduu tuyulçu, cagımduu bolguday aytışçu sakalı caykalgandarı. Kandaydır cılıuluk menen ayılçu bu kepter.

- Kimdin baldarısıñar? – dedi oşondo gana.

-Müsüraalın.

- A men Satındının.

- Mütöştün.

- Mütöřtün? Mütöřtün Taalayının balasıñ go?

- Ooba, Taalaydın balasımın.

“Bular Müsüraalının da, Satındının da baldarı emes” dedi içinen. Berki çuruldagan baldar kimderdin baldarı ekenin ukpay kaldı. Baldar birinen-biri ozup çuruldap ciberişpedibi. “Bular Müsüraalı ake menen Satındı akenin nebere ce çöbörölörü bolso kerek” dedi. Müsüraalı menen Satındı kaçankı kişiler ekenin estedi. “Andan körö oşo kişiler barbı bugün? Ebak ele közdörü ötüp ketse kerek a kişilerdin”. Sumkesine eñkeydi, koluktusu ayılga dep salıp bergen türdüü konfetterdi baldarga koçuştap-koçuştap kelatıp, birden-ekiden tarattı. Koçuştap berse ceteer emestey.

- Kimdikine keldiñiz? – dedi angıça biröösü.

Kimdikine kelgenin aytaardı bilbedi. Cılmayıp koydu. Ündöbödü. Berkilerdei Mukaştın, Kapalañdın, Canızaktın nebereleri go dedi. Köçönün başında karala-torala bolup oynop cürgön tentekterdi uşul aylanadagı üy eelerinin baldarının baldarına okşoşturdu. İçi sıyrıldı. Köptön beri ayılga kelbegenine cürögü sızdadı. Ayıldı unutup baratkanı keyitti.

ALTAY VE KIRGIZ TÜRKÇESİ METİNLERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMALARI

Yedi-Kaan

Yeryüzünde Yedi-Kaan yaşamışlar. Birisinin ismi Caan-Oos, ikincisinin ismi Uzun-Kol, üçüncüsünün ismi ise Tarmaçı, dördüncüsü de Tıñdaacı, beşincisinin ismi Cügürik, altıncısının ismi Bökö, sonuncusunun ismi Caan-Kös imiş. Yedi arkadaşın her biri birbirinden tehlikeliymiş. Caan-Kös görür, Uzun-Kol tutar, Tıñdaacı ıştır, Bökö ise güreşir, Tarmaçı'sı büyü yapar, Cügürik koşar ve Caan-Oos ise yutarmış. Yeryüzünde bir şey bırakmıyorlarmış.

Sonunda hepsini Karatı-Kaan çağırmış. Yedi arkadaş “Bu niye bizi çağırıyor?” diye düşünmüşler. Tıñdaacı dinlemiş. Meğerse, Karatı-Kaan onları demir ev içine kapatarak öldürecekmiş. Bu yüzden Caan-Oos gölü ağzına doldurmuş.

Karatı-Kaan'a yedi arkadaş gelmek üzereyken, onlara önceden zehirli et vermişler. Tarmaçı bunu büyüleyerek zehirli eti Karatı-Kaan'ın halkına yedirmiş ve kendileri ise güzel et yemişler. Daha sonra onları demir eve dinlenin diye alarak kapıyı kilitlemişler ve çok odun getirerek dışarıdan yakmışlar. Demir ev kızarmaya başlamış. Yedi arkadaş sıcağa dayanamayıp ölmek üzereyken Caan-Oos ağzındaki gölü döküvermiş ve ev böylece soğumuş. Tıñdaacı dinlediğinde, Karatı-Kaan'ın halkı yedi arkadaş öldü diye dağıldıklarını duymuş. Onlar gittikten sonra Bökö'sü demir evi kırmış. Oradan çıkmışlar ve Cügürik koşarak, yedi kutup porsuğunu yakalayıp getirmiş, onları yiyerek beslenmişler.

Bu olaydan sonra, onlar daha da tehlikeli hâle gelmişler ve yeryüzünde hiçbir şey bırakmamışlar. Sonunda onlar çok kabarga (bir tür geyik) akını almış ve tırmandıkları kayada inemeyip asılı kalmışlar.

Yere inemeyip yedi yıldız olarak göğe çıkmışlar. O günden beri Yedi-Kaan adlı yıldızlar topluluğu, gökyüzünde gözükmüyorlarmış.

Ülker

Şimdiki gökteki Ülker yıldızı önceden yerdeymiş. Sonradan Ülker yıldızı göğe çıkınca yer de çok soğuk olur olmuş...

İşte o Ülker yıldızı yerden göğe çıkarken at “üzerine ben basacağım!” demiş. İnek de “üzerine ben basacağım”, diye tartışmışlar.

Tartışma esnasında attan önce inek basmak üzereyken yıldız ineğin toynaklarının arasından çıkarak göğe yükselivermiş.

Şimdi Ülker adlı yıldız topluluğu vardır. Onların arasından Ülker tanınmayacak kadar küçüldüğünde soğuk olur.

Ülker görüldüğü anda, at dinlendirilir. Terli at binilmez, dinlendirerek binerler. Dinlenen at güçlü olur.

İneği anlamasın diye “momo” diye çağırır.

At bastığında Ülker göğe çıkamazdı. O yüzden, inek tartışarak basmış derler.

Kögütey

Kögütey adlı bir avcı varmış. Altay'ın üstünde ne varsa, avı, kuşları almış, sonunda üç dişi maralı (geyik) takip etmiş. Sonunda birisini vurmuş. Üç maral göğе çıkarak, saklanmışlar. Ardından Kögütey de çıkmış ve saklanmış üç yıldızı yakalayarak Altın Kazık'a bağlamış.

Kan Altay!

Yukarıdan bakılınca,

Üçgen gibi Kan Altay!

Genişinden bakılınca,

Dokuz köşeli Kan Altay!

Hangisinden baksak da,

Kamçı gibi Kan Altay!

Sonbaharda yerleşen yurduna

Boz giyisi giydirilmiş.

Yazın yerleşen yurduna,

Yeşil ipek yayılmış.

Canım Altayım diye,

Halkımın kanı dökülmüştü.

KIRGIZ TRKÇESİ METİNLERİN TRKİYE TRKÇESİNE AKTARMALARI

Çingiz Aytmatov

Çocukluğum

Babamı her zaman, saçları simsiyah, sık ve bir yerden ikiye ayrılmış olarak, dışarıda giydiği gömleği ile hatırlıyorum.

Babam çoğu zaman, iki atın çektiği arabayla gezerdi. Arabaya üzerine deri kaplanmış koltuklar sağlamlaştırılarak yerleştirilmişti. Babam her zaman arkada, önde ise atları süren kişi otururdu.

Babamın hayalinin arkasından Fergana tarafındaki evler de gözümün önüne geliverir. Bunlar; duvarları boz renkteki topraktan yapılmış, etrafı da aynı şekilde yüksek duvarlarla korunmuş, tabanları çoğunlukla düz şekilde toprakla sıvanmış, hepsi aynı şekilde yapılmış evlerdi.

Fergana'daki hayat tarzı farklıdır. Halk gün boyu bir arada, birlikte çalışarak gün geçirirler. Köydekilerin hepsi birlik ve beraberlik içinde, kadın-erkek fark etmez, küçükler büyüklerin bir dediklerini iki etmezler. İyi günde, kötü günde tüm Fergana beraberdır. Bu gelenek halen Özbek halkı arasında devam etmektedir.

1934' yılın başı. Ben altı yaşındayım.

Babam Törökul, kendi döneminin önde gelenlerindendi. Okuma ve yazmayı erken öğrenmiş, Cambıl'daki Oluyata adlı Rus okulundan mezun, yaşı daha otuza gelmeden, memleketin yüksek makamlarında çalışmaya başlamıştı.

Her taraf yenilenerek, büyük ülkenin tamamında “kolhozlaştırma” siyaseti tüm hızıyla gerçekleştirilmekte idi. Tüm halk, bu siyasetin belirlediği çizgilerin çerçevesinde yüzyıllardan beri devam ettirdikleri düzenlerinden vazgeçerek yerleşik hayata geçmekte, okuma ve yazmayı öğrenmekte, fakirlikten kurtulmanın tek yolu tüm zenginlerden arılmaktır düşüncesiyle, geleceğe ümitle bakıyorlardı.

Güney’in Aravan ilçesinde, Fergana vadisinde pamuk ekilir. Pamuk, alın teri ve harcanan el emeği ile beyazlaşan, değerli üründür. Onu ekme, sulama, toplama işleri geciktirilmeden, tüm halkın birlik içinde hareket etmesi ile yapılanların verimi de o kadar çok ve bereketli olur. Babam bunun gibi işlerin organizasyonlarını yapıyordu. Gece-gündüz dinlenmeden, arabanın tekerleklerini durdurmadan, yoruldum-bittim demeden, sürekli gezinip dururdu. Her zaman halkla bir arada idi.

Balalığım, s. 3-33

Oljobay Şakir

“Eski Değirmenin Yeri”

(hikâye)

Şehirden yeni geldi. Bu sefer özlemi çok fazlaydı. Burası köyün başlangıcı, sokağın da başlangıcı, dünyaya açılan yerdir. Sokakta oynayan çocuklar karşılayıp selam verdiler, onları tanıyamadı. Hayır, hiç aklında yok, birisine de benzetemedi. Bu çocukları kimlere benzeteceğini çıkaramadı. “Kimlerin çocukları?” diye düşündü. Çocuklara baktı, onlar da ona bakakaldılar. “Şehirden bize ne getirdi?” diyen ümitli bakışlar. Kendisi de böyleydi. Çocukluğunda böyleydi: köydeki çocukların tanıdık, tanımadık, akraba olan, olmayan herkese selam verdiğini hatırladı. Kendisi de bunlar gibi karşılaştığı hiç kimseye selam vermeden geçmezdi. Tanıyan, tanımayan herkese

selam vermek zorundaymış gibi gelirdi ona. Selam vermediğinde azar işitecekmiş hissine kapılırdı. Biraz uzaklaşınca “Akraba çocukları olmasınlar?” diye düşündü. Arkasına baktı. Benzemiyorlar. Onlar hâlâ ona bakıp duruyorlardı. O sırada böyle durumlarda anlatılan geleneği hatırladı. Büyükler ne diyorlardı?.. “Kimin oğlusun, burnunu sevdiğim?” veya “Baksana, babası gibi hareketlerine.” derlerdi, sonra da “Babasının oğlu olan seni...” Evet, tam da böyle derlerdi. Seviyor mu sövüyor mu belli olmazdı fakat böyle söylerlerdi. Selamın farzı gibi bir şeydi bu. Bazıları selam verenlere “Bahtın açık olsun.” derlerdi, bazıları ise ceplerini karıştırmaya başlarlardı. “Al şunu.” diye şeker uzatırlardı. Bazen şeker yerine küp şekeri ele tutuştururlardı. Sonunda bir çeşit tatlıyla ödüllendirilirdik. Bazen cebinden bir şey bulamadıklarında “Gel burnunu getir.” diyerek selamın karşılığını veriyorlarmışçasına çocuğun burnunun ucundan cimciklerlerdi. Bu sözler cana yakın gelirdi, bazı ak sakallı ihtiyarlar daha fazla sevdirecek söylerlerdi.

– Kimin çocuklarısınız? – dedi ondan sonra.

– Müsürali’nin.

– Ben Satındın’ın.

– Mütöş’ün.

– Mütöş’ün mü? Mütöş’ün Taalay’ının oğlusun galiba?

– Evet, Taalay’ın oğluyum.

“Bunlar Müsürali’nin de, Satındı’nın da çocukları değil.” diye düşündü. Diğerlerinin hepsi bir anda konuşunca kimin dediklerini çıkartamadı. Çocuklar bir

birinin sesini bastırmak için bağrışmasalardı. “Bunlar Müsürali ve Satındı ağabeylerin torunları olsa gerek.” diye düşündü. Müsürali ile Satındı ağabeylerin ne zaman yaşadıklarını göz önüne getirdi. “Onlar hâlâ hayatta mı acaba? Çoktan göçmüşlerdir bu dünyadan.” Çantasına eğildi, eşinin köydekilere diye verdiği şekerlerden bir avuç aldı, fakat ikişer ikişer dağıtmaya başladı. Avuçla verse yetecek gibi değil.

– Kimlere geldiniz? dedi o sırada birisi.

Kimin evine geldiğini söyleyemedi. Gülümsedi. Cevap vermedi. Diğerlerinin Mukaş’ın, Kapalan’ın, Canızak’ın torunları olabileceklerini tahmin etti. Sokağın başında toprağa bulaşmış, oyun oynayan çocukları civardaki evlerin çocuklarıdır diye düşündü. İçi ezildi. Uzun zamandır köye gelmediği için yüreği sızladı. Köyde unutulmaya başladığına üzüldü.

Kadyrova, Nazgul,
Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesinin Tarihsel-Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi
(İsim)

Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof.Dr. Gölzura Cumakun, 303 s.

Özet

Bu çalışmanın konusunu, Türk tasniflerinin çoğunda en yakın lehçeler olarak nitelendirilen ve Genel Türk Dili alanının kuzeydoğusunda yer alan Altay Türkçesi ile kuzeybatısında yer alan Kırgız Türkçesi isimlerinin art zamanlı (diyakronik), eş zamanlı (senkronik) karşılaştırmalı incelenmesi, sözü edilen iki lehçe arasındaki sınıfsal benzerlik ve farklılıkların tespiti oluşturmaktadır.

Üç esas bölümden, “Giriş”, “Sonuç” ve “Metinler” gibi kısımlardan oluşan bu çalışmanın, “Giriş” kısmında çalışmanın amacı, aktüelliği, kullanılan edebiyatların kısaca değerlendirilmesi, malzemeler ve metotları üzerinde durulmuştur. I. Bölümde Kırgız ve Altay Türklerinin genel tarihi, etnik oluşumu ve ortak yönleri, tarihte yaşanan temas noktaları ve bunun izleri anlatılmıştır. 2. Bölümde Kırgız ve Altay Türkçesinin Genel Türk Dili içindeki yeri belirlenmeye çalışılmış, bugüne kadar Altay ve Kırgız Türkçesi ve ağızları üzerine yapılan çalışmalardan, Altaycanın ve Kırgızcanın ağız özelliklerinden genişçe söz edilmiştir. 3. Bölüm “İsim” kavramı üzerine durulmuş ve Kırgız Türkçesi ile Altay Türkçesi isimlerinin şekilbilgisi özellikleri, konuyla ilgili sesbilgisi, kelime yapım sistemi, sözdizimsel yapısı ve söz varlığı çerçevesi kapsamında karşılaştırılmalı değerlendirilmiştir. “Sonuç” kısmında inceleme sonucunda ortaya çıkarılan veriler sıralanmıştır. “Metinler” kısmında ise iki lehçeden de örnekler sunulmuş ve bunların Türkiye Türkçesine çevirisi verilmiştir. “Kaynaklar” kısmında çalışmamızda kullanılan bütün kaynakların listesi yer almaktadır.

Kadyrova, Nazgul,
A Historical-Comparative Morphology of Kyrgyz Turkish and Altai Turkish
(Noun)
Master's Thesis, Advisor: Prof.Dr. Gulzura Cumakun, 303 p.

Abstract

The subject of this study is to examine Altai Turkish located in the northeast and Kyrgyz Turkish located in the northwest of the General Turkish Language described as the nearest dialects in the most Turkish classifications simultaneously (synchronized), diachronically and to identify similarities and differences between two mentioned dialects.

This study consist of three main sections, "Introduction", "Conclusion" and "Texts" and in "Introduction" the purpose of the study, actuality, brief evaluation of the literature used, the material and methods are focused. In the 1st section general history, ethnic composition and common aspects of Kyrgyz and Altai Turks, the contact points that happened in the past and its tracks are described. In the 2nd section the place of the Kyrgyz and Altai Turkish in General Turkish Language is tried to determine, studies done about Altai and Kyrgyz Turkish and its dialects so far and the features of Kyrgyz and Altai dialects are mentioned in detail. In the 3rd section “Noun” concept is focused and morphology features of Kyrgyz Turkish and Altai Turkish, phonetics related to the subject, word construction system are evaluated within the context of the syntactic structure and vocabulary. In "Conclusion”, data is uncovered as a result of the examination is listed. In "Texts" examples from two dialects are presented and the translation into Turkey Turkish is given. In "Resources”, all resources used in our study are listed.